

१ १६८ यापोथी-चोपत्रे आहते समग्रग्रंथहाजारे

१ उपैकभक्त	२५ वषी	२६ पिउपित यमपुत्र मीनपंचक	११२ कनिवर्ज
२ नक्त	२७ सप्तमी	२७ ग्रहण	११६ मार्गसिर्गस्त
३ अघाचित्र	२८ अष्टमी	२८ संक्रांति	११६ माघवृत्त
४ व्रतविषय	२९ नवमी	२९ पक्ष	११६ फाल्गुनवृत्त
५ सर्वतिथिसाधारण	३० दशमी	३० मासः	११८ मकरमास
६ चैत्रप्रतिकृष्ट	३१ एकादशी	३१ चैत्रवृत्त	१३३ अथर्ववृत्त
७ नवरात्रनिर्णय	३२ द्वादशी	३२ वैशाख	१३४ भयन
८ कार्तिकशुद्धजतिपद	३३ त्रयोदशी	३३ वैश्वदेव	१३४ संवत्सर
९ तिथीका	३४ चतुर्दशी	३४ आषाढ	१३५ मन्मतिपिस्त
१० तृतीया	३५ पौर्णिमा	३५ भाद्रपद	१३५ शीतविषय
११ चतुर्थी	३६ अमा	३६ कार्तिक	१३६ मौसनिविह
१२ पंचमी	३७ शुक्लपक्ष		

श्रीगणेशायनमः॥ बोधीतया संतनुते त्रिविधं तत्त्वात्तत्त्वसात्मनि विपरुषे॥ तपनं यत्प्राशुचं पूर्ण
 रूपः शिवं तनोत्वा शरुविर्ममासौ॥ १॥ सुतिष्ठन्तीर्ष्यपुराणजातं तत्तन्निबन्धानपि संतिबन्धान्
 श्रीशंकरस्यात्मजनीलकण्ठस्तिथ्यादि संविद्योति सखं॥ २॥ प्रतारके राहन्मत्र किंचिन्मया तु
 निर्मुक्तं यत्तदुक्तं॥ ३॥ नोक्तिता नो न हिलेन काचित्त्वपुष्पहीना पचितीर्न हीयते॥ ४॥ समस्त
 निर्मुक्तं मपि यवस्थां विना हतं यद्विषयस्य केरपि॥ नानोषधैस्तद्विनिगायणस्येभिषग्ब्रह्मनुक्तं
 समस्तं सप्तमं॥ ५॥ संस्काराचारकाः प्राहुः नीतिर्विवाददानं च॥ अत्रोत्तरं प्रतिष्ठापयच्चित्तं
 विशुद्धिं शंती च॥ ६॥ तिथिर्द्वैधा पूर्णा रथे च॥ तत्राद्यास्त्रादेः प्रलिप्यन्मलयः सर्वा उदयादौ द
 याद्वेः॥ संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः॥ हरिवासरव एकादशी॥ तत्र वेधान्तरं वक्ष्य
 ते॥ तत्रिन्नादं च॥ तस्यावधमाह वैठी नक्षिः॥ पक्षद्वये पितृयसि धिं पूर्णं तथोत्तरं॥ त्रिभिस्तु ह
 ते विधिं तिस्रामान्योद्यं विधिस्तत्र ति॥ अत्र पूर्वया तिथ्योदयोत्तरया चोदयासर्वं त्रिस्तु हर्तं यो
 वेधो विधीयते इति केचित्॥ निबन्धनात्तु सर्वेषां दिनमध्य एव पूर्वोत्तर तिथ्योस्त्रिस्तु हर्तं योः प्रवे

२

शेके वेद्यो भिमलः वक्ष्यमाण शिवरहस्यविष्णुधर्मोत्तरादिवाक्यान् । सर्वथा लोकात्रयपगामिनीति
 धिः संदिग्धत्वान्निर्णयः । सा चेन्नमंगलया विहितैवा । न निषिद्धा । तथा च वृद्धगार्भः ॥ निमित्तं का
 लमारच्यो वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ॥ विधिः परम्परातिथौ न त्रिषेधः का कमात्रक इति । पञ्चदशः ॥
 त्रिमुहूर्तान्न कर्त्तव्यायातिथिश्च यगाग्निनी ॥ द्विमुहूर्तापि कर्त्तव्यायातिथिर्वृद्धगामिनीति ॥ अत्र
 पीशाक्षस्य प्रवर्द्धे पञ्चयान्निमुहूर्तस्य गे द्विमुहूर्तग्रहणे च तात्पर्यं त्रिमुहूर्तस्यानुक्रम
 यत्वे । अत्र एव शिवरहस्येपि ॥ पां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सावेत्या त्रिमुहूर्तगा ॥ धर्मवैत्येषु सर्वे
 पुंसं पूर्णाणां विदुर्बुधा इति । विष्णुधर्मोत्तरे ॥ उदिते देवतं भानोपि च वास्तमिते रवौ ॥ द्विमुह
 र्त्तं द्विरहस्तमिति धिर्व्यकृत्य योरिति द्विमुहूर्तं गाल्पलो क्तिरनुक्त्य एव । उदिते भानो द्वि
 मुहूर्तं देवतं । अस्तमिते अस्तगतुमारब्धे । अहस्त्रिमुहूर्तं पि च मित्यर्थः ॥ अह इति अह इत्यन्व
 यादस्तमितमिति आदिकर्मणिक्तः ॥ ब्रह्मोपावासनियमे चटिक्केकापि याभवेत् ॥ उदिते
 स्तातिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृक इत्यादीनि पात्रादिव च नानितुषे चानराधिकरणन्यायेन

॥२॥

मा वास्मानिथोयुग्मं महाफलं ॥ एतद्वत्सं महादोषं हि पुण्यं पुरा कृतमिति ॥ युग्मं द्वितीया ॥ अग्निस्त
 तीया ॥ युग्मं चतुर्थी ॥ अलपंचमी ॥ षष्ठ्यष्टी ॥ सुमीनिः सप्तमी ॥ वसुअष्टमी ॥ रं प्रानवमी ॥ रुद्राष्ट
 दशी ॥ तिथोयुग्मं द्वितीया तृतीया पुनस्तृतीया चतुर्थी ॥ एवं चतुर्थी पंचम्यादीनां युग्मानि ॥
 अत्र दशम्यपि पूर्वविद्यमाना ॥ तथा च स्कां दे ॥ दशमी चैव कर्त्तव्या नदुर्गादिने सत्तमेति ॥ अ
 त्रयोदशी पूर्णविद्यमाना ॥ त्रयोदशी तु कर्त्तव्या दशसहितानुनेति ॥ यत्तु षष्ठ्यष्टम्यप्यमा कास्या
 शुद्धपक्षे चतुर्दशी ॥ एताः परधुताः पुण्याः पराः पूर्वेषां संयुता इति युग्मवाक्यं तद्विधेयत्वं वा
 व्येग ॥ यत्तु प्रतिपत्तु द्वितीया स्याद्वितीया मतिपुतेति ॥ यच्च चतुर्थी संयुता या च सा तृतीया फ
 लप्रदा ॥ चतुर्थी च तृतीयायां महापुण्यफलप्रदं तदेतद्विरुद्धं ॥ अनयोस्तु पक्षमेवेन व्यवस्थो
 क्तविषयधर्मोत्तरे ॥ शुक्लपक्षेति धिया व्याख्यास्यामभ्युदितोरविः ॥ कृष्णपक्षेति धिया व्याख्या
 स्यामस्तमितोरविरिति ॥ कर्मफलव्याप्तौ तु उपक्रमया योगस्य विहितः कालः ॥ कर्मणस्तदुप
 क्रमे ॥ विधमाना भवेदंगं नो क्षितो पक्रमेणालिखितं चनात् ॥ अपंचयुग्मवाक्यं कृतो निर्णयो

समाप्तः

॥३॥

देवे एव कर्माणि पित्र्ये तु पूर्वोक्तपक्षे ॥ खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथि लक्षणं ॥ खर्वो दर्पौ पक्षौ प
 त्र्यो हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी ति उरान्नसो व चं सानिर्णयः ॥ खर्वः साम्यो दर्पो वृद्धिः ॥ हिंसा क्षयः ॥
 एते च खर्वो पयः केचित्पूर्वनिर्णयपक्षे न याग्यात्यतिथेरेव ॥ केचिद्वाप्यामपेक्षोत्तरतिथेरिति न
 तत्र तत्र वक्ष्यामः ॥ तथा च निगमे ॥ दितीयादि कुम्भानां प्रज्यतानि यमादिषु ॥ एकोद्विद्यादिवृत्त्या
 दोहासवृत्त्यादि चोदने ॥ तिग्रा अत्रायमादि पदं तिथ्यंतराणां सुपादानार्थं ॥ दितीयं सप्तमं तदेव
 कर्मणः ॥ तृतीये पार्वणस्थं ॥ चतुर्थं वृद्धिरादौ येषां सित्पानं कुणसं विधानं वृद्धी हिणा सर्वदैव
 श्रान्तं ॥ मुख्यवृद्धिश्चाहस्पतिथ्यममुं केन न निर्णयानुपयोगः ॥ वृद्धिपदस्वमिति तत्र कथा
 लक्षकं ॥ पंचमं साम्यस्य सप्तवृत्त्यादि चोदना खर्वो दर्पादि वा क्यमिति स्थः ॥ यस्तु देवतः ॥ यांति
 पिंसमस्तु कथाप्यं संतं यमिनी नतिः ॥ सा तिथिः सप्तमं तदेव यास्मान्नदानं न पादिष्विति
 यथ्यस्तौ दे ॥ यांति पिंसमस्तु कथाप्यं संतं यमिनी नतिः ॥ सा तिथिः सप्तमं तदेव यास्मान्नदानं न पादिष्विति
 न कर्म स्थिति न त्र पूर्वो ज्ञातव्यात्पक्षे स्वाध्यानां सुम्भखर्वं शुक्ल कृष्णादि व चं सां उपो

॥३॥

छलकं॥ एतदपवादः स्फुटं दे॥ मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चंद्रस्य वीर्योः॥ अतीपाते वैधृतौ च तत्रा
 ३ व्यापिनी क्रिया॥ मध्यं गोचोदधिस्नाने दंतधावनमैधुने॥ जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी
 सिधिरिति विस्तृष्टवचो व्यवस्था॥ अहः सामान्यतो विभागमाह॥ व्यासः॥ मुहूर्तं त्रितयं मा
 तस्त्वाधाने चतुस्रंगवः॥ मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराहोपि तादृशः॥ सायानहस्त्रिमुहूर्तः स्या
 त्सर्वकर्म बहिरुत्तरति॥ पूर्वाह्णमध्याह्नं परान्तरति त्रैधा विभागस्य कश्चित्॥ पूर्वाह्णं पराह्ण
 रतिद्वेधा विभागस्य च पूर्वनिर्णयदौ उपयोगो वक्ष्यते॥ ॥ अथैकमहर्कं॥ देवकः॥ दिनाधिसम
 ये तीते भुज्यते निषमेत पत्र॥ एकमहर्कमिति प्रोक्तं न्मूलं ग्रासत्रयेण तु॥ दिनाहो नदं सामान्य
 मोष्णुकः कालो मध्याह्नांतो वधिरेव॥ मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकमहर्कवनेति धिरिति बोधा
 यतोक्तेः॥ अत्र पूर्वोक्तषट्पक्षैश्च नरदिना वकर्म कालव्यासा वधिकस्य शोचोत्तराः न्यधा पूर्व
 वागौणकाले पिसत्वादिनिमाधवाः दयः॥ ॥ अधनकं॥ ॥ व्यासः॥ त्रिमुहूर्तं मतेषः स्या
 भाना वस्तंगते सति॥ नैर्कं नत्रमहर्कं तदतिशयस्त्रयमिच्छयः॥ पत्रुसायं संध्यात्रिच

॥४॥

त्प टिकास्त्राउपरिभास्वतइतिस्त्रां दोके संख्यायां : सा र्कं डे येन । यत्पारिधानि कर्मणि संख्या
 यां परिषर्जयेत् ॥ आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थं कर्मिति भोजनं निषिद्धं तद्राजमासं
 नयेधं न के भोजनं । विधिस्य चे निषेधानवभाशात् ॥ एतेन पर्वदिशामि भोजन निषेधोपपन्न
 मरुतः ॥ प्रदोष व्याप्यमावेत्सां दे ॥ प्रदोष व्यापिनी न स्यादिधानं कं विधीयते ॥ आत्मनो द्विगु
 णध्यायासं दीभवति भास्वदे ॥ तन्मं नक्तमिष्याहर्न नक्तं निद्रा भोजनं ॥ एवं ध्यायान्तो वि
 द्यायादे तुभुजि क्रियां ॥ ऊर्ध्वान्नक्तं प्रतीतं नक्तं भवति निश्चितमिति ॥ सौदनके ॥ क्रिनु
 हर्तव्यो वा निद्रा चे नावतीति विधिः ॥ न स्यात्तौ दं भवेन्नक्तं गृहस्थस्य चतुर्भोजनं ॥ यत्पारिधानि
 क्तु सा धाने एव कर्म धर्मक्षेत्रदर्शान्नक्तं गृहस्थस्य पुष्टे स्मृतं ॥ यत्पारिधानि क्तु सा धाने
 नौ निषिध्यते निदेयं यवनात् ॥ कुत्तरावधिः स्मृतं ॥ नक्तं निद्रायां ऊर्ध्वं न गृहस्थो विधिः ॥४॥
 संप्रतः ॥ वृत्तिविधवा चैव ऊर्ध्वं न स्यादिषा ऊर्ध्वं ॥ सदिषा ऊर्ध्वं न स्यात्तौ दं संतिने चटिकाद
 येति ॥ ॥ इति नक्तनिर्णयः ॥ ॥ मया ध्यायितं ॥ ॥ तच्च ध्यायितं भोजनं निषेधरूपमधाचितं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

۱۱۵۱۱

४ क्षणात् ॥ उपवासः प्रणः श्येतदिवा स्वापाचमै पुनात् ॥ अशक्तो स एव ॥ अत्यवेचां पुनानेन नासुवासः
 मनश्चयतीति ॥ असवेमाणात्यवे ॥ **चतुर्वसिष्ठः** ॥ उपवासेतथा प्रादुर्न कुर्वीदंत पावनं ॥ दंतानां काष्ठसं
 योगो हंति सप्तसु गति चेति ॥ **पेठी नक्षिः** ॥ उपवासे कानि वैधे वा फाष्टानां दंत पावने ॥ पण्ठादिना वि
 शुध्येत जिह्वोक्तेरपंत दैव च ॥ **वासः** ॥ अगमे दंत फाष्टानां निषिद्ध पात धातिथो ॥ आप्रां द्वा दश
 गंदूषो विदधा दंत पावनं ॥ **विदुरहस्ये** ॥ स्मृत्वा लो क न गंधादिश्वादनं परिकीर्तनं ॥ अन्नस्य वर्ज
 येत्सर्वं ग्रासानां वा भिक्षां दनं ॥ गात्राभ्यंगं क्षिप्रं भ्यंगं तां वलं चानुलेपनं ॥ व्रतस्यो वर्जयेत्सर्वं पचा
 न्य वरागरत्नामै पुनं चाष्टांगं ॥ तथा चा स्मरणं कीर्तनं के किः प्रेक्षणं मुत्पभाषणं ॥ संकल्लोप्य वसापच
 क्रियानिर्वृतिरेव च ॥ एतन्मै पुन मष्टांगं प्रवदंति मनीषीणः ॥ **देवकः** ॥ स्त्रीणां तु प्रेक्षणा स्पर्शा नाभिः सक्त
 धनार्पि ॥ विपद्यते प्रत्य च पंन दारेष्वनुसंगमादिति ॥ स्वदारेष्वनुसंगमादिति केचित्पाठः ॥ **विदुषर्मो नरे** ॥
 तज्जप्य न पुन ध्यान लक्ष्म्या प्रवणादि ॥ तदर्थं न च तन्नाम कीर्तनं प्रवणादयः ॥ उपवास कृत्वा मेते गुणाः
 प्रोक्ता मनीषिभिः ॥ तथैवेनोपाश्रय देवता व्रत देवताया ॥ **देवकः** ॥ व्रत्य च र्षमहिंसा च सत्यमाभिषवर्ज

म ६॥

नां। प्रलेखेता नि-वृत्तादि कर्तव्या नीहस्तदिभिः॥ आभिषं मांसं। आभिषं दृतिवानीयं गौर्जं दीरमाभि
षं। मस्तमाभिषं सखे फले मं दीरमाभिषं॥ आभिषं स्तिका-रुणं आरना लंत थाभिषमिति स्मृतं त
रेलं वा। आरना लं कां जिजा॥ पात्रे। अष्टौ। नान्य व्रतमाभिषा पो म्। फं प यः॥ हविषात्मण काम्या च मुरो
र्षं वनमौ पयः॥ पयः पाना दीनाम व्रतमा तं स्त्री वा। पा पं त पीडित विषयं। सर्व भूत भयं चे वममा दोरु
रं शासनं। ~~अन्य~~ निम व्रतमा निषधा धाते स रुदेना निशा क्कलः॥ सर्व भूत मयं स र्वं भो भूते भो
मयं॥ व्रता पो परान्म भो जन निषेधो देवी पुराणे॥ व्रते च तीर्थे ध्ययने आद्रे पि च विरोधतः॥ परान्म भो
जन दिगी यस्या न्तस्य तत्कळं मिति। हे माद्रो पात्रे॥ गर्भिणी स्तिकादि च कुसारी वाधरो जिगी॥ वरा
१३३ इत दान्ये नं फार वे स्म यता स्व यमिति। मदन रत्नि धा गये षः॥ पूर्व व्रतं गृहि ता यो ना च रेत्ता म
मो हितः॥॥ नी धन्य भवति पां ग को मलः चाताभिजायते॥ ग रुड पुराणे॥ को धा त्रमा रा भो भाऊ व ॥ ६॥
तमं गो भवे यदि॥ दिन व्रतं न भुंजी त सुं ड नं शिर सोध मेति॥ प्रायश्चित्तो न र मति कां ना सुषा
नं कां वं॥ प्रायश्चित्त सि दं वृत्ता पुनरे वृत्त मी भवेदिति पा पु पुराणे केः॥॥ अथ प्र सि पद मार म्य

क्रमेण सर्वं तिथीनां निर्णयस्तत्र कथ्यते ॥ तत्रादौ प्रतिपत्तिर्निर्णयिते ॥ तत्र प्रतिपदपरा
 ह्यापि नीचे उक्तपक्षे पक्षाग्राह्या ॥ प्रतिपदमावासेति सुग्रहाभ्याम् ॥ नदनरत्ने स्फुटपराणे ॥
 वि॥ प्रतिपत्तं सुखी कार्यं वा भवेदापराह्नीति ॥ दीपिकापि ॥ शुक्लास्या प्रतिपत्तिधिः
 प्रथमतः स्यात्पराह्णे भवेदिति ॥ तदभावे तत्कं माधवेन ॥ तदभावे तु सायाह्वापि नीपरि
 गत्यतदिति ॥ कृष्णपक्षे पराग्राह्या प्रतिपत्तद्वितीयास्यादिति सुग्रहाभ्याम् ॥ तदुक्तं दीपि
 कायां ॥ कृष्णान्तर्गतो दिव्येति ॥ ॥ ३७ ॥ यैत्रकृष्ण प्रतिपत्तस्यं भविष्योत्तरे ॥ यैत्रे मासि
 महाबाहो पुण्या प्रतिपदा परं ॥ यातस्यां घपचंष्टीष्टानं वत्सानरोत्तम ॥ नतस्य दुश्चिंतं
 किंचिन्नापयो व्याधयो नृप ॥ तथा ॥ कृत्वा चावस्य कार्पाणि संतर्प्य पितृदेवताः ॥ गंदवेष्टो
 दिकाधर्तुं सर्वदुष्टोपशान्तये ॥ मंत्रः ॥ सर्वदिलासि सुते देवाय नमः ॥ अतस्त्वं
 पाहिनो विदेवि भर्ते भूतिप्रदा भवेति ॥ पुराणसमुच्चये ॥ यत्ते तुषारसमये सितपंचद
 श्यां प्रातर्वसंतसमये समुपस्थिते च ॥ संमाद्य शपचनकुत्सं सहचंदनेन सत्पाह पार्थ

पुरुषोत्तमस्तस्मात्सुरहीस्यात् ॥ पंचदशमतीनायां प्रातरित्यर्थः ॥ वेपि वंति वसंता ये च तपुष्यं स
 चंदनं ॥ सत्तंदलस्य स्यात्समस्तं न क्रियते न रैरिति ॥ भविष्योत्तरात् ॥ वसंता ये चैत्रमतिप
 दि ॥ मंत्रः ॥ नृत्तमग्न्यं वसंतस्य माहं दधुस्संतव ॥ सचंदनं पिशाम्यस्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 भविष्योत्तरात् ॥ ततः प्रातर्द्वितीयायां उन्नमित्रादिसंयुतः ॥ नृपतिर्वितते देशे विमानवद
 शोभिते ॥ उपविश्यासने रम्ये पौरमानपदै सह ॥ सिंहं रज्जुं कुम्भं क्षोदपट्टं शस्त्रैः सचंदनैः ॥
 विविधैर्होत्रैः शोभांस्तोत्रैः संमानं च पथकपथक ॥ नृत्तगीतविनोदैश्च ऊर्षां स्नातमहो
 त्सवं ॥ एवंचूर्णं न भामोति यावत्संयत्संस्तुर्यमिति ॥ इदं पूर्वविद्धा यामेव ॥ वत्सरादौ च
 संतादौ बलिशयेन धैवच ॥ पूर्वविद्धे वक्रजं ध्यामतिपत्सर्वदा पुष्पैरिति च ॥ वत्सरादौ च
 चैत्रशुक्लमतिपदपि वत्सरादौ मेतुदयथापि नीत्यात् ॥ नृत्तं माधवीयेत्यात् ॥ चैत्रे मा
 तिसप्तगङ्गाः ॥ सप्तजं मधमेहनि ॥ शुक्लपक्षे समग्रं तु न दत्तं कोदये सतीति ॥ दिन
 दयेतुदयथापि यथापि वा पूर्वैव ॥ पूर्वोक्तं नृत्तं वत्सरादौ च ॥ तत्रैव नृत्तं गङ्गाः स्ने

४

व॥ कृत्स्नराशेवसंतादेवलिशयेतथैवच॥ तैः काभ्यंगमक्रुर्वाणो नरं मत्पुपचतरति॥ अत्रशक्रा
 दिप्रवणसुक्रं ज्योतिःशास्त्रो॥ राकथेत्सरभ्रपमंत्रिणां रसधान्येधरमेवपुलीनां॥ अबणालु
 ठनाश्रुजैतुणां शुभतां पात्यशुभं सहप्रियेति॥ चैत्रस्यमलमासतेतैः काभ्यंगशक्राश्रव
 णादिशुद्धेवक्रार्थे॥ यद्यपि वत्सरवसंतयोः प्रवृत्तिर्जाता तथापिषष्ठ्यातुदिवसैर्मासः कथि
 मोप्रादरायतेः॥ पूर्वमर्द्धपरित्यज्य कर्तव्याचो नरत्रियेतिवचनेनमानवः॥ प्रदेवंतर्धमासा
 पूर्वमासस्य क्रार्थे॥ नवरात्रशमनवम्यादिवत्॥ तथाचविशेषोभविष्ये॥ मतीतेकात्रेगुणे
 मादिप्रोष्ठेयेत्रमहोत्सवे॥ पुण्येनृषिमक्रुधितेप्रवाक्यदानं समादभेदिति॥ तत्रचोत्सजयेवि
 दान्मंत्रेणानेनमानवः॥ प्रदेवंसर्वसामान्याभूतेभ्यः प्रतिपादिता॥ अस्याः प्रदानात्पितरस्त
 प्यंभुहिपितामहाः॥ अनिवाधंततो देयं जलं मासचतुष्टयं॥ प्रपादालुमशक्तेनपिशेषादुर्म
 मीप्रनुना॥ प्रसहंपर्ज्यटक्रोपकृतं संवेष्टिताननः॥ आत्मणस्यगृहे देयः शीतामज्जनकः शुचिः
 एवधर्मधटोदतोभ्रमविशुशिवात्मकः॥ अस्यप्रदानादुक्तकाममस्तुसमोदथाः॥ अनेने

विधिनापस्तुधर्मकं प्रयच्छति प्रपादान फलं सोपि प्राप्तो नीह न संशय इति ॥ येन शुद्धमतिपदि
 राह्यारंभः ॥ आशीरंभः ॥ येन मासि स्थिते पक्षे प्राप्य मतिपदं तिथिं ॥ दशा यत्र मतिपदे स्नात्वा सुचने
 सर्वपातकैः ॥ एवं सर्वास्तुतिविधिरुक्तमशावीनरोत्तमः ॥ आशुक्लपक्षदशमीमतिजन्माघसुक्लते
 दिनि ॥ आश्विनशुक्लमतिपरिनवरात्रारंभः ॥ तदुक्तं हेमाद्रौ चोपेन ॥ आश्विने मासि शुक्लैस्तु कर्त्त
 व्यं नवरात्रकं ॥ मतिपदादिभ्यो यथावचनवर्माभवेत् ॥ अत्र पूर्वाह्णयापिनीग्राह्या ॥ आश्विन
 स्थिते पक्षे नवरात्रमुपोषितः ॥ सुक्लतस्तिथौ तेन पूर्वाह्णे पूजयेद्विधितिदि ॥ वीपुशणे ॥ तस्य
 कर्मफलं तोते ॥ कर्मणोद्यस्य ॥ कालस्तत्र फलं व्यापिनी वि तिथि ॥ दित्यनेन कर्मफलं व्यापि
 न्यामि व कर्म कर्त्तव्यं तोते ॥ नवात्रोपवासानुरोधेन निर्णयः ॥ तस्य नवरात्रमुपोषितः
 पूजयेदित्यादिदेवीपुशणादेन श्वानि निवर्त्तयति स्नातीत्यादिवत्फलसंस्कारत्वेन फलांग
 तावगमात् ॥ अतः प्रधानभूतफला फलं पूर्वाह्णयापितेनेव निर्णयः ॥ पूजायास्तु प्राधान्यं फ
 लसंबंधात् ॥ स च स्नादे ॥ आश्विने मासि मेषां ते महिषासुरमर्दिनी ॥ देवीसंस्कारपिता

ये अर्द्धात्रे वसीषु च। श्रींति विविधैर्भोजैर्देवलोके सुदुर्लभे। नाथ योथा धयस्तेषां न च शत्रुभ
 यं भवेदिति श्रुतिपुराणे॥ कृत्स्नैर्वाप्यमापुर्भिर्वर्तिचमदिवोक्तसः॥ एवमन्यैरपि सदा देव्याः
 कार्यं प्रपन्नं॥ विभक्तिमत्तुलां वलथुं चतुर्वर्गमदायकं। प्रपन्नयेदित्यपि कृत्यमविद्यो न रेपि।
 भवानीतुष्टये पार्थसंबत्सरसुखाय च। भूतप्रेतपित्रा चानां नाशाय चोत्सवाय चेति। अथ
 रणे प्रसूतं वा यो श्रुतिपुराणे॥ यो मोहादधवाकस्या देवी दुर्गा म होत्सवे। न प्रपन्नमतिदुष्टा
 त्मा दूषादाप्यथ मे रव॥ अथ भवगवती तस्य कामां निष्ठा निहंति वैरति। तथा देवी पुरा
 णेपि॥ प्रपन्नधित्वा धिने मासि विशोको जायते नरः। वर्षे वर्षे विधातव्यस्यापन्नं च विसर्जन
 मिति॥ यत्तु देवी पुराणे॥ शारत्काळे महाप्रजा क्रियते या च वार्षिकी॥ सा कार्वाण्यगामिण्यां
 नतिथेस्तत्र सुप्रसूतेति॥ तत्रोदयगामित्वमपि प्रायः पार्थाह्नापि त्वएव भवति। पुण्यं वा
 ५५। तुरो येन निर्णय इत्यर्थः॥ वार्षिकी स्य न संवत्सरस्यादौ चेन्नरुक्तं मतिपुत्रं यत्कृष्ण
 न वयमेवा प्रजाभिधीयते। न तच्च शरदस्तं न योस्तुः। य एव दुर्गा होत्सवः कार्यः। यानि तु। यो मां

10

नेष्टुवं मितिदेवीपुराणवचनात्। कलशस्थापनेवैधितिचित्रादियोगनिष्ठेषामनिवचनानिनिर्ज
 कानि। तथाभद्राष्टुताचेत्यतिपल्लभ्यतेविरुद्धकोशैरपिसंगतासती। सेवापराद्वेविश्वेविष्णु
 वास्त्रीपुत्ररागादिविष्टुहेतुरिति। कलशस्थापनंदिवैष्णवायंनरात्रौ। मण्डकंमात्स्या। नरात्रौ
 स्थापनंकायंनचकुंभाभिषेचनमिति। अत्रत्रिरात्रमप्युक्तंहेमाद्रौ। चोद्येन। त्रिरात्रं पापिकर्तव्यं
 सप्तम्यादिषथाक्रममिति। अत्रदिनत्रयेनसावनंक्रितुं चांशमेव। तथाच। अविष्ये। वृत्तीप्रफ
 लयेदेकीसप्तम्यदिदिनत्रये। द्वाभ्यांचतुरहोमिर्वाहासष्टिवशात्तथेति। अथचिरत्नरेणनवरा
 त्रयं॥ देवीपुराणे। कन्यासंस्मरणेरात्रशुक्लायारभ्यनंदिकां। अथाचीत्तमवैकाशीनकाशी
 वाधधवाद्यद। यातस्नायीजितद्वंद्वस्त्रिंशालंशिवपूजकः॥ नपहोमसमाप्तुकन्यकांभोजये
 न्मुदा॥ शिवश्चाशिवाचशिवोनयोः पूजकः॥ नदाचप्रदितिपदेव। मथमोपस्थितस्यात्। नत्र
 मतिपदिपूर्वाहेतिलनैजेनस्नानो यजमानोगणपतिंसंप्रत्यदेशकालौनिर्दिश्यनयमीपयं
 मंडपवासाद्यन्यतमनिपमोपेतोदुर्गापुजनमस्तुक्कलकामःकरिष्यदतिसंकल्पयेत्॥

मलः कृदीस्तंभवस्त्रादिमंडिते गृहे चतुर्मुखं वेदिभोपदिसर्वतोभद्रादिमंडितं विधाय तत्र महीवो
 दित्वा दिव्यरुणपूजां तं कलशं स्थापयेत् । सौवर्णादिमणिमाफगाथं पूज्यामंडितं कंभस्येति देवी
 पुराणात् ॥ मन्मथादिभक्तकलशस्य पञ्चादासने स्थाप्य वेदिभोनेष्वपि चत्वारः कलशाः स्था
 प्याः । चतुरः कलशान्यस्तु दद्यादेव गृहे नरः । चतुः समुद्रजवणं सत्तुभुंके वस्तुं धरा मिति वि
 धिः । चतुर्भुजं नारायणं मणिमाचरेत्मादिमही देवी पुराणात् । हेम रजतमद्रातुद्रो लवित्रार्चिना पिशा
 र्वदे शलेर्चिता देवी सर्वकामफलप्रदा । मन्मथी प्रतिमां कृत्वा विधेया यस्तु पूजयेत् । आत्मवि
 त्तानुसारेण सलभे न्नोक्तिं फलमिति । प्रतिमां कृत्वा मन्मथपुत्राणे । जटा मृदु सभापुत्रा मर्दुदु
 तलक्षणम् । कीचनत्रयसंयुक्तां पद्मे दृष्टवान्मां । भक्तसी पुष्पवर्णभांस्तु मणिं कान्तु लोचनम् ॥
 नवधौ वनसंपूजां सर्वाभरणभूषितां । सुचारुवदनां गङ्गादीन्मनोमतपयोधरां ॥ त्रिमं ग
 स्थानसंस्थानां महिषास्तुरमदिनी ॥ त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात् रघुं चक्रं केशादधः ॥ तीक्ष्णं वाणं
 तथा शक्तिं धामनो विनिबोधत ॥ रवेः कं पूर्णं चापं चेपाशं मं कुशं मूर्ध्नि ॥ चंटां वा परशुं

वापि वासतः संनिवेशयेत् । अधस्तात्सहिष्णुं तद्विद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ॥ शिरः पेटो म्रवंतद्वान वं
 रपङ्कपाणिनं ॥ हृदि शरत्तेन निभिर्भिन्नं निर्वदं त्रविभ्रवितं । रक्त रक्ती कलां तं च रक्तं विस्फारिते
 क्षणं । वेष्टितं नागपाशेन भुङ्क्ते मीषणामनं । सपाशं वासतस्तेन धृतं शं चतुर्गया । वसतुधि
 रवक्त्रं च देयाः सिद्धं प्रदर्शयेत् । देयास्तु दक्षिणं पाशं दंसं संसिद्धो परिस्थितं ॥ भिचिह्नं
 तथा वासतसंगुष्ठं सहिष्णो परि । स्तुषमानं चतुर्पमसं दे संनिवेशयेदिति ॥ ध्यानमध्ये वं ॥
 एहि दुर्गे महाभागे रक्षा र्थं समस्त सर्वदा ॥ आवाहयाम्यहं देवि सर्वं कामार्थं सिद्धये । अस्यां
 तौ समागच्छ स्थितिं मत्पदां कुरु ॥ रक्षां कुरु सदा भद्रं विधे चरितमोस्तु तदिति । आवाहनं ।
 भगवति दुर्गे रक्षा गच्छ हानिष्ठं हस्तं निधेहि स्थिरां भवतु प्रसन्ना भवत्यपि पठंति कृमादिमं
 त्रयं । कुर्या देवाश्च मन्त्रेणैतन्निधाया । जपंती मंगला का । नीमद्रक्षा । नीमपाणिनी । दुर्गाक्षमा
 शिवा धात्री स्वाहा स्वधानमोस्तु ते । अनेनैव तु मन्त्रेण सपत्नीमादिकारयेत्तदिति देवीपुत्राणे
 उक्तं ॥ नाभिं गेः पूजयेत्सं त्रैः सर्वदेवांस्तस्मादिति रक्षाग्निपुत्राणां देवदिकं आगमित्री वाना

म्नास्यंस्मापवेदिनिस्साधारणवाक्यात्प्रणवादिचतुर्थ्यंतनमोतनाममंत्रोवा॥ स्फां देतु। दुर्गमे
 उक्तरे स्फायेनचतुश्चविनाशिनी॥ पञ्चपात्रिसदाभक्त्या दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनी॥ मनेनैवतुं मंत्रेण
 अपहोमादिकारवेदिसुक्तं॥ चत्रेणामरादिभिः शालोपचारैः पूजा॥ तदंत्येष्टेणवेनदेवीमार्थंवेदने
 नमंत्रेण॥ महिषमिश्रतामावेचासुंउं सुंउं मालिनी॥ अथमाकोभ्यविजयं देहि देवि नमः सदा॥ भूत
 पैतपिशाचेभ्यो रक्षोभ्यश्चमहे चक्षी देवेभ्यो मातुषेभ्यश्च॥ भवेभ्यो रक्षसांसदा॥ सर्वमंगल
 मंगल्येशिवे सार्धं साधुके॥ शरण्ये चं वज्रे गोविना राघविना श्रीकृत्तुते॥ रुपं देहि यशो देहि भगभग
 वति देहि मे॥ पुत्रा देहि धनं देहि सार्धं आमांश्च देहि मे इति॥ ततो दुर्गा मंत्रं वैदिकमादिभिर्गंधाजवेत्॥
 दुर्गा मन्त्रो ज चेन्मंत्रमे भवितः स्वमाहित देवी पुराणात्॥ पद्म॥ माहात्म्ये भगवत्कात्यास्तु पुराणादि
 उभीर्जनं॥ पठेत्तु पुण्यादापि सर्वं कामसम्पद्वये॥ तथा॥ एकोरुत्तरविष्ट्या तु नवमीं वा वदेत् ॥११॥
 उ॥ चंडीपाठं जपेच्चैवमायते ह्यविधानतः॥ पञ्चाहं तंत्रे॥ संकल्पितस्तोत्रं पाठे संख्यां कृत्वा पठे
 त्तुभी॥ तत्रैव॥ चंडीपाठं फलं देवि शतं पुत्रं दत्तं मम॥ एका वत्समादि पाठानां यथावत्कर्मणा

नामपि सवैषां स्तथा सप्तशतीस्तवः॥ अथवा बहु नोक्तेन किमेतेन वरानमे॥ चंम्याः शंता वृत्ति
 पाठात्सर्वाः सिध्यन्ति सिद्धयति॥ पाठश्च नारायणादीन् नमस्कृत्यार्पणः॥ नारायणं नमस्कृत्य
 नरं चैव नरोत्तमं॥ देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुत्तिरयेदिति वचनात्॥ जयशार्धस्तु
 भविष्यत्पुराणे॥ अष्टादशप्राणानि रामस्य चरितं तथा॥ विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिव
 धर्माश्च भारत॥ काष्मिण्यपंचमो वेदो यन्मया भारतं स्मृतं॥ शैवाश्च धर्मा राजेंद्रमानवो
 कामहि पश्यते॥ जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिण इति॥ पाठप्रकारश्चास्मात्स्ये॥ प्रण
 वं चादितो जज्ञास्तोत्रं वा संहितं पठेत्॥ अन्ते च प्रणवं दद्यादन्यथापि फलं भवेत्॥ शुद्धे
 नानेन्यचित्तेन पठितं प्रयत्नतः॥ नकार्पासकं मनसा कर्षेत्तोत्रस्य वाचनं॥ आधा
 रे स्थापयित्वा तु पुस्तकं प्रजपेत्तु धीः॥ हस्तसंस्थापनादेव यस्मादप्यफलं लभेत्॥ स्व
 यंतु लिखितं पत्रं कुर्यात्तन्नामिदं लिखितं च यत्॥ अथात्मने न लिखितं तथापि वि
 फलं भवेत्॥ काली वैरवकः॥ नृपजीवी सार्धः॥ अविष्णुं दादिकं न्यस्य पठेत्तोत्रं विचक्ष

क्षणं। संकल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत्सुधीः। अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन। कृते वि
 रामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत्पुनरिति। अथ च आत्मणा देवकार्ये। आत्मणं वाचकं विद्यामान्य
 वर्णजमादरात्। मृतान्यवर्णजाद्राजवाचकान्तरं प्रजेत्। अविष्यत्पुराणात् यद्यपि देवीपुरा
 णेन प्रपुजादिवद्वे मोपि मत्सु कस्तथापि अष्टम्यां नवम्यां नैव कार्यः। ब्रह्मपुराणे। ३ तत्राष्टम्यां
 भद्रकाली तु पत्रम्य होमैर्वात्मणतर्पणैरित्यष्टमी कृतमध्यपाठान्। नवम्यां बलिदानं च क
 र्त्तव्यं वैयथाविधि। अथ होमं च विधिवत्कुर्यात्तत्र विभूत परतिभाति कापुराणात्। शिष्टाचा
 राश्च। बलिदानमप्यष्टमी नवम्योरेव। पुनः पुजां तथाष्टम्यां विशोषेण समाचरेत्। जागरं च स्व
 यं कुर्याद्बलिदानं तथा मित्रि। मभूत बलिदानं च नवम्यां विधिवच्चरेत्। इति काति कापुराणात्
 अत्र यद्यपि शिष्टपरिगृहीत काति कापुराणादिषु मघस्वगात्रकृत्पितृपशुचातादि कर्तुं।
 तथापि आत्मणस्पृशति। मघंदत्वा आत्मणस्तु आत्मण्यादेव हीयते। स्वगात्रकृत्पितृपशु
 आत्महत्यामवाप्नुयादिति काति कापुराणात्। एवमिच्छेत्। सात्त्विकी जपयज्ञादेर्नैव

७

॥१३॥

५

॥१३॥

चैव निशमिष्येति तेन तस्य कारसाविक प्रजाया भगवती तादिषु ब्राह्मणाधिकारिकताया एवोक्तेः ॥ प
 रुषलिपनस्य तु विजयाथं न यो नमः निराजपुदस्का रेणे व विहितता च ॥ अतो माषमकादि
 नातेन वलिदानं कापं ॥ माषकु मां सा चेदिक्षु देयो वलि निर्दिशि ॥ कृष्णोऽमिक्षु देउं च
 मयं मां सं च एव च ॥ एते वलिस्वमा प्रेयात्तपो धरागसमा मता रतिकालिका पुराणात् ॥
 उपकुमादी प्रजा ॥ देवी पुराणे ॥ श्रीमो वा यो न त था तु व्यनेश के हो म दान ज पा दिना ॥ कु
 मारी प्रजने नात्र यथा देवी प्रसीदति ॥ अत्र न वरात्रे ॥ शुक्ल षष्ठी च तु दं शपो न वम्यो च
 विशेषत इति च मस्वजादन्यथा पितृदिधानं ॥ कुमारी प्रजने विशेषो मदन रत्ने स्कां दे ॥
 एकैकां प्रजपे कं न्यामे कथ्या तथैव च ॥ क्षिपुणां त्रिभुजां वा विप्रसे कं न व कं तु वा ॥ एक वर्षां तु या क
 न्या प्रजा धे लां विवर्जयेत् ॥ गंध प्रष प्रजा दीनां प्रीतिस्तस्या न विचते ॥ द्वि वर्षं कन्या प्रारंभ्य द
 श वर्षां अधिक मात ॥ यथा का ना भौ तु ॥ देवी पुराणे विवाहानं तदं कं न्यां कन्या लु प जायते ॥
 नावत्स प्रजपे ते कं न्या पावतुष्यं न दृश्यते इति ॥ प्रजामं वस्तु स्कां दे ॥ सं वा शर म यो लक्ष्मीं

मा

मातृणां दपुधारिणी॥ नच दुर्गा मिश्रां साक्षात् कृन्वा मावाहयाम्यये॥ जगत्स्यै जगदं देवैर्ब्रह्म
 स्वतृपिणि॥ पूजां गृहाण कौटिलि जगन्मातर्नमोस्तुते॥ एवमभ्यर्जं नं कृत्वा कुमारीणां प्रयत्न
 तः॥ कं चक्रे चैव वस्त्रे च गंधपुष्पाक्षतादिभिः॥ नानाविधैर्भक्ष्यभोग्यैर्भोजयेत्पायसादि
 भिः॥ अथ कृन्वा स्वरूपं मुक्तं तत्रैव॥ हीनाधिकं गीतं कृत्वा च विनाशि कृतसंभवां॥ मं
 धिस्तु दितरीणां गीतं कृत्वा प्रणामिनां॥ मात्स्यां कं कदां कं गीतं कृत्वा तं नुरोमशो॥ संसजे
 द्रो गीतं कृन्वा दासीगर्भं समुद्रपात्रिणि॥ विनाशि संततिं कृन्वा मंधपं कृत्वा आनवाद्याः॥
 तनुश्चासौ रोमशो नि कर्मधारयः॥ देवी गृहे दीपाभूतो रात्रं जातनीयः॥ न ह्यपु राणे॥ गीत
 नादिच निघोषं देवस्याग्ने चकार यैत्॥ घंटाभवेच्छब्द दशकस्य सर्वं वाचमपीयत इति॥ पू
 जा च मसहं त्रिकां कं कृत्वा॥ त्रिकां कं शिवं पूज कृतं निघोषं कदे नीपुराणात्॥ ज्योतिः शा
 स्त्रे सप्तम्यां वि० च शारदा पूजोक्ता॥ आद्येन स्यादिति पक्षे सुसुहृत्ते लुप्तसप्तमी॥ तस्या च

पत्रिकाफलाकर्तव्या नवरात्रकैः॥ प्रशस्तां सफलां विचारात्मात् सफलवेदिति॥ अथो
 धनमन्त्रस्तत्कालादिगुराणे॥ कन्यायां वृक्षपक्षेतु पञ्चपितृभेदिता॥ नवम्यां चोप
 वेदधीं महाविभववित्तदैः॥ अविष्ये॥ षष्ठ्यां विचलदो वीधं सा वसं ध्यातुं कारयेत्॥ देवीपुरा
 णे॥ अष्टौ नक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां विचारात्प्रसन्नं॥ विचरवक्ष्यामि नमस्तुतिविचलदं संप्र
 विचरवक्ष्ये जयंती पुदिगुर्गैरहागये पादिचुर्गामावात् पञ्चपितृगीतवाद्यघोषपुरः स
 रंदेवीं बोधयेत्॥ मंत्रस्तु॥ रावणस्य वधार्थं यदा मस्या वृत्रहा यच॥ अकाले प्रसन्ना बोधो
 देव्या स्वयिभूतः पुरा॥ द्रष्टुं सा सि सितै पक्षे नवम्यां मार्गं धीमतः॥ श्रीवक्ष्ये बोधपात्रिणां या
 वत्पुत्रा वृक्षो मृहमिति॥ ततो विचलदो रात्रं॥ मंत्रस्तु॥ मेरुमंदरकैः कासहिमवधि
 रवरेजिदौ॥ जातः श्रीफलवक्ष्ये तमे विधायाः सदा मिथः॥ श्रीशैलशिरवरे जातः श्रीफल
 श्रीनिकेतना नैतयोऽसि मया वक्ष्ये पुनर्गुर्गैरहागये पादिचुर्गामावात् पञ्चपितृगीतवाद्यघोषपुरः स

कृतान्तिः प्रसादयेत् ॥ विचक्ष्मन्सहस्रभागसर्वदाशंकरप्रिय ॥ गृहीतानवशाश्वानुदुर्गापूजां
 कुरीम्यहं ॥ पारवाधेकोदोभवंतुप्रवृत्तचक्रार्थत्वाविभोरति ॥ ततः प्रजयुतामपराजितादिगता
 मेकां धेदये कानस्यसेनमंत्रेण ॥ कचिच्छुद्धिं धिक् ॥ ॐ हं ह्रस्वाहेति मंत्रः ॥ ततः शाश्वानुदुर्गा
 नीय विचक्ष्मन्साश्वयेनमतिप्रजयित्वा विचक्ष्मन्साश्वानुदुर्गापूजां च देवीमावाहन्पुनः
 स्रं प्रजयित्वा माषमक्तादिवलिं च दत्वा दोषादिनाशाश्वानुदुर्गापूजां च प्रजगृहकारदेशोस्थाप
 यित्वा माषमक्तादिवलिं च दत्वा प्रजगृहस्थानि भूतानि भूतेभ्यो नमस्तिगंधादिभिः संपूज्य
 भूताः प्रेताः पिशाचाश्चैव संपूज्य भूतलैः ॥ गृहं तु मेमवादनो वलिरेष प्रसाधितः ॥ पूजितान्ध
 का पूषा चैव लिमिस्तर्पितास्तथा ॥ देशादस्माद्विनिःसृज्य पूजां पशुपंतुमस्तथा ॥ भूतेभ्य एवमा
 षमक्तवलिर्नमस्तिवलिंदत्वा ॥ अपसर्पंतु ये भूता ये भूता भूमिपालकाः ॥ भूतानामविशेषेन पू
 जा कर्म करोम्यहं ॥ कृडितितान्यपसादयेत् ॥ स्थितेषु तत्र भूतेषु नैवेद्यं संतुल्य तथा ॥ विष्णुं पंतिम

॥१५॥

हा छं धाम वगहं ति देवताः । तस्माच्च जैन कर्तव्यं भूतानामप्यसर्वं मित्रिका मित्रा पुराणात् ॥ सर्व
 पादां च विविदि ॥ ततः पुनः शाखायां प्रतिमायां च देवीं संपुष्पगीतमावादिषुः स रं पुष्पा गहं म
 वेश्य । आदौ विना सिद्धिर्जलं मन्मथे श्री फले पि च । स्थिरा मितां तं भुक्ता मे गहं लं काम दा भवे
 निरुजा गहं स्या पदेत् ॥ ततः प्राणः प्रतिष्ठां कुरुता । आवाहयाम्यहं देवीं मन्मथे श्री फले तथा ॥
 कैः का सशिखरा देवि विविंधा देहि मपर्वतात् ॥ भाग्यसवि च शाखायां चं डि के कुरु सं निधिं ॥
 मभगवति दुर्गे रहा गच्छे सुमयो रावा ल्य । स्यापि नासि मया देवि श्री फले मन्मथे पि च । भाग्य
 राशेऽप्यमे च पं दे वि दे वि न मोक्षु ते । भगवति दुर्गे रहति धृति स्यापि विना दुर्गे दुर्ग स्वरूपा
 सिद्धि रते जो म हावते ॥ सदा नंद करे देवि प्रसीद मम सिद्धये । एतद्दिनं गव सं वरा नु द
 यजय प्रदे । प्रजापति लां दुर्गे देवि सुखार्चि ते । कृपं कवे च फले पेतेः पुष्पे च सुमनो हरेः ॥ प
 लावे संस्थिते देवि प्रजये लां मसी पमे । दुर्गे देवि रहा गच्छ सां निधिं रह कृपया यदा मा

॥१५॥

भक्तिः

16

मा नृहा त्वं योगिनी शोदिभिः सहितैस्तान्जलिः घटेत् । ततो जयंती त्वादिदुर्गा येन मद्रदं पाचं पु
 ष्पगंधास्तु कुंकुमदधि हवं कुशालिके विचयत्रसहितजलेनाध्यायमाचमनीयपंचामृतस्ना
 नीयपुनराचमनीयवस्त्रपुनराचमनीयानुलेपनाभिदत्ता ॥ कुंदुर्गा येन मद्रतिपुष्पांजलि
 त्रयंदद्यात् । ततः अमृतोद्वंशी वक्षोत्थं शंखं रक्ष्य सदा प्रियं । विचयत्रं प्रयत्नामिपवित्रं
 तैस्तु त्रेधरिदिति विचयत्रं । अथ विष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियं । विन्नेत्रं प्रयत्नामिपवि
 त्रं तैस्तु त्रेधरिदिति विचयत्रं । अथ विष्णुशैलेर्दुर्गे प्रयत्नामिपसर्वकामार्थसिद्धये । इति द्रोणपु
 ष्पचर्चनविधेः । जयंती सा दीनापुष्पपुपदीपनैवेद्यपुनराचमनीयतां रत्नाभिदत्ता प्रजासाक
 ष्णार्थं दक्षगणां दत्तास्तुतिभिः स्तुत्वा मण्यवद्वान्जलिः प्रार्थयेत् । महिषाग्निमहामाये वा
 सुते सुते मां निजि । दध्यमारोग्यमेव च देहि देवि नमोस्तुते । कुंकुमेन समालब्धे चंदनेन
 चित्ते । विचयत्रं क्षमापीठे दुर्गे हंशरणागतः । सर्वसंगलेति रूपं देहि । तिच-लो कं पठेत्
 शिव

॥ १५ ॥

॥ बलिं च दद्यात् ॥ एवमेव महाबलिं च दद्यात् ॥ इति देवी पूजनं विशेषतस्तत्परं रात्रे जागरणं च ॥ रात्रौ
 तु विजय कालो ॥ रात्रौ विशेष पूजा पूर्वकं बलिं दद्यात् ॥ तदर्थं वा मिनीशो वेष विजयाथं न पोतम ॥
 पंचादं लक्षणो वेतं गंधपुष्पसमर्पितं ॥ विधिबलातिभाती निजसायवडेन धातये च दिशि ॥ पं
 चाक्षं सहिषमं वा ॥ तत्रैव रात्रौ दिपूजनं च कर्तव्यं ॥ महानवम्यामेव पूजा बलिदानं होम च ॥
 होमं नक्तु जयंतीत्यादि ॥ अनेनैव तु संज्ञेन जपते सौ दिक्कारयेदिति देविपुराणात् ॥ इत्यं वम
 त्रैगोमं ॥ पूजयेत्तिलैश्च दधिधारीरधमादिभि रिति ॥ केचिन्मुमति-हो कं च जुहुयात्पाप
 संहारकसर्पिर्चेति रहस्यग्रंथवचनात् ॥ सप्तशतीस्तवे नमति-हो कैलिलसर्पिर्भि-प्रपाप
 से न होमं कुर्यात् ॥ रात्रौ च घटीं रात्रौ तवे देवतपूजापि कार्या ॥ सच वडं वा रुपा वा सुखा वा
 स्पर्शं तु पूजोपासिगणाधिपतिः ॥ पूजासंज्ञः कालिहोत्रे ॥ नमो देवाधिपे देवाय तु दंगवत्तवा
 दिनेशः सर्वपूजाय देवाय तु दंगसहिताय च ॥ तु दंगपरिस्त्रयं नमो पदिधावति ॥ सा

॥ १५ ॥

१७
 मम साधिपं रक्षेत्सत्तुल्यं लोकां व्रजाम्यहं ॥ मंत्रेणानेन रेवंतं पापाघर्षे रचयेत्सुधीः ॥ प्रातः दश
 म्यां पूजां विधाय विसर्जयेत् ॥ संप्रत्य प्रेषणं कुर्याद्दशम्यां शाबरो ह्यवेदिति ॥ अविष्णु उ
 राणात् ॥ ततः संप्रेषिता देवी दशम्यां शाबरो ह्यवेदिति भाति जापु राणा च ॥ एवं पूजां
 विधाय मणम्यदुगां शिवां शांतिं कुर्यात् ॥ मणीं प्रक्षिप्यः प्रियां ॥ सर्वलोकेषु मनेत्री च
 मणमा मिस्रदा शिवां ॥ मंगलां शोभनां शुकं निष्कलां परमा कलां ॥ विश्वेश्वरीं वि
 श्वमातां चंडिकां मणमा म्यहं ॥ सर्वदेवमयी देवी सर्वदेवगमया पहां ॥ प्रत्येका विष्णु न
 मित्तां मणमा मिस्रदा उमां ॥ विंध्यस्मां विंध्य निजयां दिव्यस्यान निवासिनी ॥ योगि
 नी योगमातां च चंडिकां मणमा म्यहं ॥ ईशानमातरं देवी श्री-शरीश्री-शरप्रियां ॥ मण
 जो मिस्रदा दुगां संसाधारणवना शिवां ॥ यद्दं पठति स्तोत्रं शुण्डया ह्यपि यो नरः ॥ स
 सुतः सर्वपापेभ्यो दुर्गया सहस्रो दत्तदसादिभिः स्तोत्रैः स्तुत्वा ब्रह्म जतिः प्रहिय मी
 त्यादि-लोके च लुप्तयेन मार्थ्य विधिहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं दयदर्शिनं ॥ पूर्णं म

18

त्रयसंयुक्तं दोषाश्च स पदमाभवा ॥ राजविद्वानि सर्वाणि शक्याण्यस्त्राणि दानि च ॥ आनि
 यमं उपेता नि सर्वाण्ये वाधिवासयेत् ॥ तत्तत्तु ब्राह्मणः स्नातः शूकां वरधरा शूचिः ॥ ॐ
 आरु र्वैर्भैर्त्रैस्तत्रिगैर्गुरुपाद्भैः ॥ दक्ष्यास्त्रमंतैर्होतव्यं पापसंघतसंयुतं ॥ कुतश्चैषं
 लुरंगाणो गजानासु पहादयेत् ॥ बद्धप्रतिसराभ्यं च गजापात्रसमैर्हृत्पात्र ॥ आसवे
 न गरो नि सनं दिधौ घृष्टरुक्मरात् ॥ प्रपहं नृपतिः स्नाता संपूजयितुं देवताः ॥ पूजयेद्वाग्व
 निहानि फलमाय विदे पुनैः ॥ कुतश्चैषं प्रतप्यतो पनायानि कुतने ॥ गोहनाम्ना भवेत्पूर्व
 मसुरं सुप्रहावतः ॥ सै देवैः समरे कुट्टे र्गुरुपाशकः कीरुतः ॥ तद्गसंभवं सवं गोहं वदशपतो हि
 तो ॥ तस्याभिहरणा प्रक्षो विजयः समुदाहृत्य नि ॥ पूजासंभवाश्च तत्रैव पापं उदध्यादयति
 शिवाये मां वसुंधरा ॥ तथा पादपदां गानं विजयारोग्यं च हृदये ॥ च तस्य शशांशं रसं प्रा
 राक्षीरुति तपां दुःखं ॥ मोक्षार्थं यथाशुद्धितं चामरा मरुद्वषणं ॥ चामरस्य शक्रं जे नो म
 हावीर्यं सुपर्णस्तपु पाश्रितः ॥ पतत्रि शार्ङ्गं न ते यस्तथा नाशयणं च जः ॥ आशप पेयो म

117211

19

विजयो जय दो जेतादि उपाती सुभं नरः । उः सहा धर्मदः शांतः सर्वादिष्टिनाशनः । सते वै संनिधौ य
 स्मान्न वसिं कामहा वलाः । तेन सिंहासनने निबं दे वै मे त्रै चगी यते ॥ लघि स्थितः शिवः साक्षा
 लघि शक्रः सुते चरः । लघि स्थितो हरिर्देवस्त्वदर्थं तप्यते तपः । नमस्ते सर्वतो भद्रं भद्रो भव भद्रं प
 ते ॥ त्रैः नो भ्यं जय सर्वत्र सिंहासननमोस्तुते ॥ सिंहासनस्यागंधर्वं कुंजमातस्त्वमाभ्याः कु
 लकुंजमाभ्याः । आत्मणः सत्यवाक्येन सोमस्य वरुणस्य च । तेन सा चैव सूर्यस्य सुनीनां तपसा
 सता ॥ रुद्रस्य प्रत्नचयेण पृथक् स्य वजेन च । प्रभावाच्च रुद्रास्य वरुं स्वत्वं तुरंगम । स्मरत्वं
 राजपुत्रोसि भोस्तुभं च मणिं स्मर । सुरासुरैर्मध्यमाना क्षीरोदादमृतादिभिः । जानतु चैः च
 वाः ॥ वै तेन जातोसि तस्मिन् । पांगतिं प्रत्नरागधेन्मातृहापितृहातथा ॥ भूम्यर्धे नृत्वादी च
 क्षत्रियश्च पराश्रुचः । सूर्या चंद्रमसौ वायुं वा वत्सपंतिष्ठच्छतं । अजा च तंगतिं शिषं न च
 वापं भवेन्न वा । विरुतिं यदि गधेथा पुत्रुध्वनिं तुरंगम । रिपुन् विजित्वा समरे सह मर्त्तास्तु

रवीन्द्र ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ सुप्रसीद्धो ज्ञानो नीलाकारे द्यौर्देवको न
 यः ॥ लेपां पुत्रा च पोत्रा च पनाभ्युद्यो समाश्रिताः ॥ मंदो मद्रोग जज्ञे वराजसंभीर्ण एव च ॥ तन्ना
 वने वने मृशतास्तेष्वथानि सुमहांति च ॥ पांतु पां वसवो रुद्रादिभ्यः ॥ समरुद्राणाः ॥ भर्तारं
 रक्षणां गेद्रस्यामि च प्रतिपाद्यतां ॥ अवाभुहि जयं पुष्टं गमने स्वस्ति नो ब्रजा गमस्य ॥ प्रो
 त्सादिणा पृष्टा मां सा पुस्तं महणा पच ॥ प्रत्नाना निर्मितं शिष्यवहा रक्ष्य सिद्धये ॥ य
 शो देहिस्तु रवं देहि न पदो भव भूषते ॥ नाउपत्यदि पुस्तं न देहि मंदं न मोक्षते ॥ जनक दंडस्य ॥
 सार्धं पुत्रा मां प्रपश्यं निर्मिता सिपिना क्रिना ॥ शरणा पुत्रा धिनिं कृष्य रुद्रा सुविष्टं हं शुभं ॥
 चंडिका ये मददासि सर्वं सुखं निवर्हिणी ॥ तथा विस्तारिता वासि देवानां प्रतिपादिताः ॥ ॥ ११७ ॥
 सर्वसत्तांग भक्तानां सि सार्धं शुभं निवर्हिणी ॥ धुरि प्रेक्षं मो नित्यं शो निं प्रथमं नमोस्तु
 ते ॥ नमस्तस्य ॥ धुरि प्रेक्षं मो नित्यं शो निं प्रथमं नमोस्तु
 ते ॥ नमस्तस्य ॥ धुरि प्रेक्षं मो नित्यं शो निं प्रथमं नमोस्तु

20

दशकदादकनमोस्तुते॥ ~~क~~ ~~द~~ ~~र~~ ~~क~~ ~~स्य~~। सर्वायुधमहात्रसर्वदेवादिस्तदन्। अपमासमरेरक्षसां
 सायकसतमेः। पतंरुतेनरभार्थेसंहायार्थं हरेण च। त्रयोमूर्तिगतं देवचक्ररक्तं नमोस्तुते॥
 पञ्चमः। शर्मप्रदस्त्वं समरेधर्मसैन्येयशोचंमे॥ रक्षसां रक्षणीयो हं तापनेयनमोस्तुते। चर्मस्य।
 मांशुतापयशस्त्वमेनया। कीकमायया। गृहाण जीवितं तेषां मम सैन्ये चरदय। कुंतस्य।
 आरिर्विशारतः रघुस्त्री। शूराधारोदरासदा। श्रीगर्भोविजयश्चैव धर्मधारस्तथैव च। इत्यष्टौ
 लेखनामात्रि पूर्वमुक्ता निवेधसा। नक्षत्रं कुलिशालुभ्यं गुरुदेवो महेश्वरः॥ हिरण्यं च शरी
 रं ते धामा देवो जनादमनः। पिता पितामही देवस्त्वं मां पादय सर्वदा। इयं धेनू धनाक्षोणी ह
 तं च महिषासुरः। लीलाधारयस्तु द्रव्य परं रघुदायने कर्त्तव्यमः॥ रघुस्य। छिन्नो हासि सा
 दिक्कर्म कुलैवं मंत्र पूर्वकं। जयं मा मोति नृपतिः सर्वाभ्यामात्ममस्तुते॥ इति जोहा
 भित्तादिक्॥ ॥ अत्रस्तत्रे विरोधो विचक्रपनिबंघे। आधिनेशु रूपदौहप्रारथ्ये

॥२॥

नवरात्रके ॥ शाश्वतौ चेत्समुत्पन्ने क्रियाकार्यं कथं पुंये ॥ देवीपूजा च कर्त्तव्या पशुपतवि
धानतः ॥ सप्तके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः ॥ देवीसुदिनपुनर्त्तं च तत्र दोषो न विद्यत इ
ति ॥ सप्तके पारणं कर्त्तव्यं नवरात्रे मन्त्रं ॥ तदन्ते भोजयेद्विद्वान्न दानं दद्याच्च शक्तितः ॥ त
दन्ते सप्त भोजयेत्सुधं ॥ तथा ॥ मन्त्रमासेन कर्त्तव्यं नवरात्रौ सप्त व्रतं ॥ मन्त्रंगते शुभे शुभे
स्त्रिंशत्स्ये विपुलाधिपे देवीपूजनं सुदिनं स्याद्विदेवात्तथा ॥ आचारं मे विद्वान् स्याद्वि
नीयादो न चिन्तयेत् ॥ तथा स्त्रीणां विशेषतः कौगत्तु प्रराणे ॥ नगं धातं कारलापुत्रं
(पुष्पमा) कानुलेपनं ॥ उपवासं न तु भूतिदत्तं धातुन मन्त्रमिति दिष्टं ॥ इति नवरात्रेण ॥
भार्ति कश्चु क्कप्रतिपत्तु पूर्व विद्यया ॥ पूर्व विद्यम कर्त्तव्या शिवरात्रिर्वै दिनमिति ॥
हयमोर्के ॥ ५ ॥ माधवो वि ॥ बन्धुस्तु वंचनं पुनः पशुपतवदचरेदिति पूर्व विद्यया मित्यर्थः ॥
इति ते ॥ मन्त्रंगमावश्यकः ॥ तत्र रत्नवर्णिषा ॥ वल्गुदादौ वल्गुमादौ वल्गुमादौ वल्गुमादौ वल्गुमादौ ॥

॥२॥

21

भंगमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥ अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्मादे ॥ प्रातर्गोवर्द्धनः पूजो फलं वापि
 समाचरेत् ॥ पूजनीयास्तथागावस्तथाप्येवाह न दोहने ॥ मंत्रः ॥ गोवर्द्धन धराधार गोकुलत्राण
 धारण ॥ बहुधा दुक्तेनो धा यम बां कोटि प्रदो भव ॥ गोपूजा मंत्रः ॥ यालक्ष्मीर्लो कृपा लाभां येन
 रुपेण संस्थिता ॥ धनं वहति यक्षार्थं मम पापं च पोहतु ॥ अमृतः संतु मे गा गो गा गो मे संतु य
 एतः ॥ गा गो मे संतु हृदये ग बां मध्ये वसां म्यहमिति ॥ ततो परां ह्म स्रमये पूर्वस्थां दिशि भारत ॥
 मार्गपात्री प्रवप्नी या तुं गस्तं वै य पादवे ॥ कृशा काशमधी दिष्वां च वक्षे वृद्धि मि मुने ॥ मंत्रः ॥ मा
 र्ग पात्रि नमस्तेस्तु सर्व को क सुरम्यद ॥ विधेयैः पुत्र दशपैः पुनरेभि र्दत्तस्य मे ॥ मार्गपात्री
 भजे मे एवांति गा गो गता वृथा ॥ राजानो राजपुत्रा च धात्मणाः शत्रूना तपः ॥ मार्गपात्री
 समुल्लंघनी कजस्तुः सुरवा निताः ॥ इति मंत्रि णि ॥ इत्येतत्सर्वमेव हरात्रो दैत्यपते र्वक्षे ॥ ॥
 पूजां कुर्वाण नरः साक्षात् भूमौ मंडः क्लेशमु मे ॥ वलिसा लिख्ये दैत्ये द्रं वर्ण कौ पंचरं ग कैः ॥ गृहस्थ

॥२१॥

मध्यशाखायां विद्यायां लोचयेत् ॥ लोकः स्याद्विग्रहस्योतः शय्यायां शुभतंडुलेः ॥ संस्थाप्य
गच्छिन्ना नान्द्रुतेः पूष्ये च पञ्चमे ॥ मंत्रस्तु ॥ गच्छिन्ना नान्द्रुतेः पूष्ये च पञ्चमे ॥ मंत्रस्तु ॥ गच्छिन्ना नान्द्रुतेः पूष्ये च पञ्चमे ॥ मंत्रस्तु ॥
श्रीमहासंस्त्रविद्युत्सां निधने भवेति तत्रैव भावे ॥ तस्मात् फलमयं प्रभाते तत्र प्रानवे ॥
तस्मिन् रते जको पश्यत दयसं वेत्ति रंजयः ॥ पराजयो विरुद्धे च नामनाशकरो भवेत् ॥ दधि
नामिच्छसहि तेने वासां भवेति निश्चिति ॥ ॥ इति मणिपत्रिर्णवः ॥ ॥ अभिद्वितीया ॥ सा
उपरैव पुष्पाग्नीति वचनात् ॥ एकादशपञ्चमी वृद्धिद्वितीया च चतुर्दशी ॥ अमा वास्या उपोष्या ॥
स्तुः पराजिता इति विद्युत्पञ्चमी नराच ॥ अत्र विदोषः स्फां दे ॥ आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पु
ष्यसंयुता ॥ तस्यां रथे स्यादो पदमं वैभवास्वह ॥ पात्रीत्वं वं प्रवर्त्तय प्रीत्या वेत्ति विद्यान्
बहून् ॥ भद्रास्तु भद्रा ॥ आषाढ वृद्धिद्वितीया वृहत्तको चते ॥ सा पर्व विद्युत्साया ॥ तदा हसं
वर्त्तः ॥ इच्छा वृद्धि वृहत्तपासा विभी वटपेटकी ॥ फामत्र को दशी रं भा उपोष्याः पर्व संयुता

अपोष्य
॥२२॥

इति। उपोष्याः सेवनीयानि। अर्निशुद्धद्वितीयायाम् द्वितीयायाम्। सापराह्ण्यापि नीयात्। अर्नि
 शालकायाम्। तुल्यं स्मोदे। उर्जे शुद्धद्वितीयायाम् पराह्णे च ये चमं। स्नातं स्नानाभ्यामुज्ज्वलायाम्
 जोमं न पश्यति। उर्जे शुद्धद्वितीयायां प्रमितः स्तर्पितो यमः। वेद्यतः प्रिनरेत्तु वैस्तस्मै पद्यति
 मं धितं। भविष्येति। अर्निशुद्धद्वितीयायां पुषिधिर। यमो यमुनया पूर्य भोजितः
 स्वग्रहेर्हितः। अतो यमद्वितीये पत्रिषु लोकेषु विभुता। अस्यां निजग्रहे विप्रनभोजनं
 तो नरे। स्नेहेन भगिनीहस्तादोक्तं वं युष्टिबर्द्धनं। दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतस्वर्णलंका
 रवस्त्रात्रयं जासकारभोजनैः। सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकास्तत्स्थानीयाः ब्रह्मांडे पियातु
 भोजयते नारी। आतरं युग्मके तिथौ। अर्चये आपितां बूलैर्न सा वै धव्यमाप्नुयात्। भ्रातृण्युः क्षयो राजन्
 न भवेत्तत्र कहिंचित्॥ ॥ इति द्वितीया निष्कर्षा॥ अथ तृतीयां सातु परैर्बहुतं विस्तृत्य धर्मोत्तरे॥ एका
 दश्यष्टमी षष्ठी कौर्णमासी चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च ता उपोष्या परान्विताः। रमाव्रते तु पूर्वैवा

तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते। रंभाख्यां वर्जयित्वां तृतीयां द्विजसत्तमा। अन्येषु शुभकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते इति। ग
 णाश्चतुर्थी। चैत्रशुक्ल तृतीयायां दोलौ सवीर्यमार्चनचंद्रिकायां गुरुते। मधौ शुक्ल तृतीयायां जानकीरमणप्र
 भुं। राजोपवासैः संपूज्यमासमां दोलयेत्कलौ। दक्षिणाभिमुखं देवं दोलमानं सुरेश्वरं। सुपूजितं सकृद
 इत्या सर्वपापैः प्रमुच्यते। चैत्रमासि सिते पक्षे तृतीयायां रमापतिं। दोलारुढं समभ्यर्च्य मासमां दोलयेत्क
 लौ। दोलारुढं प्रयश्नित्येकस्मिन् मधुमाधवे। अपराधसहस्रैस्तैर्मुक्तास्तेनात्र संशयः दोलारुढस्पदेव
 स्पष्टेने कुर्वन्ति जागदं। सर्वपुण्यफलावाप्तिर्निमिषे निमिषे भवेत्। इयमेव गौरी तृतीयोच्यते। तत्र मु
 हूर्तमात्रापरयुता ग्राह्या। वचनं त्यजेत् वक्ष्यते। मदनरत्ने स्कां देवि शेषः॥ तृतीयायां पजे देवीं शंकरे
 ण समन्वितां। कुंकुमागरुकर्पूरमणिवस्त्रसुगंधकैः। स्त्रियं धूपदीपैश्च दमनेन विशेषतः। ओं
 दोलयेत्ततो वत्सशिबो मातुष्टु पे सदेति। वैशाखशुक्ल तृतीयायां त्रिलोचनपात्रीका काशीरवते।

२७
 राधश्रुततीयायां स्नात्वा पैलिपिलै हृदे। सतर्पयेत् पितृन्देवान् त्रिलोचनमथार्चयेदिति॥
 इयमेवाक्षय्यतृतीयोच्यते। तदुक्तं भविष्योपाख्ये वाक्ये कुरुशाहं लवैशाखे तु महातिथिः। तृतीया
 साक्षया लोके गीर्वाणैरभिबन्दिता। यत्किंचिदीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बहु। तत्सर्वमक्षयं य
 स्मात्तेनेयमक्षया स्मृतेति। इयमेव युगादिः। सा पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या। तदुक्तं नारदीये। द्वे शुक्ले
 हृतथा कृष्णे युगादीकवयो विदुः। शुक्ले पौर्वाह्णे के ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णे के इति। अत्र विशेषो
 देवीपुराणे। तृतीयायां तु वैशाखे रोहिण्यर्क्षे प्रयूज्य च। उदकुंभप्रदानेन शिवलोके महीयते। क
 लसादानमंत्रस्त। एष धर्मघरेदतो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः। अस्मिन्प्रदानात्तत्पुं तु यितरोधिपिता
 महाः। गंधोदकतिलैर्मिश्रं पात्रं कुंभं सदक्षिणं। पितृभ्यः संप्रदास्यामि अक्षय्यमुपतिष्ठत्विति।
 एतदसंभवे तिलतर्पणं कार्यमित्युक्तं॥ तत्रैव विष्णुपुराणे॥ मानी यं पत्रतिलैर्विमिश्रं दद्यात्
 तृभ्यः प्रयतो मनुष्यः। श्राद्धं कर्तते न समासहस्रं ररुहस्यमेतन्मुनयो वदन्। युक्तं कर्तुं मन्त्रे विष्णु

मन्त्रादीनां तत्र मलमासे सति विशेषाधिकार्याः। योगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षि
 कं। मन्त्रादिकं तैथि कैचकुर्वा मासद्वयेपि च। अपरपक्षो नाम कृष्णपक्षो न गृह्यते। मलमासे महाल
 यनिषेधात्। ज्येष्ठशुक्लतीथारं भातृतीथोच्यते। सापूर्वाग्नाद्या। तदुक्तं माधवीये स्कांदे। बहूत
 पातथारं भासावित्रीवटपैतकी। कृष्णामृषीचभूताचकर्त्तव्यासं मुखीतिथिरिति। सम्मुखी
 नाम सायाह्नव्यापिनीत्यर्थः। ब्रह्मवैर्तेपि। रंभाख्यावर्जयित्वा कान्तृतीयां द्विजसत्तमा। अन्येषु
 शुभकार्येषु गणयुक्तप्रशस्यते इति गणश्रुतुधी। भाद्रकृष्णतृतीयायां विशालाक्षीयात्रो
 क्ता काशीखंडे॥ भाद्रकृष्णतृतीयायामुपवासः परैर्न भिः॥ कलाजीगरणं रात्रौ वि
 शालाक्षीसमीपत इति॥ अत्र रात्रिव्यापिनी ग्राह्या॥ रात्रौ जागरणविधानी तु भाद्रशुक्लतृतीया
 हरितालिकोच्यते। सामुहूर्त्तमात्राधिपरयुता ग्राह्या। तदाह माधवः। मुहूर्त्तमात्रसत्वेपि दिने
 तौरीव्रतं परे। श्रद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनादिति। चतुर्थी वीथे अपि सत्तवः। चतुर्थी

सहितायातुसा^रतीयाफलप्रदा। अवैध्यकरिस्त्राणांपुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी। द्वितीयायोगेप्रसवायम
 प्याहसगवैद्वितीयाशेषसंपुक्तांयाकरोतिविमोहिता। सावैध्यमवाप्नोतिप्रवदंतिमनीषिइति॥
 आश्विनरुहमतृतीयायांललितादेव्यायात्रोक्ताकाशीश्वंडे॥ इषरुहमतृतीयायांललितांप्रतिप
 ज्यवै॥ नारीवायुपुरुषोवायिलभतेवांछितंफलमिति तृतीयानिर्णयः॥ ॥ अथचतुर्थी॥ सा
 परविद्मग्नाह्या॥ युगभूतानामिति युगवाक्यात्। माधवीयेवृहद्वसिष्ठेपि॥ एकादशीतथाष
 ष्ठी॥ अमावास्याचतुर्थिका॥ उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषांसंयुक्ताइति। सर्वास्तुचतुर्थीषुटुं
 टियात्रोक्ताकाशीश्वंडे॥ कुर्यात्प्रतिचतुर्थीहयात्राविद्योशितुः सदा॥ ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशादेया
 वैमोहकामुदेति॥ लैंगे। अंगारकचतुर्थीयेस्नातोत्तरवदंभसि। अभ्यर्च्यगारकेशानंनम
 संतिनरोत्तमाः। नतेषांजरुषीडाचकदाचिक्वापिजायते। नागचतुर्थीतुमध्याह्न्यापिनीप
 रविद्मग्नाह्या॥ तदहदेवलः पुगंमध्यदिनेयत्रतत्रोष्यफणीश्वरान्॥ क्षीरेणाप्याप्यपंच

म्यां पूजयेत्प्रयतो नर इति ॥ युगं चतुर्थी ॥ विनायकव्रते तृतीया पुर्वे ॥ तदुक्तं तत्रैव ॥ चतुर्थी तु द्विती
 या यां महापुण्यफलप्रदा ॥ कर्तव्या व्रतिभिर्वत्सगणताथ सुतोषिणीति अमांतमानं ॥ श्रावणं ह
 स्र चतुर्थी संकष्टचतुर्थी सुच्यते ॥ सा चंद्रोदयव्यापिनी ग्राह्याः तदुक्तं स्कांदे ॥ श्रावणे बहुलेष
 क्षे चतुर्थ्यां च विधुदयो ॥ तस्मिन्दिने व्रतं कार्यं संकष्टाख्यं सुरेश्वरीति ॥ हितद्वये चंद्रोदयसत्वे अ
 सत्वे वा पूर्वैव ॥ मातृविद्रोगणेश्वर इति वचनात् ॥ भारद्वाजे चतुर्थ्यां बहुला व्रतं ॥ तत्र पूर्वैव ॥
 तदुक्तं गोविदांर्णवेषुराणसंस्थये ॥ गौर्याश्चतुर्थी वदधेनुपूजा दुर्गा च नंदुर्भरहोतिके च ॥ व
 त्सस्पृजाः शिवरात्रिरेताः परान्विता ध्वनिनृपं सराष्ट्रमिति गौर्याः गौरी व्रतसंबंधिनी चतुर्थी ॥
 सुव्यस्ती ॥ वठसंबंधिनी पंचदशी ॥ धेनुपूजा तत्संबंधिनी बहुला चतुर्थी ॥ वत्सस्पृजा वत्स द्वादशी ॥
 भारद्वाजं चतुर्थी वरद चतुर्थी सुच्यते ॥ तच्च विवर्तं पुराणां तरे ॥ सुरासुरानाब्रुवती गणेशं भ
 क्तिपूर्वकं ॥ तस्यां प्रदाद्वरं यस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिकेति ॥ सामाध्याह्न्यापिनी पूर्वविद्रा ग्राह्या ॥ पूर्वदिने

मध्याह्नव्यासभावेपरैव॥ तदुक्तं माधवीये वृहस्पतीना॥ चतुर्थीगणनाथस्य तत्र विद्वाप्रशस्यते॥
 मध्याह्नव्यापिनीचेत्स्यात्परैश्चैः सरैरुनीति॥ स्मृत्यंतरेपि॥ मातृविद्वाप्रशस्तास्याश्चतुर्थीगण
 नायके॥ मध्याह्ने परतश्चेत्स्यान्नागविद्वाप्रशस्यतइति॥ सिद्धि विनायकेपि मध्याह्नव्यापितीना
 त्वा॥ शुक्रतिलैस्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्त्येति पूजायास्तत्कालत्वात्॥ उभयदिने मध्याह्नव्यासभावे व्यासि
 सत्वे वा पूर्वैव॥ मातृविद्वाप्रशस्यतइति वाक्यात्॥ इयं चरविभौ माभ्यां युक्ता मरुतीत्युच्यते॥ तदुक्तं गोविं
 शकारेण॥ भाद्रे शुक्रचतुर्थीयाभौ मेणा केंवायुता॥ मरुती सात्र विघ्ने शस्यार्चयेष्टं लभेन्नरइति॥
 अस्यां चंद्रं न पश्येत्॥ तद्गुरुतत्रैव मार्कंडेयः॥ भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थी स्वातियोगिनी॥ मिथ्याभिशा
 पं कुरुते दृष्टचंद्रानसंशयः॥ पराशरोपि॥ कन्यादिसे चतुर्थ्यां तु शुक्ले चंद्रस्य दर्शनं॥ मिथ्याभिदूषणं
 कुर्याद्वात्रौ पश्येन्न तं सदा॥ अत्र रात्रिग्रहणादि वा दर्शने न दोषइति॥ रात्रावेव चंद्रप्राधान्यात्॥ तद्दो
 षशंस्यंतत्रैव पुराणांतरे॥ ततश्चतुर्थ्यां रात्र्यां यो प्रसादा दीक्ष्यमानवः॥ पठेत्तौ रात्रि कं वाक्प्रा

अनुखोवाप्युदमुखः॥ सिंहः प्रसेनमवधीसिंहो जाववताहतः॥ सुकुमारकुमारो दीप्तवस्त्रैः स्यमंतकः
 इति॥ माघशुक्लचतुर्थीतिलचतुर्थी॥ तदुक्तं काशीखंडे॥ माघशुक्लचतुर्थीतुनक्तं व्रतपरायणाः॥ येषां
 दुर्देयं धिष्यन्ति तेऽर्थास्तुरसुरदुहा॥ विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीप्राप्ततापसी॥ शुक्लान्निलान्गु
 डैर्वध्वा प्राश्नीयाल्लुङ्कात्रती॥ तापसीमाघी॥ अन्ननक्तं ग्रहणास्तदो वयापिनी ग्राह्येति हि कृ॥ इ
 ति चतुर्थीनिर्णयः॥ अथ पंचमी॥ सा चतुर्थीयुतैव ग्राह्या॥ युगभूता नामिति युगमवचनात्॥
 पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी॥ प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या संमुखीति रिति पेंटीन
 सिवचनाच्च संमुखी सायाह व्यापिनी॥ ब्रह्मवैवर्ते॥ प्रतिपसंचमीभूतसावित्रीवटपूर्णिमा न
 वमी दशमी चैव नोषोष्वाः परसंयुता॥ माघकीये॥ पंचमी च तथा कार्पा चतुर्थी सहिता विभो॥
 चैत्रादिमासस्य पंचम्यावयः कल्पो दयदुःखं तोतया च नात्ये॥ ब्रह्मणो यो दिनस्यादिः कल्पा
 दिः सप्रकीर्तितः॥ वैशाखस्य तृतीयायां कृष्णमाफालुलस्य च॥ पंचमी चैत्रमी सस्य तस्यै
 वांसातिथिः परा॥ शुक्लात्रयोदशी साधे कार्तिकस्य तु सप्तमी॥ नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः सं

26

स्मराम्यहं॥ कल्पानामादयो ह्येतादृशस्याक्षयकारकाः॥ तस्यैवांसात्रस्यैवाभावास्या॥ अत्रैताः
 शुक्राः षोडशः कल्पः कदा अपराह्णिक इति युगादिव ह्यवस्था॥ शुक्रे पक्षेति धिर्गह्याय स्याम
 बुद्धितो रविः॥ कल्पपक्षेति धिर्गह्याय स्याम सप्त गतोरविरिति वाक्वात् अत्र पक्षविशेषानुपा
 दाने शुक्रे दोषः श्रावणशुक्रे पंचमी नागपंचमी मुख्येते॥ सागरविद्वाग्नाद्या॥ तदुक्तं च मत्का
 रचिंतामणौ॥ पंचमी नागपूजायां कार्या षष्ठी समन्विता॥ तस्यां तु तुष्टिना नागा इतरा स च
 तुष्टिकेति मद नरले स्मृतं तरे वि॥॥ श्रावणे पंचमी शुक्रे संश्रोक्ता नागपंचमी॥ तां परिस्रज्य
 पंचम्यः चतुर्थी सहिता हित इति॥ अत्र पंचमी त्रिमुहूर्ता कर्तव्यमुक्तं काशीखंडे॥ यः स्नातो
 नागपंचम्यां कुंडे वा सुकि संतके॥ ततस्तस्य विषसंसर्गो भवेत्सर्पसमुद्भवः॥ कर्त्तव्या नागपंचम्यां
 यात्रा वर्षासु तत्र वै॥ नागा प्रसन्ना जायंते कुले तस्यापि सर्वदेति भविष्ये॥ श्रावणे मासि पंच
 म्यां शुक्रे पक्षे नराधिप॥ श्वरस्यो भयतो लेख्या गोमयेन विबो ल्वणाः॥ पूजयेद्विधिवद्द्वारे दधिदू

वां कुरेः कु शेः। गंधपुष्पोपहारेश्च ब्राह्मणानां चतुर्वर्ण्यैः॥ ये तस्यां पूजयंती ह नागान् भक्तिपुरः स
 राः ततेषां सर्वतो वीरभयं भवति कुत्रचिदिति॥ भार्गवशुक्लपंचमी ऋषिपंचमी लुच्यते॥ तदुक्तं
 ब्राह्मे। तभस्ये शुक्लपक्षे तु यदा भवति पंचमी॥ नद्यादिके तथा लाला कृतानि पसमे च य॥ ब्राह्म
 णोक्षत्रिया वैश्याश्च द्रावापि वरानने॥ कृतानैमीतिकं कर्म गत्यानि जगद्गुणः॥ वेदिं सम्यक् प्रकु
 र्वीत गोपये नोपलिप्यतां॥ रंगवल्लि समा युक्तं नाना पुष्पोपक्षोभितां॥ तत्र सप्त ऋषीन् दिव्यान् भक्ति
 युक्तान् प्रपूजयेत् इति। तत्र पंचमी मध्याह्न्यापि नीजाद्या। पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्न्यापि नीतिषि
 रिति माधवी ये हारीतोक्तेः॥ उभयदिने तस्यां वा व्याप्तौ वा पूर्वा। युग्मवाक्यात्। आचिनश्च शुक्लपं
 चमीं उपांगललिता व्रतं॥ तत्तु यद्यपि महा निबंधेष्वनुक्तं। तथाप्यतिप्रचरत्वा निष्पीयते। तत्र
 पंचमी मध्याह्न्यापि नीजाद्या॥ तत्रैव पूजाविधानात्॥ माघवौये सप्तमं तरेपि। पूजाव्रतेषु स
 र्वेषु मध्याह्न्यापि नीतिषिरिति॥ मार्गशुक्लपंचम्यपि नागपंचमी॥ शुक्ले मार्गशिरे पुण्याश्रा
 वणे वा च पंचमी॥ स्नानदानैर्वहुकला नागलोकप्रदायिनीति हे वा द्रोस्कादात्॥ इयमपि पर

युतै वग्नाद्या ॥ पंचमी नाग पूजा यां कार्या षष्ठी समन्वितेति पूर्वोक्तवचनात् ॥ इति पंचमी निर्णयः ॥
 अथ षष्ठी ॥ सा तु सार्वभूषवा सन्नतादिषु स्कंदव्रतातिरिक्ता सप्तमी ॥ युतै वग्नाद्या ॥ षण्मुच्यो रि
 ती युग्मवाप्ता ॥ माघ वीषे स्कांदे पि नाग विद्वानकर्तव्या षष्ठी चेव कदाचन सप्तमी संयुता का
 र्या षष्ठी धर्मार्थचिंतकैरिति ॥ अत्र पंचमी वेधः षण्मुहूर्त्तमकौशेयः ॥ नागोद्वादशनाडीभिर्ह
 वयस्युत्तरांतिथिमिति वचनात् ॥ तेन षण्मुहूर्त्तन्यून पंचमी योगे परदिने च सप्तमी विद्वषष्ट्य
 भावे पूर्वैर्वै अस्यामेव रवि वासरयोगे लोला कया त्रींत्ता काशी स्वर्दे कतानि र्वाधानि नरैः सं
 वत्सरादपि नश्यति क्षणतस्तानि षष्ट्यर्के लोलदशनात् ॥ लोलो लोला कः ॥ वार्षिक पा
 त्राप्युक्ता तत्रैव मार्गशीर्षसप्तम्या षष्ठी वारविवासरैः ॥ विधाय वार्षिकी यात्रां नरः पा
 यास्तमुच्यते इति ॥ आषाढ शुक्ल षष्ठी स्कंद षष्ठी मुच्यते ॥ सा पंचमी युता ग्नाद्या तदुक्तं स्का
 देः ॥ रुक्मा षष्ठी स्कंद षष्ठी शिवरात्रिभ्यनुर्दशी ॥ एताः पूर्वयुताः कार्यास्तित्थ्यंते पारणंभ

निधा

वेदि॥ भाद्रकृष्णषष्ठीयोगविशेषे कपिलाषष्ठीत्युच्यते॥ तदुक्तं पुराणसमुच्चये॥ भाद्रे मास्यसिते
 पक्षे भानौ चैव करे स्थिते॥ पाते कुजे च रोहिण्या साषष्ठी कपिला भवेत्॥ संयोगे तु चतुर्णां तु नि
 र्दिष्टा परमेष्ठिनेति॥ वाशह पुराणे विनमस्ये कृष्णपक्षे तु रोहिणी पातु भूस्तुतैः॥ युक्ताषष्ठी पुरा
 णतैः कपिला परिकीर्तिता॥ व्रतोपवासनियमैर्भास्करतत्र पूजयेत्॥ कपिलां च द्विजाम्मा
 पदलाकतुफलं लभेत्॥ ब्रह्महेमाद्रौ स्कांदे प्रौष्ठपद्यसिते पक्षे षष्ठी भौमे न संयुता॥ व्यती
 पाते न रोहिण्या साषष्ठी कपिला स्मृता॥ द्वितीया तु महापुण्या व्रती नांदुर्लभा क्वचित्॥ षष्ठी संवत्स
 रस्यां ते सा पुनस्ते न संयुता॥ चैत्रवैशाखयोर्मध्ये सिते पक्षे शुभोदये॥ वैशाखे विचरा जेन्द्रद्वार
 वसां परा स्मृतेति॥ मार्गशुक्ल चंदा षष्ठी॥ तस्यां खंडे रापाख्य मल्लादि पूजा ब्राह्मण भोजनादि म
 लादि महात्म्ये दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धं॥ अस्या योगविशेषस्तत्रैवोक्तः॥ मार्गे भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी वै
 धृतिसंयुता॥ रवि वारेण संयुक्ता सा चं पेतीह कीर्तितेति वै धृति योगश्च भाद्रपदाभिप्रायेण॥ त

२८
 धामार्गशीर्षमलेपक्षेष्टस्यं वारे शुभालिनः शतता एताने चंद्रेलिंगं स्यादृषिगोचरमिति। लिंगद
 शनं कार्यमित्यर्थः इयं च योगविशेषेण पूर्वापरा वाग्नाद्या। तदभावे सप्तमी युता कार्या। पूर्वोक्त सामा
 न्यनिर्णय इति दिक्॥ इति षष्ठी निर्णयः॥ अथ सप्तमी॥ सा सर्वत्र पूर्ववत् षष्ठ्युत्पत्तिरिति युगमवचना
 त्॥ स्कांदेऽपि॥ षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या ता त सर्वदेति वैशाखशुक्ल सप्तम्यां गंगा पूजा कर्त्तव्या।
 वैशाखशुक्ल सप्तम्यां जह्नुना जाह्नवी स्वयं। क्रोधासीतायुनः सत्काकर्णं धातुदक्षिणात्। तां तत्र पू
 जयेद्देवीं गंगा गगनमेखलामिति। अत्र पूर्वाह्ण व्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वये साम्येन पूर्वाह्ण गामिन्या पू
 र्ण सामान्य निर्णयात्। अथ नशुक्ल सप्तमी देवी पूजायां परयुता ग्राह्या। युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्त
 मी पार्वती प्रिया॥ एवेरुदयमीक्षंते न ता सुतिथि युगमतेति प्रतापमार्त्तं उभविष्योक्तेः॥ वर्षवृद्धिर्ज
 न्मतिथिः॥ अत्रैव मूलनक्षत्रेषु स्तकस्थापनमुक्तं रुद्रयामले। मूलत्रक्षे सुराधीश पूजनीया स
 रस्वती। पूजयेत्सहं देवयावद्देस वमक्षकं॥ नाध्यापयेत्तच लिखेन्नाधीयत कदाचन॥ पुस्तके

स्थापिते देविद्या कामोद्धोत्तमः संग्रहे ध्या आश्रितस्य सिते पक्षे मेधा कामः सरस्वती। मूले नावाहये
 देवीश्रवणेन विसर्जयेत्। माघशुक्ल सप्तमी रथसप्तमी स्यात्। सारुणोदयव्याधिनी स्नानादौ ग्राह्या।
 सूर्यग्रहणा तुल्या तु शुक्ल माघस्य सप्तमी। अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलमिति चंद्रिकायां
 विलुक्तैः। अरुणोदयवेलायां शुक्ल माघस्य सप्तमी। प्रयागे यदि लभ्येत कोटि सूर्यग्रहेः समेति स्म
 संतराद्यदि न दृश्येत् सूर्योदये चेत्पूर्वे वा घण्टान्योरिति युग्मवाक्सात्। अत्र कसंभविष्ये॥ सोवर्णे रा
 जते ताम्रमे मर्कटं लोभुमये तथा। तैले नवर्तिदातव्या मदीरजन रंजिता। समाहितमना भूत्वा दत्त्वा शि
 रसि दीपकं। भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मंत्रमुदीरयेत्। नमस्ते रुद्ररुपाय रसानां पतये नमः वरु
 णाय नमः स्ति स्तु हरि वासनमोस्तुते। जले पश्चिहरे दीपं ध्यात्वा संतर्प्य देवता इति। महारजनं
 कुसुंभं। पश्चिहरे नमुंचेत्। काशीखंडे विशेषः लीलार्के रथसप्तम्यां स्नात्वा गंगासि संगमे॥ स
 मज्जनमरुतैः पापैर्मुक्ती भवति तक्षणादिति। इयं च षष्ठी रवि वासरयोगेति फलदा। षष्ठी च स
 प्तमी योगे वा रश्मे दं शुभालिनः। योगोपपद्य को नाम सहस्रार्कं ग्रहेः सम इति स्मृति चंद्रोद

ये गगो मोगे। अर्घ्यमंत्रश्च काशीखंडो यदा जन्मरुतं पापं मया सप्तसु जन्मसु॥ तन्मे रोगं च क्षो-
 कं च माकरीहंतु सप्तमीति अर्घ्यदानं मंत्रो न्यत्र। सप्तसप्तिवहू प्रीत सप्तलोकप्रदीपना स-
 प्तम्या सहितौ देवगृहाणा ध्वं दिवा करेति। ततः प्रार्थनाः जननी सर्वलोकानां सप्तमी सप्तस-
 प्तिके सप्तम्या हृतिके देवि नमस्ते सूर्यमंडल इति॥ ॥ इति सप्तमी निर्णयः अथाष्टमी॥
 सा कल्पापूर्वाभ्युक्ता पराग्राह्या॥ शुक्लपक्षेष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविद्वानकर्त्तव्या
 कर्त्तव्या परसंयुतेति॥ कल्मषक्षेष्टमी चैव कल्मषक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविद्वेव कर्त्तव्या परवि-
 द्वानकुत्रचित्। उपवासेषु राजेंद्र एष धर्मः सनातन इति नैममात्॥ सर्वा स्वष्टमी शुभैरवका-
 रा काशीखंडे। अष्टम्यां च चतुर्दश्यां रविभूमिजवासरे॥ यात्रां च भैरवी कल्पानरः पापैः
 प्रमुच्यत इति॥ तत्रैव। अष्टम्यां च चतुर्दश्यां भौमवारे विशेषतः संसृज्य सततं कार्ष्णादु-
 र्गादुर्गार्तिनाशिनीमिति। चैत्रशुक्लाष्टम्यां विशेषस्तत्रैव। चैत्राष्टम्यां महायात्रां भवान्याः

कारयेत्सुधीः। अष्टाधिकाः प्रकर्तव्याः शतकृत्वः प्रदक्षिणा इति। इयं च पश्यता ग्राह्या॥ युग्म
वचनात्॥ **श्रावण** कृष्णामृमी देधा। जन्माष्टमी जयंती च॥ तत्र केवला जन्माष्टमी। रोहिणी
युक्ता जयंती। तन्माधोक्ता स्कांदे। अष्टमी श्रावणे मासि कृष्णपक्षे यदा भवेत्॥ कृष्णजन्माष्ट
मी शेषामहापातकनाशिनीति। पुराणां तरेपि। श्रावणे बहुलपक्षे कृष्णजन्माष्टमी व्रतं॥ रा
त्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेंदुसंयुतामिति। जयंती तर्कावह्निपुराणे। कृष्णामृम्या भवेद्य
त्रकलैका रोहिणीयदि॥ जयंती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नत इति। स्कांदेपि प्राजाप
येन संक्ता अष्टमी तु यदा भवेत्॥ श्रावणे बहुलैसा तु सर्वपापप्रणाशिनी॥ जयं पुराणं
चक्रुस्ते जयंती तां विदुर्वुधा इति। शेषपुराणे शिववाक्यं शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि अष्टमी भे
दनिर्णयं। श्रावणे कृष्णपक्षस्य दृष्टिषष्टिर्यदा भवेत्। तदा जन्माष्टमी ख्याता संपूर्णा सा प्र
कीर्तिता। रोहिणी-कृष्णसंयुक्ता जयंती सानुकथ्यते। जयंती यदीलभ्येते तत्र पुण्यं न
गरपत्त इति। पामे। प्रेतयो निर्गतानां च प्रेतत्वं नाशितं नरैः॥ यैः कृता श्रावणे मासि अ

॥२६॥

३०
 वृषी रोहिणी युता। किंपुनर्बुधवारं सोमेनापि विशेषत इति। सोमः सोमवार इति केचि
 त्। युक्तं तु चंद्रोदय इति। अर्द्धरात्रे तु योगो यं ता रापयुदये सतीति। विबुधर्मो नरे एक
 मूलकल्पनालाघवात्। तत्र जन्माष्टमी नित्या। येन कुर्वति ज्ञानं तः कस्मज्जन्माष्टमी व्रतं।
 ते भवन्ति नराः प्राज्ञव्यालाद्याश्च कानन इति स्कंदे अकरणे अनिष्टश्रुतेः। श्रावणे ब
 हुले पक्षे कस्मज्जन्माष्टमी व्रतं। न करोति मरुप्राज्ञव्याली भवति कानन इति भवव्ये च। ज
 यं सपि नित्या काव्या च। तत्र नित्या स्कंदे। श्रद्धा न्नेन तु पत्या पंशुवरुस्तस्य भोजने। तस्या पंल
 भते कुंतिजयंती विमुखो नरः। न करोति यदा विस्मोर्जयंती संभवं व्रतं। यमस्य वशमाप
 नः सरुते नारकी अथापि सकरणे प्रत्यवायश्रवणं तु। काव्याप्युक्ता स्कंदे॥ मराजयार्थं
 कुरुतां जयंती मुक्तये धवा॥ धर्ममर्थचक्रमर्थमोक्षं च मुनिपुंगवा इदं तिकां छितानर्था
 ये चान्येप्यतिउल्लभा इति फलविशेषश्रवणात्॥ अस्मिंश्च व्रते उपवासः पूजा चेत्युभयं प्र

धानं। जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं हि ज्योत्तम। त्रैलोक्यं संभवं पापं तेन भुक्तं न शंशय इति
 स्कांसात्। अर्द्धरात्रौ तुरो हि ण्या यदा कृष्णाष्टमी भवेत्। तस्या मभ्यर्चनं शोरे हंति पापं त्रिज
 न्मजं। सोपवा सो हरेः पूजा कृत्वा तत्र न सीदतीति भविष्यसुराणां फलसंबंधावगमा
 दिति नव्याः। तन्मन्त्रिचित्रोद्भिन्नरूपेक्ष फलसंबंधात्तु योगभेदोपपत्तेः। नु पूर्वोदाहृते
 ध्रुवा केषु गोश्वपरिजिहीर्षपाकेवलं फलसंबंध एव क्रियते। श्रावणे बहुले पक्षे कृष्ण
 जन्माष्टमीव्रतं। न करोति न रोयस्तु भवंति क्रूरराक्षसा इत्यादिषु कालविधायकेषु भ
 विष्यसुराणादिवचनेषु कृष्णजन्माष्टमीव्रतशब्देनोभयोरूपादानात् दर्शपूर्णमास
 राजसूयादिवत्प्रयोगैक्यमिति चेत्। प्रातिस्निकवाक्यैः पृथक् फलसंबंध उद्भि
 नादिबत्। परस्परनैरपेक्ष्येणेति कर्तव्यताया अप्यन्वयात्। भिन्न एव प्रयोगविधिः
 कल्प्यते। एवं चैकशब्दोपादानमपि यद्ब्रह्मापञ्चना सोमेनेत्यादिवत्त्रैविरुध्येत। अस्तपृथ

त ४

३०

३
 कृप्रयोगतेति चेत्तान् अनंतरस्वरुतव्रतानुष्ठानपद्धतौ एकप्रयोगलेखनविरोधात् । तस्मा
 स्तोपवासो हरेः पूजाभिसनंतरोपन्यस्तेमासि भाद्रपदेष्टम्यां कृष्णपक्षेर्द्वारात्रके ॥ शंशां के
 वषराशिस्येऋक्षेरोहिणिसंशके । योगेस्मिन्वसुदेवो द्विदेवकीमामजीजनत् । तस्मान्मा
 पूजयेत्तत्रशुचिः सम्यगुपोषितश्चादावुपवासस्य गुणलप्रतीतेः । सदतो धावतीत्यादिव
 कलिसंस्कारः पुजेव प्रधानं । एवं चोपवासस्य पार्थिवनिर्ज्ञानेपस्तदा क्येफलो लेश्वः स
 केवलं स्तावक एव पर्णतादिवत् । अंगेफलश्रुतिरर्थवाद इति न्यायात् । ननु वासुदेवं
 समभ्यर्च्य सर्वपापप्रशान्तये । उपवासं करिष्यामि कृष्णमाष्टम्यां नभस्पदं । अथ कृष्णमाष्टमी
 देवी नभश्चंद्रसरोहिणी । अर्चयित्वा उपवासेन भोक्ष्येहमपदेहनीति भविष्यदुक्ते संकल्पवा
 क्ये उपवासस्य कर्त्तव्यत्वेनोत्प्रेषास्तोषिप्रधानमिति चेन्न । अंगलेषु उपवासस्य क्रियां क्रिया
 संबन्धिनं वा प्रकाशयन्मंत्रः कृष्णं भजत इति न्यायात् क्रियासंबन्धुपवासप्रकाशकत्वे

२९

नापि मंत्रस्य करणस्य करणलोपपत्तेः। उपवासेनेषु पलक्षणे तृतीया। उपवासस्य पूजाकर
 णालासंभवात्। ननु पूर्वोदाहृतयोः पूजाफलसंबन्धबोधकत्वात् योरकरणनिर्दार्थवाददे
 रभावात् कथं ब्रतस्य निसलोहोष इति चेन्न। उक्तयुक्ता पूजाया एव फलसंबन्धे पूर्वोदाहृतेषु
 श्रावणे बहुले पक्षे इत्यादिवाक्येषु कस्मिन्माष्टमीव्रतशब्देन पूजाया ग्रहणात् युक्तोः कर
 निर्दार्थवादश्च वृणान्निसलोहोष इति। तस्यादुपवासो गंगपूजे वतु प्रधानं। अस्याश्च पूजा
 याः कालः उक्तो विष्णुधर्मोत्तरो रोहिणीसहिता कस्मात्मासि भाद्रपदेष्टमी॥ सप्तम्या मर्द्ररात्रौ
 धः कलयापि पदा भवेत्॥ तत्र जातो जगन्नाथः कोस्तुभी हरिरीश्वरः। तमेवोपवसे कालं त
 त्र कुर्याच्च जागरं॥ अर्द्धरात्रे तु योगोपंतरायस्तदयेतथा॥ नियतामाश्रयिः स्नातः पूजांत
 त्र प्रवर्तेति॥ वृत्तस्तु स्पष्टमर्द्धरात्रस्य मुख्यकालत्वमाह॥ अष्टमी रोहिणीयुक्ता निश्च
 द्रं दृश्यते यदि। मुख्यकालः सविशेषस्तत्र जातो हरिः स्वपमिति। मुख्यस्य प्रधानस्य का

२९

लोमुख्यकालः अत्र केवलं एषा चतुर्धा पूर्वधुरे वनिशी यथापि नीपरे धुरे वो भये धुरे नो भ
 ये धुरे इति ॥ तत्र प्रथम द्वितीय पक्षयोः कर्मकाल व्यापित्वेनासंदिग्धैव अंशयोरपि पक्षयोः
 प्रातः संकल्पकाले सहा द्वाधिवर्षं अपरैवा ब्रह्मवर्तेषु ॥ वर्जनीया प्रपलेन सप्तमी संयुता वै
 ष्मिती रोहिणी युतापि चतुर्धा पूर्वधुरे वनिशी यथापि नीपरे धुरे वो भये धुरे नो भ
 ये धुरे इति ॥ तत्र पूर्वधुरे निशीथ युता पूर्वैवा कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिण्या सहिता ष्मिती पा
 ष्मिती ॥ सप्त संयुता ष्मिती निशीथे रोहिणी यदि भविता सा ष्मिती पुराणा या वञ्चं द्रुदिवा क रावि
 ति वङ्ग पुराणात् ॥ जयंसां पूर्व विद्वायां उपवासं समाचरेदिति गङ्गा ॥ भविष्ये विष्णु
 धर्मे तत्रैव रोहिण्या मङ्ग रात्रे च पदा कृत्वा ष्मिती भवेत् ॥ तस्या मध्यम्यं नं शो रेहं ति पापं त्रिज
 नमजं ॥ प्राजापत्यं संयुक्ता कृत्वा नभसि चा ष्मिती ॥ सोपवा सोहरेः पूजां कृत्वा तत्र न सीदति ॥
 अङ्ग रात्रे तु योगोपंता एष द्योतथा ॥ नियतालाभुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्तयेत् ॥ रोहिणी

सहिता कस्मात्मासि भाद्रपदेष्टमी ॥ अर्द्धरात्रादधर्मोर्द्धकलयापि यदा भवेत् । तत्र जातो जगन्ना-
 थः कोक्तभीरुरिरीश्वरः । तथा समायोगे तु रोहिण्या निशीथे राजसत्तमा । समजापत गोविंदो
 बलिरूपी चतुर्भुजः । तस्मात्तं पूजयेत्तत्र निशीथे राजसत्तमेति ॥ अवशिष्टेषु त्रिषु परदि-
 न एव ब्रतं । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते । वर्जनीया प्रपलेन सप्तमी सहिताष्टमी । सकृदपि न कर्त्तव्या
 सप्तमी संयुताष्टमीति । स्तुतं दे ॥ सप्तमी सहिताष्टम्यां भूत्वा रक्षंद्भिज्जोत्तमा । प्राजापसं द्वितीये
 द्भुमुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि ॥ तदाष्टयामीर्द्धं यं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा । यामे । मुहूर्त्तेनापि संयुक्ता
 संपूर्णा साष्टमी भवेत् । किंपुनर्न वनीयुक्ता कुलकोद्यास्तमुक्तिदेति । यदा तु पूर्वेषु रोहि-
 णी रहितानि शीथगा च तिथिः परेद्यदि रोहिणी सहितानि शीथाऽस्य कूचतदा पूर्वैव गणाह्व-
 कर्मकालशास्त्रस्य सर्वापेक्षया प्राबल्यस्य सर्वगन्धसिद्धत्वात् । रोहिणी योगे तु प्राशस्या
 फलातिशयमात्रं न तु तस्या निर्णयोपयोगिता । न वमी बुधवारवत् । अन्यथा । प्रेतयोनि
 मत्तानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैरुता भ्रावणे मासी अष्टमी रोहिणी युता ॥ किंपुनर्बुधवा

५७
 देण सो मे नापि विवेक्षितः॥ किं पुनर्न वमी युक्ता कुल्य को धासु मुक्ति देति पाद्यवच्य साधु वैद्युरर्द्र
 रात्रे वर्तमानं सरोहिणीमप्यष्टमीसत्का बुधन वमी युता परैव कार्या पद्येत। यत्तु पुनर्न व्याः
 ससं कर्म कालशस्त्रं सर्वापेक्षया प्रबलं तथा पीयमस्मिन्नने परैव ग्राह्ये सेवं विधेन प्राप्ति
 चिकेन शस्त्रेण बाध्यते। अतएव विष्णु रहस्ये। प्राजापत्यसंस्पर्शसंयुक्ता रुद्रा नमसि चाष्टमी॥
 मुहूर्तमपिलभ्यंत सोपोष्या सामहाफलैति॥ बह्विपुराणेपि॥ रुद्राष्टम्यां भवेद्यत्र कलैका
 सरोहिणी स्मृता। जयंती नाम सा प्रोक्ता उपोष्येव प्रपलतः॥ स्नादे। उदये चाष्टमी किंचिन्त वमी सक
 लापदि॥ भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यसंस्पर्शसंयुता॥ अपि वर्षशतेनापिलभ्यते यदि वानवेति। ब्र
 ह्मवैवर्ते। दिवा वायदिवा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणी कला। रात्रिपुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेंदुसंयुता
 मिति॥ प्रातिस्विकशस्त्रस्य कर्म कालशस्त्रापेक्षया प्राबल्यं माधवाचार्यादिभिर्व्यवस्था
 पितमेवेत्याहुः। तदपि न। तदेवाह प्रातिस्विकं शस्त्रं कर्म काल बाधकं यदनन्यथा सिद्धं

भवति॥ संभवतिलस्य न्यायो न्योर्थः न जानाहि॥ यत्ता वरुणवेवर्तायै नंदु संयुताभिसस्य सोमेनापि
विशेषत इत्यनेनैकमूलकल्पनालाघवलं प्रयासोमवारपरत्वात्तास्यदिवावछेदेनरात्र्यव
छेदेनवारोहिणीकलायोगाभावे निशीथव्यापिनीग्राह्ये सप्तमर्थ निशीथगमकशब्दाभावा
त्। किंतु सोमवारयुक्ताविशेषेणाधिकेन रात्रियुक्ताग्राह्येति। एवं चोभयदिने निशीथस्य र्शा
भावे सोमवार अधिकरात्रिप्राप्तेर्निर्णयकत्वं युक्तं भवति। यद्वा॥ इंदुसंयुताभिसस्य निशीथ
परत्वेपि रात्रिपदेनैवाधिकां रात्रिं लक्षयित्वाऽहोरात्रावछेदेन कलयापि रोहिणीयोगाभा
वेऽधिकरात्रिप्राप्तिनीकुर्वीते स्म क्ताविशेषेणैसादिना तदपोद्यते॥ सप्तमि रोहिणीयोगे
इंदुसंयुते च ग्राह्येति। अथवा निशीथस्य मुहूर्त्तमात्रात्मकत्वादुभयदिने वैषण्येणानि
शीथस्य र्शो होरात्रे रोहिणीयोगाभावे च विशेषेणाधिके नंदुसंयुक्ता निशीथग्राह्या ह्या।
अधिक निशीथव्यापिनीति यावत्। रोहिणीयोगे त्वधिक निशीथव्यापिनीमपि विहाय स्व
ल्पनिधयोगिनी रोहिणीयुक्तामेव कुर्वीतेति। यच्च स्कांदे मुदये चाष्टमी किंचिदिति। तत्राप्यु

शी

दपशब्दस्य ता रा य स द ये स ती सा धे क मूल कल्पना लो व ~~लि~~ लि स या च द्रो द य पर तै वां गी का ५१
 र्था । न सूर्यो द य पर ता ॥ यदि ले व न व्याख्या य ते य तो य था श्रु त वा क्य व ला य दा पूर्व दुर्नि शी थे ष्मी मा
 न स त्व मु त्त रे षु श्र नि शी था स्पर्शि न्य ष्मी रो हि णी यु क्त च स ती य दा बु ध यु क्त न दै वो त रा स्या न्न तु
 त द भा वे । या व द्द य नं वा च नि क मि ति न्या या त् ॥ य दि तु बु धा भा वे पि रो हि णी मा न्न व क्षा दे वो त रा स्य
 ते त दा रो हि णी यो गा भा वे पि बु ध मा न्न स्य स द्वा वा दु त रा स्या त् ॥ अ न्य त रा पा पे प्ये त द्द व च न प्र वृ त्तेः
 स्वी का ए त् ॥ ऋ क्ष यो ग व द्वा र यो ग स्या पि प्रा श स्य हे तु ला भ् ॥ अ तो र्द ज र ती या प तिः ॥ किं च । य था मू
 र्व दुर्नि शी थे ष्मी मा न्न स त्वे उ त्त रे षु श्र नि शी था मूर्व मू क्ष यो गे बु ध स त्वे चै त द्द य ना दु त्त रे षु र्ज तं । ए
 र्व पूर्व दुर्नि शी थे स र्क्षा ष्मी स त्वे उ त्त रे षु बु धा धि क्य दु प वा सा प तिः प्र यं चि ता चै त द्द यो व्याख्या दै तां
 नि र्ण ये गु ण मिः । य अ वि स्तु र ह स्य स्यं य द पि व न्दि यु रा ण्य त न्न मु हूर्त य दा नि शी था स्य मु हूर्त परं
 क ला य द त द्द र्ति क ला पर मि ति न वि रो धः । न त्त त्तु त द्वा क्य द्द य मु भ य दि ने नि शी थे ष्मी या ता व

यासावेकदेश्याप्तौ वासावकाशमतोन कर्मकालव्याप्तिवाधकं। तन्नात्कर्मकालशास्त्रावाधापूर्व
 वगाद्या॥ यदितुजयंती व्रतं जन्माष्टमी व्रताद्विन्नंतदा तद्भवतु परे ह्यनितुजन्माष्टमी व्रतं। यत्तु माध
 वायायै जयंती व्रतं तेन जन्माष्टमी व्रतस्य प्रसंगसिद्धिरभ्यधाया। तन्नात्कालभेदात्॥ ह्येपि च ते देवना को
 मभेदान्निमित्तभेदाद्व्युत्पन्नमिभ्रत्वभेदान्निर्देशभेदाश्च कर्मभेदोक्तः॥ सोऽप्युक्तः॥ कर्मनाम
 धेयभेदे हि स्यात्कर्मभेदः न ह्यत्र जयंती शब्दः कर्मनामा किंतु रोहिणी सहिताया अष्टम्याः॥ रोहि
 णी च यदा रुक्मपक्षेष्टम्यां द्विजोत्तम॥ जयंती नाम सा प्रोक्ता सर्वयापहरातिथिरिति विदुषु ध
 र्मोत्तरात्॥ यदपिरूपभेदादित्युक्तं तत्र रूपशब्देन धात्वर्थभेदो गुणभेदो वाभिप्रेतः॥ नाद्यः कर्म
 भेदसाधकतयाः भिक्षाधिकरणोपवासासंगतेः न ह्याभिक्षाधिकरणे धात्वर्थभेदाद्भेदः सि
 द्धाति॥ नां सः उच्यते शिष्टस्य गुणस्य वाक्यांतरश्रवणात्॥ निमित्तभेदश्चुद्गमिभ्रत्वभेदो निर्देशभेदानां
 तु कर्मभेदकत्वं नष्ठापि व्युत्पादितं॥ तनुजन्माष्टमी जयंती च शिवरात्रिस्तथैव च। पूर्वविद्वैवकर्तव्या

तिथिभांते पारणमिति भृगुवाक्येः नम्यपरपुनः श्रवणलक्षणादंवासादेव भेदइति चेत्ता एतस्य व
 चसो जन्माष्टमी मत्स्यादिजयंस्तनुवादेन पूर्वविद्वत्तगुणमात्रविधायकत्वेनाप्युपपत्तेः। अधपूर्व
 दाहतेषु वाक्येषु पवसेसूजये अथ पर्यायधातुनिष्पन्नास्यानुरूपा छ्वांतरादेव भेदइत्येते। तत्र श
 खांतरेणोपवासपूजयोर्भेदेऽप्युपन्यासस्य पूजां गत्यस्य प्राकृत्स्थापितत्वेन तत्त्वातं येन कालनि
 र्णयप्रयोजकत्वं। प्रकरणांतराद्देदइति चेत्ता। उपोभ्यमानस्मृतिपुराणादिषु असंनिध्यनुपलंभा ७
 त्वादि स्यात्तदा किमिती मंराजमार्गं विहाय श्रुतिश्रुतिश्रुत्यादिकु मार्गे माधवाचार्यैराश्रीयेत। एव
 मपि स्वमात्रसाक्षिकत्वेन प्रकरणांतराद्देदे समाश्रीयमाणो भवतु जयंती व्रतं परेहनि। जन्माष्टमी
 व्रते तु सप्तपुत्रदिने निशीभा व्याधिन्या अष्टम्या रोहिणी योगे पूर्वदिने च केवलायानिशीथयो
 गे पूर्वैव ग्राह्येति दिक्। अथ जन्माष्टमी व्रतप्रयोगः। व्रतपूर्वदिने दंतधावनं कसोपवासदिने श्र
 प्रातः सूर्यः सोमायमः कालः संध्ये भूतान्यहः क्षया। पवनोदिक्यतिर्भूमिराकाशं स्वचरानराः

३५

रनी

न

ब्राह्मं शासनमास्थापकल्पधूमिहसंलिधिमित्कक्रासफलपुष्पाक्षतं जलपूर्णताम्रपात्रमादाय
 मासाद्युल्लिख्यामुकफलकामः पापक्षयकामो वाकृष्णप्रीतये रुद्रमजन्माष्टमीव्रतं करिष्ये। तथा
 वासुदेवं समुदिश्य सर्वपापप्रशान्तये। उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्पहं॥ अथ कृष्णा
 ष्टमीनभश्चंद्रसरोहिणी। अर्चयित्वा लोपवासेन भोक्ष्ये ह्रमपरे हनि॥ एनं सोमोक्षकामोस्मिं विं पमेरु
 दन्त्रियोनिजं। तमे मुंचतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे। आजन्म मरणं यावद्यन्मया दुकृतं क
 तं॥ तं णाशय गोविंद प्रसीद पुरुषोत्तमैकलकावाचस्पजलं क्षिपेत्। ततः कदलीस्तं भवा सो
 मिराम्बपल्लवयुतसजलपूर्णकलशे दीक्षयेः पुष्पमालाभिर्युतमगरुधूपितं अग्निरवदूकृत्
 आगरक्षामणिद्वारन्यस्तमुसलादियुतं मंगलोपेतं षष्ठ्या देव्या धिष्ठितं देवक्याः स्तुति का
 हं विधाय तस्या समंताद्भित्तिषु कुसुमांजलीतु देवगंधर्वादीन् खड्गचर्मधरवसुदेवदेवकी
 नंदयशोदागर्गमोपीमोवान्कंसनियुक्तान् गोधेनुकुंजराभ्यमुनांतमध्ये कालियं अन्यत्र

तत्काली तं गोकुल चरितं यथा संभवं लिखित्वा स्तुतिका गृह मध्ये प्रच्छदय टावृतं मंचकं स्थापयि
 त्वा मध्याह्ने नद्यादिजले तिलैः स्नात्वाऽर्द्धरात्रे सपरिवारं श्रीकृष्णपूजां करिष्ये इति संकल्पकां च
 नीराजती ताम्रीयेतली मन्मयी तथा । वाक्षी मणिमयी चैव वर्णिकैर्लिखिता थवेष्टुक्तो न्यतमेत्
 प्रतिमां विधाय अग्नितारणं ता प्रतिमा कपोलौ स्पृष्ट्वा तदेव तानां मूल मंत्रं प्रणवादि चतुर्थं तं नाम
 वा अस्मै देवत्व संख्याये स्वाहेति च मंत्रं पठन्मात्रा प्रतिष्ठां कुर्यात् ॥ अस्मादस्य स्थाने तत देव
 तानां मग्न ह्यं गायद्भिः किं न राद्यैः सतत परिबृते वेणु वीणानि नादैः शृंगारादर्शकुंत प्रवर
 कृत करैः किं न रैः सेव्यमानां पर्यं के स्वासते यामुदिततरमुखी पुत्रिणी सम्यगास्ते सा देवी देव
 माता जयति सुवदना देवकी दिव्यरूपा इति देवकी । मां चापि बालकं मुपपश्यं के स्तनपायिनं । श्री
 वत्सखक्षसं शांतं नीलोत्पलैश्च विभूति श्रीकृष्णं च ध्यात्वा ॥ ॐ नमो देव्यै श्रिये इति श्रियं । देवकी
 सहितं वसुदेवं । यशोदा सहितं नंदं । श्रीकृष्ण सहितं बलदेवं । चंडिकां च । नमो ते नाम मंत्रैः पूज
 येत् ॥ तत्र मंत्रा यो गेश्वराय देवाय योगानां पतये विभो । श्रीकृष्णाय गोविंदाय नमः ।

७७

ऊरु

यो १

स्नाने। यशेश्वराय देवाय तथा यशोद्भवाय च॥ यशानां पतयेनाथ गोविंदाय नमोऽनमः॥ धूपार्घ्यं वि-
 श्वेश्वराय देवाय तथा विश्वोद्भवाय च॥ विश्वस्य पतये तुभ्यं गोविंदाय नमो नमः॥ नैवेद्यो गारुडे तु।
 यशाय पतेश्वराय यशपतये यशसंभवाय गोविंदाय नमो नमः॥ सर्वेषां यशपदानां स्या-
 ने योगपदोऽसुक्ताय मेव मंत्रः। स्नाने। विश्वाय विश्वेश्वरायैसाद्युक्राने नैवेद्ये। धर्माय धर्मेश्वरा-
 येसादि। स्वाहा तस्मिन् होमे॥ विश्वाय विश्वेश्वरायैसादिः शयने। सोमाय सोमेश्वरायैसादि-
 श्र्यं ह्युजाया भित्तिमंत्रा उक्ताः ततो गव्यधूतैर्नाग्नौ वसोर्हाराः क्वचिद्गुडघृतेनेति। ततो जात-
 कर्मनालच्छेदषष्ठीपूजानामकर्माणि संक्षेपेण कार्याणि। ततश्चंद्रोदये रोहिणीयुते चंद्रस्य
 डिले प्रतिमायां च। नाम मंत्रेण संपूज्य। शंखे तोय समादाय सपुष्पकुशचंदनं। जानुभ्यां धूप-
 णीगत्या चंद्रायार्घ्यं निवेदयेत्। क्षीरोदार्णवसंभूतज्जिनेत्रसमुद्भवम्। गृह्णाणार्घ्यं शशके-
 मं रोहिण्या सहितो ममेति। ततोऽज्योत्समायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः॥ नमस्ते रोहिणी-
 कांतसुधावास नमोऽस्तुते। नमो मंडलदोषाय शिवो रत्नाय धूर्जटेः। कलाभिर्वर्द्धमानाय नमः॥

म

हि

द्वाय चारवद्रुतिप्रणमेत् ॥ ततः अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमं ॥ वासुदेवं रुषीकेशं माधवं मधु
 सुदनं ॥ वराहं पुंडरीकाक्षं गृसिंहं देवसुदनं ॥ दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजं ॥ गोविंदमभ्युतं हृत्पद्म
 मनंतं पराजितं ॥ अधोक्षजं जगद्गीजं सर्गस्थितं कारिणं ॥ अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमं ॥
 नारायणं चतुर्बाहुं शंखचक्रगदाधरं ॥ पीतांबरधरं नित्यं वनमालाविभूषितं ॥ श्रीवत्सांकं जगत्से
 तुं श्रीरुद्रं श्रीधरं हरीं ॥ शरणं तु प्रपद्ये हं सर्वकामार्थसिद्धये ॥ प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पति
 मिति मंत्रैः प्रणम्य त्राहि मां सर्वलोके शहरं संसारसागरात् ॥ त्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखरोगकार्णवाह
 न् ॥ सर्वलोकेश्वर त्राहि पतितं मां भवार्णवे ॥ देवकीनंदन श्रीशहरं संसारसागरात् ॥ त्राहि मां सर्व
 दुःखघ्न रोगशोकार्णवाहरे ॥ दुर्गतां स्त्रां ये सेविस्ते ये स्मरंति सकृत्सकृत् ॥ सो हं देवातिदुवृत्ते स्त्रा
 हि मां शोकसागरात् ॥ पुष्करक्षनिमग्नो हं मायाविज्ञानसागरे ॥ त्राहि मां देवदेवेश त्वतो नान्योस्ति र
 क्षिता ॥ यद्दाल्पे पञ्चकोमारे यौवने यच्च वार्द्धके ॥ तमुण्यं वृद्धिमाप्नोतु पापं हर हृत्पुत्रेति मंत्रैः प्रार्थ

येत्। ततः स्तोत्रपठनपुराणश्रवणादिना जागणं कृत्वा द्वितीये निद्रातः कालीनं निद्रापूर्ववदेवं पूज
 यित्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेभ्यः सुवर्णधेनुवस्त्रादिकं स्तोमे प्रीयतामिति दत्त्वा यं देवं देवकी देवी वसु
 देवा दजी जनत् ॥ भो मस्य ब्राह्मणो गुह्ये तस्मै ब्राह्मण त्मने नमः ॥ सुजन्म वा सुदेवा य गो ब्राह्मण हि नाय च ॥
 शान्तिरस्तु शिवं चास्ति कृत्वा प्रतिमा मुद्रास्य तां ब्राह्मणा यदत्वा पारणं कृत्वा व्रतं समापयेत् ॥ सर्वो यस्य
 वैश्वराय सर्वपतये सर्वसंभवाय गोविंदाय नमो नम इति पारणायां ॥ भूताय भूतपतये इत्यादि समाप
 ते च मंत्रः ॥ उद्यापनमनु कृत्वा न्नास्ति एवं यथोक्तं तिथौ व्रतं कृत्वा परदिनै पारणं कुर्यात् ॥ ब्रह्मवर्ते ॥ वै
 अष्टम्या मथ रोहिण्यां न कुर्यात् पारणं कचिद् ॥ हन्यात् सुराकृतं कर्म उपवासाजितं फलं ॥ तिथिरष्टगुणं हं
 तिनक्षत्रं च चतुर्गुणं ॥ तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात् तिथिभांते च पारणा मिति ॥ तत्र दिवसे उभयांते पारण
 मिति मुख्यः कल्पः एकतरां तस्वतु कल्पः तत्र यदि तिथि नक्षत्रयोरन्यतस्य वां तो रात्रौ भवति तदा त
 द्वात्रौ न कुर्यात् किंतु दिवौ ॥ सर्वे ह्येवोपवासेषु दिवा पारणा मित्यते ॥ अन्यथा पुण्यहानिः स्यादते पारण

पारणमिति ब्रह्मवैवर्ते निषेधात्। अन्यतिर्थगोरात्रौ तामसस्तौ जसौ दिवा। तामसे पारणं कुर्वीतामसीग
 तिमश्रुतइति गण्डपुराणां ॥ यत्तु केनचिदुक्तं। तिथिनक्षत्रयोगादिवा पारणस्यासंभवे रात्रावपि कार्यं।
 तदुक्तं माधवीये स्मृत्यंतरे ॥ तिथ्यक्षयोर्मदाद्ये दोनक्षत्रांतमथापि वा। अर्धरात्रेथ वा कुर्यात्पारणं त्वपरे
 हनीति ब्रह्मांडपुराणेऽपि। न रात्रौ पारणं कुर्यादुते वै रोहिणीव्रतात्। तत्र निश्चयितं कुर्याद्दर्जयित्वा महानि
 शांमिति। पूर्वोदाहृतं तु सामान्यवाक्यद्वयं जन्माष्टमीपारणातिरिक्तपारणापरमिति तत्र। ब्रह्मांडीयवच
 नेतावदपि शब्दश्रवणादपि चेदांतगं रणइति वत्स्वार्थस्यागेनोभयांतादरः प्रतीयते एवं च स्तुसर्थत्वे
 संभवतिसामान्यवचनवाद्यकत्वमेतस्य पुज्यते। यदपि तिथ्यर्क्षयोरिति वचनं। तत्राप्येकं पदमेकत्रान्वि
 तमन्यत्र चिनावलंबदनुपपत्तानां चेति न्यायादहंरात्रेयदोभयांतस्तदावचनांतरबोधिते दिनएव पा
 रणं कुर्वन्तर्द्धरात्रे पारणमित्येव परां न्यायश्रयापत्तये सिद्धः। यथा च मसमन्यांश्च मसांश्च मसिनो
 भक्षयंति। अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वएव लिख्यं तदस्य च मसि पदस्य हारियोजनान्वयानभ्युपग

मात॥ किंचिदपि च परे हनीत्यस्याविवक्षां गीक्रियत एव॥ अन्यथा तृतीयदिने पारणापत्तिः पदपत्रमाधवे
 नोक्तं। अर्द्धरात्रशब्देन रात्रिमात्रं गृह्यत इति। तदपि प्रमाणाभावेनैवापास्तं यद्यविवक्षानदादितस्यैव ग
 हणोचिष्मात्। तस्मादस्मदुक्त एव पक्षः श्रेयात्। तत्र शक्यं भयांतेऽशक्तस्तन्यतरांते उत्सवांते वा। तिथ्यं
 ते वोत्सवांते वा त्रती कुर्वीत पारणमिति कालादर्शादिनिबन्धवचनात्। उत्सवांते जागराद्युत्सवाते॥ भा
 द्रशुक्लाष्टमी दुर्गाष्टमी भविष्ये। शुक्लाष्टमी तिथिर्वा तु मासि भाद्रपदे भवेत्। दुर्गाष्टमी तु सांशे यानोत्तरा
 साविधीयत इति॥ इदं च पूर्वविद्वा। तदुक्तं ह्येन॥ श्रावणी दुर्गनवमी दुर्गा चैव हुताशनी। पूर्ववि
 द्वाप्रकर्त्तव्या शिवरात्रिर्वलैर्दिनमिति। अत्र च स्त्रीणां मेवाधिकारो न संसां। यानपूजयते दुर्गामो
 हादिह यथाविधि। जन्मानित्रीणि वैधव्यं लभते नात्र संशयः। तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं वधू
 जनैरिति। चंद्रप्रकाशे पुराणसमुच्चयेऽकरणे वैधव्यरूपा निष्कृतेः। अतएव नित्यमपीदं। इदं
 च त्रतं भाद्रशुक्लेऽगस्त्यो देयसंभावनायां भाद्रकृत्माष्टम्यां कार्यं। शुक्ले भाद्रपदे मासि दुर्गा संशत

धाष्टमी। सिंहार्क एव कर्तव्यं न कर्त्तव्यं कदाचन। सिंहस्य चोत्तमा सूर्ये तु दिते मुनि सत्तमे इति
 गोविंदा र्णवे स्कांदात् अगस्त्योदयकालश्च दिवोदासीयेऽदेति माभ्यां हरि संक्रमाद्द्वे रेकाधिके
 विंशति मेह्यगंस्तः। अत्र कृत्वा मुक्तं मद नरले भविष्यत्पराणे। शुचौ देरी प्रजातायां दूर्गायां ब्राह्मणे
 तम। दद्यात्पुलिंगं ततो गंधैः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत्। दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठ अर्घ्यं दत्वा त्रिलोचनैः दूर्गा
 शमीभ्यां विधिवत् पूजयेच्छुद्धया युतां तत्र मंत्रः। त्वं दूर्वमृतजन्मा सिवांदिता सिमुरासुरैः। सौभ्या
 ग्यं संततिं देहि सर्वकार्य करी भवा यथाशाखा प्रशाखाभिर्विस्तृता सिमहीतले। तथा मसापि सं
 तानं देहि स मंजरा मरमिति। भक्ष्यति यमोपि भविष्ये॥ अनग्निपक्वमश्रीयादत्तं दधि फलं तथा॥
 अक्षारलवणं ब्रंजनश्रीया मधुना युतमिति। इयं च ज्येष्ठा मूलश्रुत्य रौहिण मुहूर्तव्यापिनी प्रा
 ह्या॥ मुहूर्ते रौहिणेष्टम्यां पूर्वावायदिवापरा। दूर्गाष्टमी तु सा कार्यज्येष्ठा मूलं च वर्जयेदिति पुराणसमु
 च्रयात्॥ दिनद्वये रौहिणे ज्येष्ठा मूलयोगे तदभावे वा पूर्वैवाश्रावणी दुर्गतवर्मीति पूर्वोक्तवाक्यात्॥

अत्रैव ज्येष्ठा पूजनं लैंगे ॥ कन्या के पाष्टमी शुक्ल ज्येष्ठ क्षेमहती स्मृता ॥ अलक्ष्मी परिहाराय ज्येष्ठां तत्र
 प्रपूजयेत् ॥ तथा ॥ मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठ क्षेम संयुते ॥ यस्मिन् कस्मिन् दिने कुर्वा ज्येष्ठायाः परि
 पूजनमिति स्कांदोक्तैरियं ज्येष्ठा योगवशे न ग्राह्या ॥ नक्षत्रयोगाभावे तु परैव ॥ पूर्वघुरात्रौ नक्षत्रयो
 गे तु पूर्वैव ॥ तथा च तत्रैव ॥ नवमी सहिता कार्या अष्टमी नात्र संशयः ॥ मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठ क्षेम सं
 युते ॥ रात्रिर्धस्मिन् दिने कुर्वा ज्येष्ठायाः परिपूजनमिति ॥ तत्रैव ॥ यस्मिन् दिने भवे ज्येष्ठा मध्याह्ना
 दूर्ध्वप्रणम्य ॥ तस्मिन् विष्णु पूजा च मूना चैव सर्व वा सर इति निर्णीत पूजादिना सूर्यदिने नुराक्षाया मावा
 हनं उत्तरदिने मूले च विसर्जनं ॥ तथा च स्कांदे ॥ मैत्रेणावाहये देवी ज्येष्ठा यां तु प्रपूजयेत् ॥ मूले विस
 र्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तममिति ॥ महालक्ष्मी या चाप्यस्यामेवोक्ता काशी खंडे ॥ महालक्ष्म्यष्टमी प्राण
 तत्र यात्रा रूतां नृणां ॥ संपूजिते हवि विवस्वता ज्ञानमुच्यति इति ॥ व्रतवंतस्तु एतदारभ्या श्विनं
 एवाष्टमी पर्यंतं वोडादिना निप्रसहं यात्रां कुर्यादिति श्रुतिः ॥ अत्र व्रतमुक्तं पुराणसमुच्चये ॥ ॥

योचनं भाद्रपदे सिताष्टमी प्रारभ्य कन्यामगते च स्तुत्ये ॥ समापयेत्तत्र तिथौ च यावत् स्तुत्यं पूर्वाह्णं गतो
 युवत्या इति । कन्यामगते सिंहस्थे स्तुत्ये प्रारंभः । युवत्याः कन्यायाः । पूर्वाह्णे स्तुत्ये च स्थिते सति समाप्तिरिति
 सूत्रम् । प्रथमं भाद्रपदं निमः । बोडश्वार्थिके तस्य योगगत द्वितीयादिवर्षे तु नान्यमः एतच्छ्राद्धं
 आतिश्रमवर्तिन्यामष्टम्यां कार्यम् । अर्द्धरात्रमतिश्रमवर्तते यो नरातिथिः । तदा तस्यां तिथौ का
 र्यं महालक्ष्मीव्रतं सदेति चंद्रमकाशे स्मृतं तत्रात्र ॥ समापनं तु चतुष्पदाष्टम्यां तच्छ्राद्धं व्यापिन्यां
 लीकी ६ कार्यम् । चंद्रोदयव्रते चैव तिथिस्तात्कालं स्मृते स्तुत्येः । दिनद्वये चंद्रोदयसत्वेऽसत्वे वा कृत्स्नपक्षेष्टमी
 चैव तदादिवाक्याहर्षे वा परदिने चंद्रोदयोत्तरं त्रिमुहूर्तं चैव सत्वे । तदुक्तं सप्तम्युधये । पूर्वावापरवि
 ५० द्वाग्नाद्या चंद्रोदये सदा । त्रिमुहूर्ता तु सा पूज्या परतश्चोर्द्ध्वगामिनीति । आश्विनशुक्लाष्टमी महाष्ट
 मी स्तुयते । तथा च ब्रह्मपुराणे । तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षपुत्रविनाशिनी । प्रादुर्भूता महाघोरा योगि
 नी कोटिभिर्वृता । तत्र आश्विनशुक्लपक्षे । अतोऽत्र पूजनीया सा तस्मिन्नेह निमानवैरिति । इयं

याष्टमीनवमीयुक्ता ग्राह्या। तथा च देवीपुराणे। सप्तमीबेधसंयुक्तायैः कृता तु महाष्टमी। पुत्रदा
 रथनैहोनाभमंतीहपि शाचवदिति। मदनरले स्मृतिसंज्ञहेपि। शरन्महाष्टमीपूज्या नवमी
 संयुक्ता सदा। सप्तमीसंयुक्तानि संहो कसंतापकारिणी। जंभेन सप्तमीयुक्ता पूता च महाष्टमी। श्री
 इंद्रेण निहतो जंभस्तस्यां दानवपुंगवः। तस्मात्सर्वप्रपलेन सप्तमीसहिताष्टमी। वर्जनीया
 प्रपलेन मनुजैः शुभं कांक्षिभिः। सप्तमीकृतया यत्र परतश्चाष्टमी भवेत्। तेन शाच्यमिदं चो
 कं पुत्रवैत्रक्षयप्रदं। तथा पुत्रान् हन्ति पशुन् हन्ति हन्ति राष्ट्रं सराजं कं॥ हन्ति जातान् ज्ञानान् च स
 त्मीसहिताष्टमी॥ अस्मै वैवर्ते॥ शुकु पक्षेष्टमीचे वशुकु पक्षे चतुर्दशी॥ पर्वविज्ञानक
 र्त्तव्या कर्त्तव्या पक्षसंयुतेति॥ वसुधैव कुटुम्बकमिति वचनाच्च॥ अत्र त्रिमुहूर्त्तं न प्रनापि सप्तमी व
 र्ज्यमप्यो जिह्वा न त्रिमुहूर्त्तं च॥ तथा च पुराणे॥ सप्तमी शाच्यसंयुक्ता वर्जनीया सदाष्टमी॥
 स्तोत्राभिलाषिभिः स्नेहा पुण्या पर्यां स्तुर्वोदयो भवेदिति॥ स्तोत्राकृत्तकाद्यादिमात्रापीत्य

यः॥ इदमेवमौमपुकातिप्रशस्ता॥ अबम्यामुदितेस्सर्वेदिनांतेनवमीभवेत्॥ कुजप्रारोम
 वेतत्रपूजनीयामयत्नतश्चिप्रदनश्चोक्तस्त्वत्तत्तत्॥ नवमीपुकात्तमेतुसप्तमीपुतेवकार्यं
 तत्तत्सदृशयेवसप्तम्यादिपुताकार्यम्वेनापि विशेषतश्चादीनिवचनामिषदातुनवमीदि
 नेषुर्कोदयोत्तरंअबम्यादिस्त्रिभुवर्तव्यापितान्नवमीविद्वत्पिपरेपुःसप्तम्यान्नवमीस्
 र्कोदयंनस्यशान्तिनदाष्टमीपूर्वविद्वेवकार्यंनपरविद्वत्तुक्तंमदनश्चादौस्मृतिसंग्रहे॥
 यदास्कोदयेनस्यान्नवमीचापरेहनि॥ तदाष्टमीप्रकृर्भीतसप्तम्यासहितंनप॥ पुनोहवे
 पि॥ उनेरास्तिथयोयत्रक्षयंयांतिनरापि॥ पूर्वाष्टमीतदाकुर्यादन्यथात्तत्तदुभंभवेदिति॥
 नवरात्राशक्तौचिरात्राद्युक्तंदेवीपुराणे॥ नवरात्रप्रवेशकस्त्रिंशच्चैकरात्रं॥ प्रतेच
 रतिपोभक्तस्तस्मैरास्यामिवांपितमिति॥ केवलाष्टम्युपवासस्तुपुत्रवतानकार्यः॥ ३

देवदोषे तुः यातदापि कर्षेव ॥ रुद्र प्रलेपुसर्वेषु कर्षेव्यासं मुखीति धिदिति प्रत्ययैवर्तात् ॥ ॥
 रुद्रिदुपोषणस्यांगभूतमर्ध्यामिति शिवरहस्यात् ॥ उपोषणमेव प्रधानं न जागरणमिति
 तत्तु ॥ अर्धं जागृत्योपोषणं गते पि जागरणे तत्तायोगात् ॥ षडपि सध्यान्ते संस्थिते रथा
 विप्रपक्रम्य ततो गुरुपादनपाशमनः श्रीसत्तमैरवः ॥ आधिरासीत्ततो लोकाभ्युप
 न्विजानपीति शिवरहस्ये सध्यान्ते कालमैरवा विर्भाषात्तद्व्यापिनी ग्यात्वेति रु
 द्धित् ॥ तदपि तु ॥ शिवरहस्ये सध्यान्ते तदं कृतिवासे चंद्रं प्रापुर्देवा विष्ठादिसाधना
 भयः कर्मकालापठकामैरवा विविर्भावं चोक्तानुप्रदमे वस्तुयोपस्तुपागमदितुः ॥ तत्र
 सध्यान्ते सायान्ते वा विर्भावा निष्पन्ना ॥ अस्तु धामध्यान्ते आधिर्भा वस्तु पापितत्का लीनेया
 त्यतायां मानाभावः ॥ नत्वा विर्भा वेकादिना ग्यात्वेति वाच्यमस्ति किंचित् ॥ नन्माष्टम्या

दोनुपुनारचक्रमर्काकलेन निरीथव्यापिनीगाद्येत्तुक्तं ॥ नरुमर्काकलेन येनिसंक्षेपः ॥ ॥
 माचरुत्काष्यंभीष्यतर्पणंआहुंचोक्तंहेमाद्रौपात्रे ॥ मायेमासिसिताष्यंस्व
 तिलंभीष्यतर्पणं ॥ आहुंचयेनराः ऊर्ध्वस्तेस्युः संतेनिभातिनरति ॥ तर्पणमंत्रस्तु
 भारते ॥ ~~मचेममि~~मिस्तित्तत्त्वांभीष्यः शांतनवोवीरः सत्यवादीलितेद्रियः ॥ अग्नि
 रभिरवाग्मोतिपुत्रपौत्रोचितान्क्रियां ॥ वैपाद्यपादगोत्रायसो ह्यस्यमवरायच ॥ ३७
 पुत्रायददामेतजलंभीष्यायवर्मणे ॥ वस्त्रनामवतारायरांतनोरात्मनायच ॥ अर्धं
 ददामिभीष्यायउवाचाः यत्रत्माचाद्रिणरति ॥ पात्रे ॥ आत्मणाचाचयेवर्णंदपुभीष्या
 यनोऽनं ॥ संवत्सरहंतंतेषांपुष्पंनश्यतिसुतमेति ॥ इदंचगिबत्पितृकोपि ॥ ४२ ॥
 ऊर्ध्वान्निषेधाभावात् ॥ यत्तुसपितुः पितृहंसेषुनाधिभारः ऊर्ध्वंचनेतिनि

५७
 धेधः। सविष्णु कर्म यश्च तदिदं ॥ इत्युच्यते ॥ ॥ अथ नवमी ॥ सा तु कर्णवत्सुरं प्रयोरिति व
 चनात् ॥ अथ वैवर्तेषु ॥ अथ नवमी विद्वत्कर्तव्या फलशोकिभिः ॥ नवमी नवमी ता
 तद्वास्या तु कर्णवत्सुरं ॥ चैत्रशुक्ल नवमी राम नवमी सा परविद्वामध्यानव्यापिनी
 यात्वा ॥ तदुक्तं अगस्त्यसंहितायां ॥ चैत्रशुक्ल नवमी पुनर्वसुयुता यदि ॥ सैवम
 ध्यातुं योगेन महापुण्यतमं भवेदिति ॥ नवमी चाष्टमी विद्वत्प्राप्त्या विष्णुं पश्येत् ॥
 उपोषणं नवम्यां च द्वादश्यां पारणां भवेदिति वचनात् ॥ तत्रैवा चैत्रमासे नवम्यां तु जातो
 रामस्वयं हरिः ॥ पुनर्वसुर्दक्षसंपुकासातिथिः सर्वकामदा ॥ श्रीराम नवमी शोकाशो
 दित्स्वर्यग्रहाधिक्रा ॥ तथा ॥ केवलापि सतोष्या नवमी शरदसं महात् ॥ तस्मात्सर्वा
 मनासु वैः कार्ये वै नवमी व्रतं ॥ उपोषणं जागरणं चित्तवृत्तिरपत्तये ॥ तस्मिदि

नेतु फलं व्यं व्रतसिपासमतिभीषुभिः। अत्र पूर्वदिन एव मध्याह्न्यापि नीचे सूर्यादिनद्वये
 तद्व्यासावेकदिनसमवध्यालोचसुनक्षत्रावेत्सर्वा अन्यथोत्तरेति। अष्टमीविद्वानिषेधादिति।
 तत्रैव। यस्तुरासनवस्यांतु भुंक्ते सोऽहोदिसुधीः॥ कुंभीपाकेषु धोरेषु पच्यते नात्र संशय इत्य
 करणे मस्य बाधपुतेर्निसं फलं पुतेः स्यात्संशयमनवसी भूतं। यत्तु तद्भूतानामेव नित्यमिति त
 त्रसंज्ञो चेमानाभावात्॥ जन्माष्टमीशिवरात्रादिव्रते पितृत्वात् पत्नेः॥ अथ व्रतपद्धतिः॥ व्रतप
 र्वदिने सायं दंतधावनं व्रतदिने च प्रातः सूर्योत्थो यमः फलसंज्ञे भूतान्यहः क्षयाः॥ पवनो दिव्यति
 भूर्मिश्राकाशं च चराचरः॥ आत्मंशासनमास्यायकं पश्चिमिह संनिधौ धिमिति उक्ता फलपुष्पा
 क्षातसहितजलपूर्णाम्नायात्रं गृहीत्वा सा साधुस्तिरवपापक्षयकामो मुक्तफलकामो वा श्रीराम
 चंद्रप्रीतये श्रीराम नमः वसी व्रतमहं करिष्ये॥ उपोष्ये नमः वसी त्वं यथा मे व्रतसुरा पच। तेन मी
 लोभवलंभीः संसारत्राहि मां हरेत्पुत्रा पात्रस्य जलं क्षिपेत्॥ ततः शक्ति लोहे मी राम प्रति

४३

रामपञ्चाशत्संज्ञः॥ वेदिको वाचस्पतिः प्रणवादिचतुर्थे तं नमो तं नाम वासं नमः॥ ईदं मिश्रय मन्त्रै वनेर्ष
 लो वरुणो निजः॥ अवेरश्नो प्रत्मा हि दिव्याः स्नापयंतु त इति स्नाने॥ रामस्वजननी चाम्परी रामात्म
 कं मिदं नगत्॥ उरतस्त्वां प्रजया मय च लोक मात र्जमोस्तु ते इति कौशल्या॥ चाम्परायो॥ ३० नमो दशर
 थायेति दशरथ पञ्चाशत्संज्ञः॥ प्रणवादिचतुर्थे तं नमो तं नामानि वा॥ उच्चस्थे म
 हपंचके सुरगुरौ रौतौ नयम्यांति धौ जग्ने रुर्भटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पृषणि॥ मिदं गुरुं निश्विना
 पलाशसमिधो मध्यादयो धारणे राधिर्भूतमभूत पर्व विभवं यत्किं चिदेकं मह इति मध्याह्ने न
 म्भा वमाना वाद्यादिषा दनं च पुष्पांजलेः पूर्णं॥ फलपुष्पांशु संपूर्णं गृहीत्वा शंखमुत्तमं॥ अशोक
 रत्नकुसुमैर्भुक्तं चतुर्लक्षं दत्तं॥ दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च॥ दानधानां विनाशाय दे
 वानां निधनाय च॥ पुरित्राणां यस्यां जनां गतो रामस्वयं हृदि॥ गृह्णात्यर्थं स पादतं आत्तमिः स
 हितो ममेति मंत्रेणाहं दद्यात्॥ पुष्पांजलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामे च तं दितः॥ पूजयन् विधिं बभूव

॥४४॥

दिवा रात्रिं न वेष्टु वमिति । ततः स्तोत्रपाठपुशणप्रवणादिप्रैशत्रौः आगरणं कृत्वा द्वितीयेति ज्ञातः कापी न
 निसं कृत्वा पर्ववदेव श्रीशमपरिचारदेवता च परसं पप्रप्यविद्या सं प्रैशमोमे प्रीयतामिति तेभ्यः सु
 वर्णयेनु वस्त्रादिदत्ता प्रतिमां दुस्मतां विद्याय दत्ता पादणं कृत्वा प्रतंसमापयेत् ॥ आधिनशु क
 नवमी महानवमी तु चते ॥ तदुक्तं मता पमार्त्तडे तैजो ॥ दुर्गा पूजा सुनवमी म्का पक्षत्रयान्विता ॥ मह
 ती श्रीर्त्तिता तस्यां दुर्गा महिषमर्दिनीमिति ॥ पूजयेदिति शेषः ॥ तत्र पर्वविद्यायात्पा ॥ पुष्पवाण्यात्
 बृहस्पतोपि ॥ आवणी दुर्गनवमी दुर्गा चैव दुताशनी ॥ पूर्वविद्या प्रकृते वाशि वशत्रिर्धने दिनमिति ॥ अस्या
 मेव दुर्गा पूजनहेतुप्रवर्तिता नादि कार्यमिति राजमां तैडे ॥ नवम्यां च ये जेतो मंसमाप्य विधिबद्धमिति
 नवमी प्रमुक्तवर्तिता ने उत्तरविद्यायात्पा ॥ तदुक्तं मदनरत्ने देवीपुशणे ॥ सूर्योदये परं किं रिक्ता पूर्णा
 स्यादपरायदि ॥ वर्तिता नं प्रकृते अंतत्रदेशः शुभायहः ॥ वर्तिता ने कते म्यां पुत्रमंगो भवेद्यदि ॥ यानितु
 दशमी विद्वानवमी निषेधकानि लानिशुद्राधिकनवमी विषयाणि ॥ प्रामवेवर्त्तेपि ॥ अत्रापरादि

केभातेवलिदानं प्रशस्यते ॥ दशमी वर्जयेत्तन्मन्त्रकार्या विचारयेति ॥ तेन न वम्यामुपक्रमेण वम्यां च मे
 समापयेत् ॥ ओउनिबं धेयेवं ॥ केचिदप्यमाराभ्यन वम्यां समापयन्ति ॥ तेन मन्त्रं शिष्टाचारतः ॥ अ
 न्नमरतं च विशेषः ॥ पापसंसर्पिषा युक्तं तिलैः शुक्लैर्विमिश्रितं ॥ होमयेद्विधिबद्धात्पादशो न
 नृपोत्तम ॥ रुद्राध्यायेत्तथा होमं मन्त्रेणानेन साधयेत् ॥ रुद्रयामतेपि ॥ प्रधानद्रव्यमुद्दिष्टं पापसंभंति
 ॥ इति धा ॥ किं शुक्लैः वैसेपैर्दूतैः ॥ राजहर्षं हरेरपि ॥ यवैर्वा श्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैरपि ॥ रक्तचंदन
 खंडैश्च गुग्गुलेश्च मनोहरैः ॥ मन्त्रिस्तोत्रं च मृदुयात्सर्वद्रव्याणि चक्रमादिति ॥ यत्तु केचित् ॥ अथ म्यां
 आगं रं कुर्वाण वम्यां पारणं तथा ॥ दशम्यां च विस्मर्गः स्यादग्निषेफश्च साधयेदितिरुद्रयाम तात् ॥
 न वम्यां च विशालाक्षी कार्या होमादिकाः क्रियाः ॥ पारणं च मृदुर्वीतदेकी पूजनपूर्वकं ॥ दशम्यामि ॥ ४५
 श्रिताय न पारणे न वम्यां भवेत् ॥ स ह्यनन्तरं पुण्यं तत्क्षणं देवमश्नयति ॥ तथा यो मोहात्पारणं
 कुर्यादशमेदिवसे विभो ॥ तद्वाचं नारायणातिदुर्मिहं दानं यं भवेत् ॥ नृपती न भवेद्वाचं दशम्यां

46

पारणेकते॥ तस्मात्तु पारवेदेवनवम्यां प्रकृतित्यरः॥ नवम्यां वाशितादेहीकुः वृद्धिप्रयच्छति॥ दशम्यां पारि
 तादेहीकुः नवम्यां करोति वै॥ तस्मात्तु पारणं कुर्वानवम्यां विभुधाधिपेति देहीपुराणादेशेन नवम्या
 मेवनवरात्रं पारणमिच्छाहुः॥ तन्न॥ एवं च विंधवादिभ्यः नवरात्रोपवासतः॥ एकमेकैः नन
 कैः नवरात्रं तस्यावाचितेन वा॥ अथ वा नवरात्रैः नवरात्रं समापयेदिति भविष्यादिवचोभिरुप
 वासादिपुराणेषु विहितस्य नवरात्रं विधायिकरणस्य बाध्यापत्तेः॥ अस्मिन्वाच्ये एकमेका
 दिरावसमं भिन्नाहारेण नवरात्रं समापयेदिति नाम प्रयेयांत रसत्वाच्च॥ नवरात्रिगुणवि
 धिरेव मुक्ता नवरात्रोपवास इति नाम प्रयेयं॥ नवमी पारणविधायकानि दशमी निषेध
 कानि च पूर्णकानि वचांसि तु महानि वंधनादिष्वदर्शनात्मायो निर्मलान्येव सप्तम्येऽपि ते
 षां पूर्णं पुरश्चरीषिद्वलेन नवमी प्रयुक्त उपवासो जाते परे तु चावशिष्टं किंचिन्नवमी सत्ये
 नवम्यांतः पारणविधायकत्वं॥ ननु प्राप्तापवासबाधकत्वं॥ एवं च सर्वेषां तु पवासानां प्रा

तरेवदिपाशमिलिवचोवगतावशिष्टनवम्यंतःपाशमस्योपोष्यतिथ्यंतपाशविधिनावाधितस्वम
 निप्रसवविधित्वेनैवांघवांअन्यथाप्राप्तविधितपाशौखं॥तअनश्चदशम्यंपाशमंनकार्यमित्ये
 तेषामनुवादकृतेनविधायकृतं॥तिथिरुद्धे-सस्तेपिधानवम्यंप्रजोपवासादिभार्यमेव।आधि
 नेरुक्पक्षेतुर्कृत्पंनवरात्रं॥प्रतिपदादिभूमिणेवयावचनवसीभवेदितिहेमाद्रौधोम्यो
 क्तैः॥यावपक्षोऽभिन्वाष्टौनवम्यंपर्ववत्प्रजाकृत्पञ्चाभ्रतिमिधत्ता।दक्षिणां वस्त्रपुग्मं चभा
 चार्यायनिवेदयेदितिमात्स्यात्र॥उत्तरेणनवम्यंतुवलिनापूजयेत्पिथां॥अवणेनदशम्यंतु
 मणिपत्तविसर्जयेदितिदेविपुराणात्॥तत्रैव॥महानवम्यंपूजेयस्वर्गमोक्षमदायिनी॥पुनरे
 ष्वाअष्टम्यंदशम्यंवाशमातोत्वेतद्वचोवाधःस्यात्॥नचाधिनप्रतिपन्मरुद्व्यापुण्यास्तुति ॥४६॥
 धयोनवेत्सादिदेवीपुराणीयनवतिथिरूपभाजविधिपिरोधःसावनाष्टदश॥विस्तरेष्टात्र
 नातश्चरणकृतेहेतुनिर्णयेकोऽर्थः॥पाशमंतुस्तत्रैदिभार्यं॥~~महानवम्यं~~

तदुक्तं रुद्रयामले ॥ सूतकेपादणं कुर्यान्मवम्यो होमपर्वकमिति ॥ एवं स्त्रीभिर्द्विपदो दर्शनमभ्येकायं ॥ प्राद
 यदीर्घतपसां नारीणां यद्रूपो भवेत् ॥ नतत्राविप्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति ॥ एतच्च सधनपदं नैवेद्यं ॥
 विधवायास्तु त्रिरात्रमध्ये भोजननिषेधादिति केचित् ॥ तन्न ॥ निषेधस्य रात्र्यासंभोजनमोचनत्वेन वैधवा
 रणविषयत्वायोगात् ॥ १ ॥ वस्तुतस्तु ॥ रजस्वलाया विधवायास्त्रिरात्रमध्ये भोजननिषेध एव ॥ इव पुण्याय
 मान इति दिक् ॥ ॥ इति नवमी निर्णयः ॥ ॥ अथ दशमी ॥ ॥ सातु पूजाशुद्धौ चरा ॥ संपूर्णा दशमी कार्या प
 द्वावर्षका च ॥ धवा ॥ युक्तान् हविताय स्यादिति सा सर्वतो हृदीति ॥ ३ ॥ गिरस्मतेः ॥ अयं च विष्णु
 लोव्यवस्थितः ॥ शुक्लपक्षेति धिर्मात्पायस्यामभ्युदितो रविः ॥ शुक्लपक्षेति धिर्मात्पायस्यामस्तमितो
 रविरिति चोक्तं ॥ माधवमतेष्वेवं ॥ यत्तु हेमाद्रिर्दिनद्वये कर्म कालावसावभावे चेष्टिजो विकल्प इ
 त्याह तन्न ॥ शास्त्रतो व्यवस्था संभवे चेष्टि कलायोगात् ॥ उपभासेष्वितुसर्वापि सर्वमते पूर्वे वा ना
 गपि द्वात्रिंशद्विंशति च सप्तमी ॥ दशम्येकादशी विदुर्नैवोद्यासा कथंचनेति शिपरहस्ये

लेः॥ पञ्च। प्रतापमानं उक्तां दे॥ दशमी चैव भर्तृव्या सुदुर्गा द्विजसत्तमेति। तदप्युपवासपरो॥ अथैष सु
 दशमी दशहरा॥ अथैष मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता॥ हरते दशपापा निवर्त्तमा दशहरा स्मृता॥
 तस्यां स्नानं मङ्गलं न दानं चैव विशेषत इति हेमाद्रौ ध्यात्तुतेः॥ दशमपापानि चाह मनुः॥ पारुष्य
 मत्तत्तं चैव पैश्वर्यं चापि सर्वं कृत्वा॥ असंयद्रूपं वाप्य वाऽप्रयं स्यात्तु विधिं॥ अदत्तानामुपा
 दानं हिंसा चैव विधानतः॥ परदारोपसेवा च भ्रातृकं त्रिविधं स्मृतं॥ परद्रव्येषु मिधानं मनसा
 निष्चितं न॥ वित्तभाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसमिति। स्नानं देवि॥ अथैष मासि सिते पक्षे दश
 म्यां पुष्यहस्तयोः॥ अतीकाले गतानं देव्या चंद्रोदये रथो॥ दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्य
 त इति। भयं च योगविशेषवशात्पुष्यपरा वाग्रात्वा॥ काशी दण्डे॥ दशममेधिके स्नात्वा मुच्यते ॥४७॥
 सर्वकालके॥ भिगंदशा-धमे धे शं दृष्ट्वा दशहरा तिथौ॥ दशममा नितैः पापैः पतन्नात्र सं
 शयः॥ स्नानं दे॥ शंकां चित्तिरितं प्राप्य दद्यादध्वं तिलोदकं॥ मुच्यते दशभिः पापैः समस्तपात

५४
 क्रायमैः॥ यदा ज्येष्ठो मकरमासो भवति तदा महेमासे एव कार्ये॥ दशहरासु नोत्सव चतुर्थ विपुला
 दिवसः॥ उपाकर्म महाषष्ठ्योत्सवे तु कं एवादि तदिति हेमाद्रौ काव्यशंकोतेः॥ आप्तिनशुक्ल दशमी
 विजय दशमीत्युच्ये॥ साशमी पूजा यात्रा दोन सत्री दश व्यापिनी ग्राह्या॥ लडुके रत्न कोशे॥
 इष्टसंख्या मलिकांतः किंचिदुभिन्न तारकः॥ विजयो नाम का ते यं सर्वकार्य भसा धुन इति॥
 चिंतामणा वधि॥ आप्तिनस्पतिने पक्षे दशम्यां तारको दये॥ स का को विजयो ज्ञेयः सर्वकार्यार्थ
 सिद्धये॥ उपराजित पूजायां लपरा ह्यव्यापिनी ग्राह्या॥ आप्तिनशुक्ल पक्षं प्रक्रम्य दशम्यां च न
 रैः सम्यक् पूजनीया पराजिता॥ ऐं शानीं दिशामाश्रित अपराह्ण पयस्वत रति पुराण ससु च
 पवच नात्र॥ दिनद्वये तद्यातो पूर्वैव॥ या पूर्वा भवमीयुक्तान्स्यां पूजा पराजिता॥ श्वेमाधं
 विजयाधं च पूर्वोक्त विधिना नरैः॥ नवमी शेष दुष्कायां दशम्यां पराजिता॥ दत्त निविजयं
 चैव देवी पूजिता जयवर्द्धिनी॥ एकादशान् कुर्वीत पूजनं चापराजितमिति पुराण ससु च

वोक्तेः॥ दिशांतरयात्रातु पूर्वोक्ततारज्योदयरूपसंख्याकाले कार्यदिनद्वये तारज्योदयकाला
 भावे पश्यदिने एकादशमुहूर्ते यात्राकार्यं। आश्विनस्य स्थिते पक्षे दशम्यां सर्वशशिपु॥
 सायं काले शुभायात्रा दिवा वा विजयक्षणे॥ एकादशमुहूर्ते विविजयः पुरिहीर्ति
 नः॥ तस्मिन् सर्वे विधातव्या यात्रा विजयक्षणे काले मिदिति भूतः॥ पश्य पश्यदिने
 एकादशमुहूर्तं व्याप्य भावे पित्रवणयोगे तदेव यात्राकार्यं। पश्चात्तु पूर्वदिन
 एव॥ उदये दशमीं विंशं पूर्णे कादशी पश्य॥ अवणक्षेपदा काले सा निधि विज
 या मिधा॥ अवणक्षेपु पूर्णा यात्रा कुर्यात् प्रस्थितो यतः॥ उक्तं च ये पुः स्त्री मानंत दि
 ने क्षेपे न तो न दानि कुर्यात् पश्य नात्र॥ दशमी पश्य॥ दशमी पश्य॥ सप्तम्य
 नं कुर्यात् न दः॥ तस्य सर्वं दशपेन ज्योति विजय योगे विदिति॥ अत्र कुर्यात् पश्य॥
 शमी सप्तक्षणे वेतां ईशानाशानि विदिति॥ सप्तार्धं च सप्त पश्य॥ तानी सुमुखो

॥४२॥

भवेदिति॥ ॥ शमीशमयते पापं शमी को हित कंदका॥ पारयि च्युर्नु नास्त्राणां शमसंभार
 दापिनी॥ अरिष्यमाणयात्रायां यथाका लं सुखं मम॥ मत्र निर्विघ्नं कर्तव्यं भव श्रीराम पूजिते॥
 गृहीत्वा साक्षतामाद्रं शमी मूलगतां प्रदं॥ गीतवादित्रमिचो वैरानयेत्स्वगृहे प्रति॥ ततो
 भूषणवस्त्रादिधारयेत्स्वजनैः सहेति॥ ॥ दिक्॥ इति दशमी निर्णयः॥ ॥ अथैकादशी॥ तत्रोष
 वासी नित्यः काम्यश्च॥ तत्राचमाह सन कुमारः॥ न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणं॥ स न
 रो न रं याति रौ रं न मसा च न च नमिति॥ गार्कडे॥ उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपी
 ति॥ काम्यस्तु कौर्मै॥ यदीधेद्विष्टुसायुः प्रियं संततिमात्मनः॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरु
 भयोरपीति॥ स्कांदेपि॥ यदीधेद्विष्टुलाभोगान् न भुंजीत चात्पंतुर्लभां॥ एकादश्यामुपवसे
 त्पक्षयोरुभयोरपीति॥ अथाधिकारी कात्यायनः॥ अथ वर्षाधिको मर्त्योत्पत्तीति न्यूनव
 हारः॥ एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीति॥ अथ वर्षाधिक इत्युपनयनोत्तरत्वं स्तोत्र

उदयः॥ अपि वा वेदं यत्पुष्पापेन प्रवर्ते रन्ति विषयस्यापि तत्तात्॥ एतच्च गृह्यति दिक् पदं॥
 लुक् कं क्रौं मे॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोक्तं भयो रपि॥ वनस्य यति धर्मो धंशुक्ता मे वस ता गृही
 ति॥ एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोक्तं भयो रपि॥ ब्रह्मचारी च नादी च शुक्रे मे वस ता गृही ति॥ ना
 दि विधवा॥ ब्रह्मचारि साहचर्यात् स च वायास्तु पक्षद्वय निषेधः॥ यत्को जीवति वा नादी उपो
 ष्य ब्रतमाचरेत्॥ आ पुष्यं हरति भर्तुः सा ना दी नरं भजे दिति विष्णु के॥ नास्ति स्त्रीणां प
 थक् ~~यत्~~ पक्षो न भ्रतं नापुष्यं॥ पत्तिं शुश्रूषते या तु ने न स्वर्गं मही यत इति मन्त्र के॥
 तथा॥ यच्च देवेभ्यो यच्च पितादिभ्यः कुर्याद्भर्ताभ्यर्चनं स क्रियां च॥ तस्य त्वं दुःसा क्तं ना
 भ्यचिन्ता नादी भुंक्ते भर्तुः शुश्रूषये वेति॥ भर्ता प्राणानुसंधवा याः ३३ ष्यधिकारो रत्नेव॥ भार्या ४८॥
 पत्न्युर्मते नैव व्रता सिनां चरेत्स देवि कात्या पनोक्तेः॥ चानुमार्स्यां नर्गं मातुः कृष्णा पि गृही णो
 पोष्या॥ शयनी बोधनी मध्ये वा कृच्छ्रे कार शी भवेत्॥ सेवोपोष्या गृहस्येन नान्या क्त

छाकदाचनेतिपात्रात्॥ एतच्चापुत्रगृहविषयं॥ पुत्रवत्स्वनापिनिषेधः॥ संकांत्पाउपवासं च खैला
 दशीवासरे॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवाञ्छगृहीति नारदोक्तेः॥ आदित्ये ह मिसंकांतौ ग्रहणे चंद्र
 सूर्ययोः॥ पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवाञ्छगृही॥ तत्प्रयुक्तोपवासश्च स्थानिषेधो यस्तु दातव्यः॥ प्रयु
 क्तं तद्वचनं न विधिर्न निषेधं न मिति ज्ञेयमिति स्मृतं॥ स्मृत्यंतरेपि॥ विधवायाव न स्पृश्यते स्वे
 कादशीद्वये॥ उपवासे गृहस्थस्य श्रुत्वा याज्ञेयपुराणश्रुतिहेमाद्रिरप्येवं॥ काम्यायां कृच्छ्रापवादमाह
 नारदः॥ पुत्रवाञ्छसमायं च वंधुपुत्रस्तथैव च॥ उभयोः पक्षयोः काम्यव्रतं कुर्यात्तु वैष्णवमि
 ति वैष्णवैस्तु कृच्छ्रापुपोषेत्साहसराव॥ नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्न रैर्विष्णुपरायणैः॥ पक्षे पक्षे च
 कर्त्तव्यमेकादशप्राप्तुपोषणं॥ सपुत्रश्च सभार्यश्च सजनो भक्तिसंपुलः॥ एकादशप्राप्तुपवसे
 त्पक्षयो रभयो रपि॥ तत्रैकादशीद्वये॥ श्रुत्वा दशमीं विद्वाच॥ आद्या गारुडे॥ उदयाद्या गपदा
 विप्रमुहूर्तं दुपसंयुता॥ संपूर्णैकादशी शेषा तत्रैवोपवसेद्गृहीति॥ गृहीतवैष्णवः॥ स्मार्त्तवि

षयेतु तत्रैव ॥ आदित्योदयवेलायां मारुतमधुना नाडिका ॥ संपूर्णैकादशीनाम कार्याधर्मफलप्रभुमि
 रिति ॥ दशमीविद्यापिद्धेया ॥ अरुणोदये सूर्योदये च दशमीसत्वेनातत्राद्यामविष्णुपुराणे ॥ अ
 रुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते ॥ सा विद्धेकादशी तत्र पापमूलमपोषणं ॥ तथा ॥ अरुणो
 दयवेलायां दिशागंधो भवे यदि ॥ कुलंतु मयत्नेन वर्जनीयं नराधिप ॥ दिशादशमी ॥ दश
 मीशेषसंशुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ॥ नैकोपोष्यं वै ह्येन तदिहैकादशीव्रतं ॥ द्वादिमिर्वा
 क्यैररुणोदये दशमीसत्वे एकादशीविद्या ॥ यदपि सौरधर्मेषु ॥ आदित्योदयवेलायां यासु ह
 र्त्तदयान्विता ॥ सैकादशी तु संपूर्णा विद्यायाः परिकीर्तितेति ॥ तदप्यरुणोदयवेलायां दशमी
 स्वत्वे एकादश्या विदुस्त्वं परं सुहृत्तदप्यस्यारुणोदयपरिमाणत्वात् ॥ अतएव हेमाद्रौ स्मृतिः ॥ ५० ॥
 निशि प्राते तु यामाहुर्दिवसादित्रयादने ॥ सारस्वतान्धयने चारुणोदयउच्यते इति ॥ या
 माहुर्मपि सुहृत्तदपमेव ॥ उदये प्राक् च तस्मिन् नाडिका अरुणोदय इति ॥ तदपि द्वात्रिंशद्बुद्धि

61

कारात्रिमानपक्षेऽसुहृत्तद्वयस्य तावत्परिमाणत्वात्कमिति तावत्तद्वयः॥ यदपि ब्रह्मै
वर्तमानं॥ यत्तत्रोपदिक्तायातरुणोदयमिच्छयः॥ यत्तुष्टयविभागोत्र वेधादीनां किं
रिमतः॥ अरुणोदयवेधः स्यात्सां ह्यनुचटिकात्रयं॥ अतिवेधोद्विचटितः प्रभासंदर्शना
द्वेः॥ महावेधोपितत्रैव दृश्यते कर्त्तुं न दृश्यते॥ तुरियास्तत्र विहितो योगः सूर्योदये
सनीत्यरुणोदयवेधातिवेधमहावेधयोगसंज्ञाकरणमर्थाकदोषानिशायार्थं॥ सां
नुचटिकात्रयं यत्तत्रोपदिक्ता इति चेदसुहृत्तकृपातुगतव्यवहारार्थं॥ तावत्परिमा
णास्यापि सुहृत्तद्वयस्य रात्रिमानवशेन कदाचित्संभवाच्चरसुहृत्तद्वयारुणोदयपरमे
व॥ यत्तुष्टयवेधः॥ अर्द्धरात्रेतु केषां चिद्दशम्या वेध इष्यते॥ कपालवेध इत्याहु राधा
र्वावेह रिपि पारतिलकैस्तुति कृत्वा रित्वा अरुणोदयवेधमिदार्थमिति साधयः॥ त
त्तुदियस्य मध्ये अतस्तं कथं फलानार्थमित्यनुपदमेव वक्ष्यते॥ यदपि भागोदादशाना

खा

त्रिभिर्दिक् पंचदशमिस्तथा ॥ भूतोष्ठादशनाभिर्दिक् पश्चिमतारांतिथिमिति स्कां देत छ वस्थो
 का निगमे ॥ सर्वप्रकार वेधो यमुपवासस्य ह्येकः ॥ साहुंससमुहर्त्तस्तु योगो यं वा यते
 व्रतमिति ॥ व्रतमुपवासमिन्नमिति माधवः ॥ तत्राहणवेधो वैष्णवपरः ॥ तदाभ्ये वैष्णव
 ग्रहणात् ॥ परिशेषास्तुर्योदयवेधो वैष्णवमिन्नपरः ॥ अतएव स्मार्त्तपदेन व्यचष्टियं
 ते ग्रंथेषु ॥ वैष्णवकक्षणांतु गारुडे ॥ वैष्णवसाध्यागमोक्तदीक्षां प्राप्नोति वैष्णवः ॥ माघ
 षीये स्कां देधि ॥ परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ॥ नैकादशीत्यजेत्सोऽपि यस्य
 दीक्षांस्ति वैष्णवी ॥ अन्यथा ॥ पिष्टुर्विनादिवकाचारः सहिवैष्णवउच्यते ॥ भविष्येति ॥ यथा
 शुकान्तथासुखायथासुखानथोत्तरा ॥ तुल्येति मन्वते यस्तु सहिवैष्णवउच्यते ॥ तत्र शुक ॥ ५१ ॥
 द्वैकादशी चतुर्दशी ॥ अधिकैकादशीका ॥ उपधिकाद्वादशीका ॥ उभयाधिका ॥ अनुभया
 धिकावेति ॥ एवंचिदादि ॥ शुद्धायामेकादश्याधिक्तेनारुः ॥ संपूर्णेकादशीयत्र

62

द्वादश्यां वृद्धिगामिनी ॥ द्वादश्यां च चने कार्यं न यो द्वादश्यां तु पारणमिति ॥ ६६ शत विषयेश
 कस्योपवासमाहृहयमः ॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ॥ तुष्यते द्वादशी तत्र
 उपवासः कथं भवेत् ॥ उपोष्येति धी तत्र पिच्छु मीण न तस्यै दिमि ॥ शुद्धायां द्वादशी मा
 त्राधिभ्ये परे पुरुषवासः ॥ तथा च भागवता दितं त्रे ॥ संपूर्णैकादशी सा व्यापारलो द्वादशी
 यदि ॥ उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणमिति शुद्धाया मे वैकादशी मात्राधिभ्ये स्मा
 र्गान् प्रतिस्कां दे ॥ प्रथमे ह भि संपूर्णो व्याप्या होरात्र संयुता ॥ द्वादश्यां तु तथा तात द्वादश्या
 पुनरेव च ॥ पूर्वाकाया गृहस्थे च यतिभिश्चोत्तरा विभोदति ॥ एतच्च परे पुर्वा द्वादशाभा
 वपरं ॥ पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ॥ तत्रोपवासविहितो वनस्य स्पृष्टे
 स्तथा ॥ विधवाया च तत्रैव परलो द्वादशी न चेदिति गारुड ॥ उभयवृद्धौ परत्रैवोपवा
 सविधाना च स्मार्गानां ॥ शुद्धायां द्वादशी मात्राधिभ्ये तु पूर्वपुरुषवासः ॥ तदाह नारदः

न चेदेकादशी विष्टोद्वादशी परतस्थिता ॥ उपोष्यैकादशी तत्र यदि धेस्रमं पदमिति ॥ विष्टोद्वा
दश्यां ॥ उभयाधिभये तु श्रुद्वा विष्टा च सर्वैः परैव कार्य ॥ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव
सा ॥ सर्वैरेवेतदाकार्य परतोद्वादशी यदि तिगारुजात् ॥ विष्टा यिता दशी परैवाके मुनि
कन्यायात् ॥ यत्तु हेमाद्रोपात् ॥ विष्टा प्पा विष्टा विशेषा परतोद्वादशी न चेत् ॥ अविष्टा पि च
विष्टा स्यात्परतोद्वादशी यतीति ॥ तदप्युभयवद्भेदे यं ॥ अनुभयाधिभये त्वसंदेह एव ॥
विष्टैकादश्याधिभये प्रचेता ॥ एकादशी विष्टा चेष्टुक्ते कृते विशेषतः ॥ उन्नरांतु यतिः
ऊर्वात्पूर्वामुपगते ह्यतीति ॥ विष्टा पांद्वादशी मात्राधिभये तु परे पुरुषवांसः ॥ त एव
व्यासः ॥ एकादशी यदा तु सा परतोद्वादशी भवेत् ॥ उपोष्याद्वादशी तत्र यदि धेस्र
मांगतिमिति ॥ यत्तु श्रुद्वा पांद्वादशी मात्राधिभये वैष्णवानामप्येतस्मादेव वचनात्परैश्च
रुपवांस इति माधवः ॥ तन्नालोपपदस्य सर्वोदयास्य शरद्व्येवमेप्रसिद्ध्या सर्वोदयगतद

॥५२॥

शमिषिद्रावामेतद्वचनप्रवृत्तेः॥ अतोनेदंशुद्धसनापिकृद्वापरीक्रायास्तुत्तरदिनउपवासविधाव
 कं॥ यदपिद्वैष्टिदुत्तमितिचित्तेदमेतत्परतपावोऽयं॥ तच्चित्तं॥ भक्तप्रद्वेषेमाना
 भावात्॥ दिनक्षयेतुत्रवृद्धस्येनोपवासो नकार्यः॥ तदाहपितामहः॥ एकादशांदिनक्षयेतुपवा
 संकरोतियः॥ तस्यपुत्राविनश्यन्तिमघायांपिंडतोयथा॥ तथाचवाक्यीये॥ दिनक्षयस्तुपामे॥ दो
 तिथ्यंतावेकवारैयस्मिन्सस्यादिनक्षयइति॥ दिनक्षयेचतुपवासनिषेधः सनिराहारस्येव॥ तथा
 चवाक्यीये॥ उपवासनिषेधेतुमक्षंकिंचित्प्रकःयवेत्॥ नदुष्यत्तुपवासेनउपवासफलं॥ कमेत्॥
 एवंरुद्धैकादशपादावपिउहस्यस्य॥ तत्रैवानकंहविष्यान्ममनोदनंचाफलंतिताः क्षीरमथां
 तुचायं॥ यत्पंचगव्यंयदिवापिवापुः॥ प्रशस्तमत्रोत्तरसुत्तरंचेति॥ व्रतेविशेषःस्मृत्यंतरे॥ दश
 म्यादिमहीपात्रत्रिदिनंपरिवर्जयेत्॥ गंधतांरुतवत्त्रादिपुष्पादिस्त्रीसंभोगंमहायशाः॥ स्त्री
 संभोगनिषेधस्तुकेतुकाकादन्यत्रेतिआहिकांतेतुक्तं॥ स्त्रां दे॥ कांस्यमांसंमसरंचक्षौद्रंचान्

नानाप्रयेमुनिश्रेष्ठविचित्रंमंडपंशुभं॥रुत्तेतिशेषः॥स्नात्वासंस्पृश्यानेनसोपवास्वोमि
 त्तेद्रियः॥संपन्नविधिविधिंमदयासुसमाहितः॥पुण्येर्मेधैस्तथाधूपैरीपेर्मेधैःपदेः॥
 उपचारैर्वैदिकविधैर्नपहोमैःप्रदक्षणेः॥स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिव्यैर्गतिवाद्यमनोहरैः॥दंडवत्प्र
 णिपातैश्चनयशश्चेत्तथोन्मदेः॥नमैः॥एवंसंपन्नविधिवद्रात्रौकृत्वाप्रजागरं॥यातिवि
 धौःप्रदंस्यान्नंनरोनास्तपत्रसंशयइति॥विशेषोबृहन्नादरीये॥पंचामृतैर्नसंस्नाप्यएका
 दशपांजनार्दनं॥~~स्नानं~~दशपांपयसास्नाप्यहरिसारूप्यमश्नुतइति॥स्तनकादोत्तुषाहरे॥स्त
 नकेचनरस्नात्वाप्रणम्यप्रमत्ताहृदि॥एकादशपांजनभुंजीतमृतमेवंननुप्यते।मृतकेपि
 नभुंजीतएकादशपांसदानइति॥स्त्रीणांरजोदर्शनंलाहमाधकीयेऽप्यशङ्कः॥संप्र
 वृजेपिदत्तसिनत्वाऽप्यंदादशीप्रतमिति॥एकादशपांमाद्रुमासौमाधकीयेस्तव॥उपवा
 सोयदानित्यःमाद्रुनैमितिभ्रंयत्॥उपवांसंततजुर्कृतप्रायपितृसेवितमिति॥उपवा

॥५४॥

54

सासामर्थ्येत्ताहमाधरीवेमांकडेयः॥ एकमन्त्रेन न तेन तथैवायाचितेन च। उपवासेन दानेन न नि
 र्वादीश्री भो भवेत्॥ हे माझे पुराणे॥ उपवासासामर्थ्येदेकं विप्रं लुभोजयेत्॥ तावद्द्वानि वारणा
 लुक्तं चेद्दिशुणं तथा॥ सहस्रसंमितो देही जपेद्वा प्राणसंघमा न्॥ ऊर्षा दश संख्या कान् यथा
 रात्पातु रो न रति। आत्मण भोजन म च्छत्वा भुक्तं चेद्दिशुर्थः॥ प्रता करणे प्रायश्चित्तं स्मृतं
 तरे॥ अर्जु पर्वे द्वाये रात्रौ चतुर्दश्य मी दिवा॥ एकादश्या महो रात्रं भुक्ता चां द्रा यणं चरेदिति। जे
 ष्टशुक्लै कादशी निजं का॥ ज्येष्ठे मासि नृप ज्येष्ठ पाशुक्लै कादशी भवेत्॥ निजं चं सप्त पोष्या व्रज
 लुक्तं भास्व शर्कं रात्रं॥ मदाय विप्रं सुरत्ये भो मोदने विष्णु संनिभा पिति॥ स्कां दी नैः॥ आवा
 ष्टशुक्लै कादश्यां विष्णु शयनं भाले॥ एकादश्यां तु शुक्रायामा ष्ठादि म ग गान् हरिः॥ भुजं
 ग शायने शीते क्षीरार्ण व जले सदा॥ स्वाय विधि र्भविष्ये॥ महा पुजा ततः ऊर्षां त्रदे प देव स्प च
 क्रिणः॥ आनी कुसुम माजा मिमं त्रेणानेन पूजयेत्॥ शुभे लविज गं नाथ जगत्पु संभ

वेदिं॥ विष्णवे च विष्णु चेतमसन्मोमेभवा च्युतेति॥ अत्रैवं चातुर्मास्यव्रतारं भोमहाभा इते॥
 आषाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः॥ चातुर्मास्यव्रतं कुर्यादपत्तिं चिन्तयतो नर इति॥
 श्रान्तिस्तु चातुर्मास्यप्रकरणे बह्वर्षेते॥ चातुर्मास्यव्रतारं भस्वकाशं तदपि ब्रह्म वै बर्षे
 एकादश्यां तु गृहीयात्संभोगं कर्तव्यं चैव॥ आषाढ्यां चानरो भस्वकाशं चातुर्मास्यव्रतं क्रिया
 मिति॥ श्रतग्रहणप्रकारो भविष्ये॥ वभाषेताग्रतो विष्णोः कृतां गतिपुटस्तथा॥ चतुस्रो
 वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि॥ इमं करिष्ये नियमं निर्धिष्टं कुरुमेत्युत॥ इदं व्रतं
 मया देव गृहीतं पुरतस्तव॥ निर्धिष्टं सिद्धिमाया तु प्रसादात्तव केशव॥ गृहीते स्मिन्व
 ने देव पंचयत्नं यदि मे भवेत्॥ तदा भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादात्तु नार्दने॥ गार्ग्यः॥ नरो वशं ॥५५॥
 नमोऽयं वशं कुरुर्धो न वाति धेः॥ इदं व्रतं चिंतयेत्चातुर्मास्यव्रतं विधौ नर इति॥ इतदिमीया
 पारं मे प्रभमादं भक्तु नमवतीति कश्चिद्॥ ननु च॥ यथेष्टा यामानाभावात्॥ यदपि

57

नमो

हेमाद्रौ चातुर्मास्यप्रकरणेन विधेयं ॥ असंक्रांतं यदा मासं देवेपि चैव कर्मणि ॥ स मासमशौचं
 च वर्जयेन्मिति मान्तरादि ॥ तद्वदंभसमाप्ते रंभसमासे ब्रताननुवर्तित्विधेयमिति केचि
 त् ॥ युक्तं तु ॥ आवणे वर्जयेत्तच्छ्रद्धाभाद्रपदेत्यनेन ॥ दुग्धमाषयुजे मासिकार्तिं केद्विदत्तं
 मेदिति ॥ आवणादिमासविशेषब्रताननुवर्तयार्थं ॥ स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्म
 न्तरतिवचनेनात् ॥ चातुर्मास्यप्रवृत्तानि संत्रामलमासेष्वनुवर्तन्त इति पदे ॥ नित्यानामा रंभः का
 म्यानां वर्जनमिति तु युक्तं ॥ एकादशमासौ चैव पूर्णिमायां कर्कसंक्रांतौ चारमेत् ॥ त्रितयत्रा
 प्याशौ चैव नारंभ एव ॥ आरब्धस्तक्रं न स्यादना रब्धे तु स्नानकर्मिति विद्वत् ॥ यत्तु चैव नदिपी
 कायां स्क्रांते ॥ अशुचिर्वाशुचिर्वापि यदि स्त्री यदि बापुमान् ॥ ब्रतमेतन्नरः कृत्वा मुच्यते स
 र्वापातकैश्चि ॥ तद्वदंभो न रंभोऽप्यं ॥ भाद्रशुक्ले जादश्यां विष्टो रंगपरिवर्तनं तुक्तं न विध्यो तरे ॥
 प्राप्तिभाद्रपदे मासि एकादश्यां दिजे शिते ॥ कटिदानं भवेद्विष्टो र्महापातकनाशनमिति कठि

एतन्मंगलपदिवर्तनं॥ कालिंश्रुक्केकादशपां देवस्योस्यापनमुक्तं हेमाद्रौ पात्रे॥ एकादशपांतुशु
 कापां कालिंकेमासिकेशवे॥ प्रसुप्तं बोधयेद नौ प्रकाशकिसमन्वित इति॥ उक्थापनविधिर्न
 विष्ये॥ तथैव देवदेवस्य स्नानं पूर्वमहमयेत्॥ महापद्मांतलः कृत्वा देवमुत्थापयेत् सुधीः॥ रा
 मार्चनसंवितायां॥ इदं विष्णुदेवांशुलः पादुत्थापयेत् प्रभुं॥ पौनोपमः॥ अत्मेन्द्राजि
 वेदस्य सर्वसोमादिभिर्बद्धित वंदनीया॥ उध्यस्व देवेश जगं निवास मंत्रमभावेन सुरवेन देव॥
 इयंतु वादशी देवप्रबोधाद्यविनिर्मिता॥ त्वयि वसुर्वलोकानां हिताये शेषशायिनो॥ उति
 ष्ठीनिष्ठगोविंदस्य जनिद्रां जगत्पतेः॥ त्वयि सुते जगं नाथ जगत्सु संभवेदिदे॥ ठनिष्ठे च
 ष्ठीने सर्वे उतिष्ठो निष्ठसाधवः॥ गतामिषा विद्ययेव निर्मलं निर्मलादिशः॥ शारदा निच ॥५६॥
 पुण्याणि गृहाण समकेशवे नितलस्तदग्ने ब्रह्मं समापयेत्॥ मंत्रं च निर्णयाम्यते॥ इदं ब्र
 ह्मं मया देवधेन प्रीत्यैत वप्रभो॥ ब्रह्मं संपूर्णं तां वा तु त्वत्प्रसादात् जनादनेति॥ यत्तु वा शते॥

56

आषाढमासे दशपौसर्वशांतिप्रदं शुभं मिष्टादिना द्वादशपौशायनादि कृत्तुं तत्प्रसिद्धं नार्थ एव ॥
 आभाकायेष्टमासेष्टमिष्टुनेमायवस्य च ॥ द्वादशपौशकृपक्षे च प्रस्थापावर्तनोत्सवा इति भवि
 ष्योक्तैः ॥ तत्रैव ॥ आभाकासितपक्षेष्टमेतत्र प्रवर्णयेवती ॥ आदिमध्यावसातेष्टमस्थापावर्त
 नोत्सवाः ॥ देवतीत्यत्र सप्तमी ॥ तेषां ॥ उत्सवो जागरः ॥ मास्ये ॥ निशि स्थापंदिषोऽथानं संस्था
 पांपरिवर्तनं ॥ निशा दोनक्षत्रपादयोगानामभावे नक्षत्रमात्रयोगोऽपि ग्राह्यः ॥ पादयोगो
 यतनस्यादक्षेणापि यदाभवति ॥ इति धाराहृदराणां ॥ द्वादस्यादक्षसंयोगो पादयोगो नकार
 णमिति धिष्ठुधर्मोत्तराच्च ॥ द्वादशपौमेकदेशेनापि नक्षत्रयोगाभावे एकादशपौशप्रस्थापादि
 कार्ष्ण्ये ॥ अथासे द्वादशी मक्षेत्थानशयने हरेः ॥ पादयोगेन कर्तव्येनाहोरात्रं विचिंतयेदिति ॥
 ७॥ नीमलबाहू नो दातुं वचनात् ॥ एवंच द्वादशपौ निशा घादरेऽप्यतिथौ च नक्षत्रपादयोगादरे
 निपते सति पराद्वादशीषु निशादेरन्यत्र तच्च द्वादशभागयोगोऽप्यतिथौ च तदितरनक्षत्र

स्पैवयोगः॥ तदा द्वादशी पुनः प्रायां प्रस्थापादि। द्वादशपां संधिसमयेन क्षणौ त्रयोम संभवे॥ आभा
 काशितपक्षे पुरा पना वर्त्तना दलमिति वराहवचनात्॥ संधिसमय इति शयनादावत्वेति॥
 संधिसमयश्च सायं संधैव॥ रेवत्यंतो यदा रात्रौ द्वादशपां च समागतः॥ तदा विबुध्यते विबु
 दिनां ते माप्य रेवतीमिति॥ तस्मिन् तवाहनो दालवचनात्॥ आषाढ कान्तिक पौर्णमास्योर
 पि स्वाप्स जोधावाहयमः॥ क्षीराब्जौ शेषपर्वके आषाढपां संधिशे द्वादशे॥ निद्रां त्यजति
 कान्तिक्यां तयोः संप्रज्जयते॥ इति॥ अत्र ह्युपादि कृपा पक्षिममेव यपोहतीति। यत्ना आषाढ
 स्पेयं कान्तिकस्येयमिति धृविषये ज्यौत्सोर्मि कान्तिकरणे नाषाढी कान्तिकी पदे एव दर्शनी ५
 पदे एवेति न दुरुक्तं॥ आषाढ श्रुत्वा पक्षांते भोगान् नमस्तु सदनः॥ भोगिभोगे निःशमा ॥५७॥
 यां योगमिद्रां समाप्नुयादिति॥ निविबुध्यते नरात्॥ यद्विद्वादशी पदमेवा दशी पद
 मिति न दृष्टविप्रमा भणामाशात्॥ एतेषां च पक्षाणां यथासंमत्तवंधवस्था॥ ॥

श्रीरामस्य तु पारणोत्तरं द्वादशीमध्ये त्रयोदशीमध्ये वा पूर्वरात्रौ स्वापो स्वयः ॥ पारणोत्तरं पूर्वरात्रौ
 घटादीनां दयः सुदुः ॥ विधाय महतीं फलां विष्णुमयं च वैष्णवामिति रामार्चनं चंद्रिकोक्तैः ॥
 शिवास्तु सर्वदेवानां मयि पारणोत्तरं मेव रात्रौ कुर्वन्ति ॥ यत्तु मोहं करोति तदेव ॥ मिथुनस्यो घटाभा
 तुरमावास्यादयं स्पष्टोत्तरं ॥ द्विराष्टादशः सविज्ञेयो विष्णुः स्वप्निति कर्कट इति तदुत्तरं वर्षगतक
 र्ककर्कस्वापपूरमिति माधवः ॥ मेषादिमिथुनां तेषु यदादर्शद्वयं भवेत् ॥ अर्धं तरेतदा वश्यं कर्क
 टार्कं हरिः स्वप्नेत् ॥ कर्कटादिमित्रैर्वापि यदा दर्शद्वयं भवेत् ॥ अर्धं तरेतदा वश्यं मिथुनार्कं हरिः
 स्वप्नेदिति वराहमिहोक्तैः ॥ भविष्ये ॥ प्रायणे वर्जयेत्प्राक् दधिभाद्रपदे तथा ॥ दुग्धमाद्यसुते
 मासि धार्मिकैर्द्विदलं सजेदिति शाकपेक्षदशसुयोऽयं ॥ मूलपत्रं श्रीरामफलकांडादिकृत्तकाः ॥
 तेषु पुष्पं कवचं चेति शाकपेक्षदशविधं स्मृतमिति क्षीरस्वाम्युक्तेः ॥ मूलपदेन कंदस्यापि ग्रहणं
 अत्यं शुभं ॥ कांडं दंडं ॥ कवचं पत्रं कांडं ॥ द्विदलं त्रुस्तं दे ॥ माषमुद्गमसुराद्यवर्णनाच्च कृत्वा

भाः॥ निष्पाकाराजमाषा-अथाठक्कोदितं स्मृतमिति॥ ठोउरानं देस्कां दे॥ पार्थिजान् चतुरो मासा
 न्प्रसुप्तेष्वेवमादने॥ मंचरपद्मादिशयनं वर्जयेत्तस्मिन्मन्त्रः॥ अन्तर्गते वर्जयेद्भाष्यं मांसं मधुपत्रे
 दनं॥ पटोऽंमूलं चैव चलाकं च नमश्चयेत्॥ अमृतं वर्जयेद्द्वारान्मन्त्रमिति सर्वपं॥ राजमा
 षान् कुलिंथां च आशुधान्यं च वर्जयेत्॥ शाकं दधिपयोमाषान् प्रावणादिषु वर्जयेत्॥ मंकी
 रे राजमाषां च मूलं रक्तमूलं॥ कृष्णं चैव दंडं च चातुर्मास्ये त्यजेत्॥ पिशोषाद्दशी धात्री
 कृष्णां तितिणी त्यजेत्॥ मीर्णधात्री कृष्णां चैव कथंचित्कायशो धनमिति॥ ॥ इत्येकादशी निर्ण
 यः॥ ॥ अथ द्वादशी स्वायम्भुवा॥ रुद्रेण द्वादशी घृतेति वचनात्॥ माधवेस्कां देवि॥ द्वादशी च मू
 र्त्त्यै वा एकादश्यामुतामभोदति॥ एकादशी पारणा विषये माधवी देस्कां दे॥ कृष्णद्वयं त्रयं वापि द्वादशी
 दशी न त्वेति क्रमेत्॥ पारणे मरणे नृणां तिथिस्ता कालकी स्मृतेति॥ अथ द्वादश्या विषये स्कां
 दे॥ षडभवेदनीला-पाद्मादशी पारणादिने॥ उषः काले द्वयं कृष्णं त्रयं वापि नृणां तिथिः॥

॥५२॥

तत्र कथं चित्पारणासंभवेत्वाह देवकः॥ संकटे विषमे प्राप्ते द्वादशपां पारयेत्कथं॥ अत्रिस्तु पारणं क
 र्यात्पुनर्भुक्तं न दोष इति॥ संकटे त्रयोदशी निमित्तं कं प्राद्वस्मानादिकमन्यदा किंचित्। द्वा
 दशपामः यायामिति शेषः॥ सर्वथा द्वादशपाभावे न कं नारदीये॥ त्रयोदशपां तु शुद्धायां पारणं
 पृथिवीपूजं॥ शालयशाधि कं वापिनरः प्राप्ते स संशयमिति॥ अत्र हरिवासरस्वरूपं त
 दर्जनं चोक्तं निर्णयामते विष्णुधर्मसूत्रे॥ द्वादशपाः प्रथमः पादो हरिवासरसंक्षिप्तः॥ अति
 कृष्णचक्रे च पारणं विष्णुतन्त्रे इति॥ चैत्रशुद्ध द्वादशपां दमनार्थं शुक्लमगस्त्ये
 संहितायां॥ द्वादशपां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः॥ बोधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः
 प्रतिवत्सरं॥ तत्र प्रथमं देवमार्थं॥ क्रियालोपविशुद्धां पत्न्या विहितं प्रभी॥ न
 मे विष्णो भवेदत्र कुरुनाथ दया मयि॥ सर्वथा सर्वदा विष्णो मम सर्व परमा गतिं॥ उपवा
 से नत्वां देवलोपया मित्रगत्पते॥ कामकोपादयो ते न मे स्फुर्भूतपालकाः॥ अथ मम भूति

देवेशयावैशेषिकंदिनं॥ तावद्दक्षालयाकार्यसर्वस्यास्यनमोस्तुते॥ एवंविधाप्यदेवेशंशुक्रपा
 दोप्रणम्यच॥ प्रातःस्नात्वासमभ्यर्च्यदेवेशंविधिबलैः॥ गच्छेदमनजारासमेकादशपांसुत्रो
 मितं॥ क्रमेणाद्यतत्रैवपूजयेच्चंद्रनादिना॥ नेष्यामिश्राजपूजार्थमिति संमार्थं तं न मे त्
 उत्पाद्ययेच्चगव्येन प्रोक्ष्य प्रसूय च धारिणा॥ धौतेन वाससासाद्य निधाय पटलेन वेपुट
 ले वंशादिपात्रे। घंटापूरुषस्त्रादिस्वनेः स्वगृहमाजयेत्॥ ततो गृहमागत्य देवं प्रार्थये
 त्॥ आसंजितोऽस्मि देवेश पुराण पुरुषोत्तम॥ प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केश
 व॥ क्षतिरोदधि महाभागशया खंस्थितविग्रह॥ प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं भवमेवममः
 निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातर्दमनकंशुभं॥ सर्वथा सर्वदा विच्छेद नमस्तैस्तु मसीदमे॥ इत्युक्त्वा
 मंथदद्याद्यतस्मै पुण्यां नतिं वृत्तं॥ पुनः॥ पूजितं तं दमनकं कुंभस्योपरि स्थितं॥ अ
 त्त्रिण सर्वलो रक्षेत्कथयेन्नाममुहयेत्॥ इदं द्वाचक्रमं त्रेण न हरेमनुवाच॥ ततोऽथा

॥५६॥

भोजयेत्संयं च पादणं कुर्वन् ॥ इति दमनकारोपणं ॥ ॥ पादणाहे दृष्ट्वा दृष्ट्वा नाभे तत्रैव ॥ पादणाहे नर
 भ्येत दृष्ट्वा दृष्ट्वा दृष्ट्वा दृष्ट्वा ॥ तदा त्रयोदशीमासा पवित्रं दमनार्पणं ॥ तथा ॥ माघवेदमनारोपः
 स्यान्नमो विभितो यदि ॥ वैशाख्यां प्रावणे नागे कर्म यं दमनार्पणमिति ॥ माघवे वैशाखे ॥
 तदा दृष्ट्वा मित्यर्थः ॥ नागे पंचम्यां ॥ ज्येष्ठशुद्ध दृष्ट्वा दृष्ट्वा ॥ बटसावित्री श्रुतारं भठको भवि
 ष्ये ॥ ज्येष्ठमासि सिले पक्षे दृष्ट्वा दृष्ट्वा दृष्ट्वा दृष्ट्वा ॥ अंतं त्रिशं सुदिश दिशः त्रिंशो रोम
 वेदि ॥ अति ॥ आषाढशुद्ध दृष्ट्वा दृष्ट्वा दृष्ट्वा दृष्ट्वा ॥ धारणमाधुं पणं शुभो ॥ तद्विष्टोः परमं
 पदं वेगं धंति ॥ अंतिना ॥ इति नारसिंघे ॥ अग्निने वतु सपुत्रं च चक्रमादाय वैष्टुषः ॥
 धारयेत्सर्वं गात्राणि विष्टुसायुज्यमस्तु नरति न भूद्विष्टुपं न भूद्विष्टुपं न भूद्विष्टुपं ॥ यथाशक्त
 शान्तं भावं न हं सर्वं कर्मसु ॥ तथा च कां किं नो विप्रः सर्वं कर्मसु गृहीतं नरति आ ॥ यथा
 नो लेः ॥ द्विजं तु तल्लुप्तं दिति नं नित नं नरः ॥ खं भाव्ये रव्यं याति यावदिंद्रा चतुर्दशेति

॥ ६० ॥

ममत्वं नरोत्तमं पवित्रं तु षष्ठासहस्रैस्त्रिभिः ॥ सप्तपासहितं द्वाभ्यां पवित्रं सध्वसंस्तुतं ॥ साक्षी
 निनाशते नैव कृमिष्ठे तत्समाचरेत् ॥ अथोत्तरतदर्पुर्द्वयवस्त्रीकृतेन वा ॥ जानक्युनामि
 पयंतस्तु तमादित्रयं भवेत् ॥ अथोत्तरसहस्रेणाविंशोत्तरस्तु तसप्तत्यावाधनमात्रं शतं पं
 चाशत् षट्त्रिंशत् ग्रंथिभिरुत्तमादिः षट्त्रिंशच्चतुर्दश द्वादशभिश्चितिके च न चतुर्षिंश
 द्वादशाभ्यभिदित्येके ॥ अंगुष्ठपर्यंतदर्पुर्द्वयपरिमितो ग्रंथिरुत्तमादेः ॥ स्नात्वा विधापये
 देवं ॥ क्रियाकोपविधानार्थं यत्तया विहितं प्रभोः ॥ मयेन क्रियते देव त्वत्तुष्टे पवित्रं ॥ ममे
 विभो भवेदन्नं कुरुनाथ दयामयि ॥ स्वर्गं धातुर्वर्गं विष्णो मम सर्वं परमागतिः ॥ उपवासो न
 त्थां देवो नोषवा मित्रगत्पते ॥ कामक्रोधादयो ये ते न मे स्पर्धन्तं यातवः ॥ अथ मभ्यर्चति देवे ॥ ६१ ॥
 शयावदेष्टु शेषिर्हृदि न ॥ लावद्गुणं त्वया कार्यं सर्वस्यास्ते न मोक्षतु मे ॥ कुंभं पुण्यां पुनाप
 र्यं सर्वं नो भद्रं कुरु मे ॥ स्थापयेत्पुनरी विष्णो स्तत्र स्रग्भ्राणि पूजयेत् ॥ सांख्यं रस्य वा

कूरे

61

गुरु पवित्रीकरणाय मे ॥ विष्णु लोकात्पवित्राय आगत्य हेतुमोक्षते ॥ सर्वाभरणचित्रांगस
र्वदेवममस्तु ॥ एवंपुरुषसंपन्नसर्वकर्तृप्रदायते ॥ सर्वमात्मेशस्त्रैस्त्रिंशो निधं कुरु
मे ॥ नमः ॥ सर्वरत्नोच्चलाकारब्रह्मांडब्रह्मरोचिषः ॥ मुकुटोत्तमसर्पांगशिरस्तत्र हे
वर्माः इह ते जगतः श्रीर्जिः सर्वकाव्यदायिनी ॥ श्रीस्तुतनिसकः पाणसां निधं कुरुते नमः ॥ मनु
मिमेत्रये देतैः फलयेन्मत्तमंत्रतः ॥ अथ देवैर्विद्याद्वयं प्रस्तुतं समुद्रवं ॥ वितस्तिमानं कंदोरे वधूपा
मंगलात्मकं ॥ सर्वस्वरत्नभाचार्यसंपूर्णफलदास्तु मे ॥ पश्चिमाद्रोपणे चैव सांनिध्यं कुरु मे म
नः ॥ विष्णु लोकात् सर्वरत्नं सर्वपातकनाशनं ॥ सर्वकामप्रदं देवतवांके पारयाग्रहे ॥ इति मंत्रः ॥ निराज
येत्तनो देवं मंगलाधोषपूर्वं ॥ मंत्रेणाथ सुरेशानं देवं देवं तु मंत्रयेत् ॥ आर्चयित्वा त्रिभोसि देवेश उ
पाणपुरुषोत्तम ॥ प्राश्नन्तो पूजयिष्यामि सांनिध्यं कुरु केशव ॥ शीरोदधिमहानागशय्याव
स्थितो मे भविष्यह ॥ प्रातस्तथा पूजयिष्यामि सांनिध्यं भवते नमः ॥ निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातरेतत्

116217

येवहेशव॥ जानता जानता वापि यत्तु तद्वर्चनोक्तेन विधिप्रदेषेण परिपूर्णं तत्तु मे॥ अथ श्रवणस्य
 निष्क्रियं ते हर्मि शंभया॥ दासो यमिति मां सत्पादमस्वमधुसूदन॥ ततः पवित्रं गुरवे दद्यात्तुं पारि
 पूर्वकं॥ उन्धेनं पूजयेत्तत्पादस्वर्णवस्त्रानुलेपनैः॥ आत्मिण्यैश्चुवांश्चैव गंधपुष्पादिना च वेत्तु॥
 मासं पक्षमहोरात्रं त्रिरात्रं चारयेत्तथा॥ देवं तं सत्तु संदर्भे देशकालविवक्षया॥ प्रसहं स्नानकार्यादौ स
 त्राणुत्तार्थं चारयेत्तु॥ अथांते देवमध्यर्च्य ततः सत्तुं विसर्जयेत्तु॥ सां वत्सरीं शुभं पूजां संपाद्य विधि
 बन्धम॥ श्रजे दानीं पवित्रं च विष्णुकोकं विसर्जितं॥ यावदेवै पवित्राणि त्वि वर्त्तिष्ये त्वमाहितः॥ श्र
 त्मिवासीह विष्वाशी देवपूजापराधनः॥ भाद्रपदशुक्ल द्वादशी अवधु द्वादशी सा चैकादशी तु नैव॥
 तदुक्तं मातुष्ये॥ द्वादशी अवधु द्वादशी शो देकादशी यदि॥ स एव वै शुभो योगो विष्णु रं रपलसं
 शितः॥ तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्तरः संक्षीणकृत्स्नवः॥ प्राप्तोऽस्य नु न मां सिद्धिं पुनरावति दुर्लभा
 मिति॥ अद्वादशां अवधु भावेनारतिवे॥ यतन प्राप्य ते कृत्स्नं द्वादशां वै शुभं क्वचित्॥ एका

दशमोऽष्टोत्तशतिकायाः प्रवर्णनं विधेति ॥ द्वादशपात्रे व प्रवर्णनं योजेतुमविधेयं ॥ एकादशीमुपोष्यैव
द्वादशीसमुपोषयेत् ॥ न च त्रिविधोपःस्थानं उभयोर्देवतं हस्तिरिति ॥ विधिलोप एकादशीपा
रणाहमिह तः ॥ अशक्तौ तु माह्वे ॥ द्वादशपात्रं शुक्लपक्षे तु न क्षत्रं प्रवर्णयति ॥ उपोष्यैकादशीतत्र
द्वादशपात्रं न येदुश्चित्ति ॥ अत्र च सप्तमं भविष्योत्तरे ॥ मासि भाद्रपदे तु ह्यद्वादश्याशी प्रव
र्णान्विता ॥ सर्वकामप्रदा पुण्या उपवासो महाफला ॥ संगमे सदितां स्नात्वा द्वादशीसमुपोषि
तः ॥ सप्तमं फलमाप्नोति द्वादशाहं फलं ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ॥ पारसप्रवर्णोपेकादशी
महती तु सा ॥ तस्यामुपोषितः स्नातः पूज्यतामना दीनं ॥ प्राप्तो सप्तमोऽर्घ्यं द्वादशाहं
शी फलं ॥ द्वादशोऽनंतं पुनस्तस्यां न दूर्गं हि मंदते ॥ वस्त्रसंवेष्टिजं दत्वा पत्रौ पानहमेव चान
दूर्गमिमांसां गतिमग्न्यां च विंदति ॥ अक्षयं स्थानमाप्नोति नात्र कार्या विचारणेति ॥
पारणे तु विशेषो नास्ति ॥ तिथि नक्षत्रयोर्गुणोपवासोऽप्यत्र ॥ पारणं तु न कर्तव्यं

63

पावने प्रस्य संक्षय इति ॥ अत्र वरणा संगम स्नान मुक्तं ते गो ॥ निधिन धन न यो मे तु पुत्र
 सौवदा भवेत् ॥ ~~पादम~~ ~~तु~~ ~~ने~~ ~~ने~~ ~~तं~~ ~~चं~~ ~~अतः~~ ~~पुरं~~ ~~तु~~ ~~सं~~ ~~से~~ ~~धं~~ ~~गं~~ ~~गा~~ ~~वरुण~~ ~~संगमं~~ ॥ अ व र ण
 पदो यो गो बुध भारो यदा भवेत् ॥ तदा तस्मिन् वरः स्नात्वा सन्निह स फलं भवति मेदिनि ॥
 भार्ति क छ छा वत्स द्वा पदो सा पर्व विद्वा ॥ रुद्रेण द्वा पदो पुनै ति पुत्र वा भयात् ॥ यत्स पूजा
 वद श्वै व रुतै र्वा प्रथमे हनी ति स्मृतं तदा ॥ भविष्य पुराणे ॥ सवत्सरां तुः च वर्णा च शा
 निनी गां ण यश्चिनी ॥ चंदना दिभिरा लिप्य पुष्प मा ला भिर च येत् ॥ अर्घ्यं ताम्र मये पात्रे ॥
 धौ ल पुष्पा क्षतै रस्नितैः ॥ पाद म त्तु द द्या द्धे मं त्रे णा ने न पां उ च ॥ क्षीरो दार्ण व सं भ त्तै सु रा
 सु र न म स्मृ तै ॥ सर्व दे व म ये मा त र्ग द्वा णा र्थं न मो न मः ॥ ततो मा वा दि सं सि द्धा न्न वट भां
 पि नि वे द येत् ॥ सु र मि त्थं ज ग न्मा त दे वि वि ष्णु प दे स्थि ता ॥ व सर्व दे व म ये मा त रं म या द तं
 मि मे म स्य ॥ ततः सर्व पदे देवि सर्व दे वे रं जं हते ॥ सु र मि त्थं ज ग न्मा त दे वि वि ष्णु प दे स्थि

ताः॥ सर्वदेवमद्येयासंमया दत्तमिमं यस्य॥ नतः सर्वपदेदेवि सर्वदेवि नमस्कृतं॥ मातर्ममा
 सिद्धिं तं संप्रजं कुरु नंदिनि॥ इति मार्थं वेत्ता नयेव॥ तदिदं तैत्तिरीयं च स्यात्तन्मार्थं पुनः
 पुनः॥ गोपीश्वरगोपतं चैव दधितं च यजं वेत्ता॥ इति अत्रैव द्वादशपादित्तु विरोधो नास्ति
 रीये॥ आद्येने कश्च पदे तु द्वादशपादित्तु पंचस्तु॥ निधिस्तुः पंचरात्रे नृणां नीराजनो विधिः
 निराजनवेत्तुर्देवास्तु विज्ञाना चतुरंगमान्॥ पेष्टान् प्रेष्टान् मध्यां च मालुमुदर्या च कोवि
 तइति॥ अयं चाप्रितो मावा स्यात्तः॥ कार्त्तिके रुरुद्वद्वादशपां चालुर्मास्य ब्रह्मसमाप्तिरुक्ता भा
 रते॥ चतुर्द्वादशपां चालुर्मास्य ब्रह्मसमाप्तिरुक्ता भारते॥ कार्त्तिके रुरुद्वद्वादशपां चालुर्मास्य
 इति॥ मंत्रस्तु॥ इमं ब्रह्मसमाप्तिरुक्ता भारते॥ कार्त्तिके रुरुद्वद्वादशपां चालुर्मास्य ब्रह्मसमाप्तिरुक्ता
 नादं नेति॥ अथ सर्वद्वादशी कुरुंतं निधमा च॥ कार्त्तिके रुरुद्वद्वादशपां चालुर्मास्य ब्रह्मसमाप्तिरुक्ता
 पचासं सप्त पदेत्त॥ अथानि मिश्रं धर्म्यं तेनामेव के राव॥ प्रसीदतु सुखो नाथ

॥ ६५ ॥

६५
 भानद्विप्रतोभवति॥ पारणं तु ततः कुर्याद्यथासंभवमार्गत इति॥ बह्व्यस्ये॥ धात्रिणा न भोजये
 परत्मा प्रदद्याद्विष्णोः तत्तथा॥ ततः स्वयं पुत्रिः सा ईनाशयणपरायणः॥ कृतं च महापुत्रः
 स्वयं भुंजीत वा भवति॥ भोजने तु विरोधः स्यादे॥ इत्याचैषोपवासं तु सोऽस्मानिहादशीदिने
 नैवेद्यं तु कसीमि मंहत्या क्रोदिविनाशनमिति॥ तत्र वर्ज्यमिह त्रांते॥ इत्याचैषोपवासं तु भ्रां
 स्यं मांसं सुरां शौद्रं क्रोमं वितथभाषणं॥ व्यायामं च प्रवासं च दिग्दक्षिणपथं भ्रां॥ तिष्ठति च
 मस्तरं च दादशीना निवेद्यः॥ दादश्या वर्जयेन्निष्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते॥ तथा॥ भ्रां स्यं मांसं
 सुरा पुतं व्यायामं क्रोमं च मेधुनं॥ हिंसा मासं ततोऽयं च नैवेद्यं निर्माय च नो॥ दादश्यां दाद
 शौना निवेद्यः परिवर्जयेत्॥ बह्व्यस्येति॥ दिवानिद्रा परां न च पुनर्भोजनमैधुनं॥ शौद्रं भ्रां स्या
 मिषे सैवेदादश्या मख वर्जयेत्॥ कस्यायनः॥ दादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा सुयोदशीमित्यादि
 सर्वं चैतन्नाम्यत्राणं॥ पुनर्भोजनमप्यानं भारमायासमैधुने॥ उपवासफलं हन्तुं दिवानिद्रा च

पंचमी ॥ तथा ॥ ४ ॥ अंशं संजां संमस्तं च चणं भं भोरदृष्टाः । शकं सधु पदानं चेहं मुद्रया मिखा दे
 मलं प्रवणात् । स्नां दे ॥ अंशं दयं वयं वापि द्वा दशी यत्र दृश्यं ते ॥ स्नानार्चनादि कर्म तदा रात्रौ
 विधीयते ॥ अस्मिन् दशपुत्रायाः त्रिशतः ॥ तथा च नारदीये ॥ अंशं द्याया सधु विमं द्वा दशपा
 मरुतो दये ॥ स्नानार्चनक्रियाः कार्वाः जपहोमादिसंयुता इति ॥ होमादिशब्देन चात्र स्ना
 तं कर्म गृह्यते न तु श्रौतं ॥ स्नाना श्रौतं कालवाधायोगात् ॥ पात्रे वि ॥ यदा भवति अंशं द्या
 तु द्वा दशी पारणादि मे ॥ उपः काले द्वा दशं कर्मात्मानं ध्यात्वा कृतं देति ॥ महाहा निजरीत्येवा
 द्वा दशी कंधिता नरे ॥ अतो निधर्मं हरणं मस्नाते वस्त्रं स्वतीति ॥ अस्नाने पश्चि करणे
 कर्म सत्यः ॥ तेन तस्यो स्नानं मरुता कंधिता सरस्वती यथा धर्मं हरति तथा ॥ भोजनेन ॥ ६५ ॥
 कंधिता द्वा दशी स्वर्धः ॥ तेन न च तरे उती र्धस्मानं सरस्वत्यां तु स्नानोत्तरणमिति स्त
 चितं ॥ अथ स्यात्सपि द्वा दशं माध्याह्निं का पञ्चमं भवत्येव ॥ सर्वेषां सुप्रवृत्तानां प्रातरे

65

बहिषारणमिहोक्तेः॥ भोजनमां धां निरुपोः शवाचनिमृत्तमस्रभावात्॥ एवमुक्तयमनिवम
 (नोपे)॥ यमः॥ मानसेनियमेतु तेस्मरेद्विष्णुमनामयमिति॥ याथावत्स्थः॥ यदिवाग्यमोपः स्यात्मा
 नदानास्तु कर्मस्तु॥ याहरेद्वैद्य वंमंत्रं स्मरेद्विष्णुमयमिति॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ असंभाष्यान्
 हिसंभाष्यतु तस्य तसि प्रादत्तं॥ आत्मकव्याप्तं वापि पारणे प्राप्स्यशुध्यति इदं यो दाहरेत्सम्यक्
 कृत्वा तत्प्रणवेण मनः॥ शरीरमंतःकरणे पचातं वाचं विष्णुर्भगवानशेषं॥ शमं नयत्यस्तु महेश
 शर्मपापादनं ते तदिसंनिविष्टे॥ अंतःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽयुतः॥ स कुरुते तु ममैतस्मि
 न्शुचिरेवास्मि सर्वदा॥ वात्स्यो पपाताननघावौ धां शमं नयत्यस्तु॥ शमं नयत्यस्तु मंतात्मा विष्णु
 श्वेतसि संस्थितः॥ एतत्संभाष्य जलस्य पारं डिमिरुपो विसैदिति॥ वैष्णवे॥ तस्या वं लो कना
 ल्पं परं पश्येत्तमिति मान्तरः॥ नमः शुचि वंदे तुल्येति॥ तस्य पारं गदितं तस्य र्शे पितं यै वा सं
 स्पर्शे तु पुनः कृत्वा शुचिरादित्यदर्शनादिति॥ विष्णुरहस्ये॥ आहो पवास्तु दिवसे रवादिप्रा

विष्णुदंत धावनं ॥ गायत्र्या शतसंयुतं अं संप्राश्य विशुध्यतीति ॥ राजस्वको च चांगुलं महापातं क्रियते तथा ॥ सू-
 ति कां पतितं चैव उषिष्ठं रजकादिकं मिषितु पक्रम्य च नारदीये ॥ अतादिमध्ये शुणुयाद्येषां ध्वनि-
 रुत्तमः ॥ ३४ ॥ अथोत्तरसहस्रं तु जपेद्देवेदमातरं ॥ वेदमाता गायत्री ॥ फाल्गुनः ॥ मिथ्यावादे दिवा
 स्वापे वृक्षो बुनिषेवणे ॥ अथाक्षरं ब्रह्म जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचि रिति ॥ अथाक्षरं नमो नारा-
 यणायेति ॥ शंखः ॥ सुखास्तेयं प्राणि हिंसां यथा हं प्राणि को दितं ॥ प्रायश्चित्तं ब्रह्म कुर्यात्तपेनाभ्यां
 शतत्रयमिति ॥ पैठिनसिः ॥ तां हूय चर्वणे स्त्रीणां भोगे मांसं निषेवणे ॥ ब्रह्म को भवेत्कुर्या-
 दथाक्षरं मनो जपमिति ॥ फाल्गुनः ॥ देतः संक्रमणं स्त्रीणां भोगे न्यत्र क्षयः स्मृतः ॥ जपो वा-
 क्षरं मंत्रस्य नाम शक्तं त्रयस्य चेति ॥ देतः संक्रमणं तु भक्तगमनं ॥ न दत्तं फाल्गुनी संभो ॥ ६६ ॥
 गान्धर्वं अन्यत्र संभोगे ब्रह्मस्य क्षय इत्यर्थः ॥ देवकोपि ॥ न दत्ते दत्तसंगमादिति इति द्वादशी ॥
 अथ त्रयोदशी ॥ त्रयोदशी तु शुक्लार्धे शुद्धौ न दद्यात्प्रा ॥ शुक्लं त्रयोदशी पूर्णं पराश-

छात्रयोदशीतिमाधुनैः॥ दीपिभ्रावि॥ त्रयोदशीतिथिः पूर्णसितेधासितेपञ्चादिति॥ अत्रप्रदोष
 अनेप्रलोत्तररुचं॥ पक्षद्वयेत्रयोदश्यानिशाहरोभवेदिवा॥ चटिभ्रात्रिरस्तमयात्पूर्वेस्मानंस्मा
 चरे॥ शुक्लंवरधरोभूत्वावाग्यतोनिघ्नमान्वितः॥ कृतसंध्याजपविधिः शिवपूजांस्मारभेदि
 ति॥ अत्रप्रदोषव्यापिनीत्याप्या॥ तत्रैवपूजाविधानात्॥ दिनद्वयेप्रदोषव्यापित्वेऽव्यापित्वेवापरैव॥
 यदिस्पादुभयोस्तिथ्योप्रदोषव्यापिनीतिथिः॥ तदोत्तरत्रनक्तंस्पादुभयत्रापिसाद्यतइति॥ आवाति
 वचनात्॥ उभयत्रदिवात्रावित्यर्थः॥ तथा॥ अतथात्वेपरत्रस्यानत्रार्थागस्ततोदिवेति॥ अतथात्वेदि
 नदपप्रदोषेतिथ्याभावे॥ अस्तादर्धगेवसायान्हेभोजनंस्यात्॥ अतएवाप्रदोषेव्यापिनीनस्या
 दिवानक्तंविधीयतइत्युपक्रम्य॥ एवंपञ्चात्मातलोविद्वान्सायान्हेतुभुजिक्त्रियां॥ कुर्यान्नत्रमनीन
 कंफ्रंभवतिनिश्चितमितिस्फां॥ उपसंतुते॥ इदंचमंदधारेरुच्छपक्षेतिप्रशक्तं॥ मंदधारेप्रदो
 षोयंदुर्लभः सर्वदेहिनां॥ तत्रादिदुर्लभःस्तस्मिन्रुच्छपक्षेसमागतइति॥ तत्रैवोक्तत्वात्॥ ॥

चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामृतयोगः॥स्फांदे॥भारुणेनसमाप्तुक्तमथैरुष्ट्रात्रयोदशी॥गंगायांघटिलभ्येतस्
 र्धमहशतैःसमा॥शनिवारसमाप्तुक्तमथैरुष्ट्रात्रयोदशी॥गंगायांघटिलभ्येतस्फोटिसर्वमहेः
 समा॥शुभयोगसमाप्तुक्तमथैरुष्ट्रात्रयोदशी॥महामहेतिविरच्यलान्त्रिकोटिकुचमुद्रयेत्॥कार्तिक
 शुक्लत्रयोदश्यां दीपदानमुक्तं चंद्रमहाशो॥कार्तिकस्यासिते पक्षे त्रयोदश्यां निशा मुखे॥यमदीपं
 वहिर्दद्यादपमत्सुर्विनश्यतीति वहिर्व्यामादहिरिति केचिन्॥रतित्रयोदशी॥॥अथ चतुर्दशी॥
 चतुर्दशी शुक्लपक्षांशद्वयो नराग्राह्या॥चतुर्दश्यां च पूर्णिमेति पुष्पभाषणात्॥नानीयेकाद
 शीषष्ठीशुक्लपक्षे चतुर्दशी॥पूर्वविद्वानकर्त्तव्या कर्त्तव्या परस्मैपुतेति नारदीयात्॥शुक्लप
 क्षे षष्ठी चैवैरुष्ट्रपक्षे चतुर्दशी॥पूर्वविद्वान्कर्त्तव्या परस्मैपुतेति नारदीयात्॥परस्मैपुतेति नारदीयात्
 त्रयोदशी चतुर्दशी पुष्ये चतुर्दशी कास्फांदे॥विधायेवंजागरणं नरो नीदेषामर्चयेत्॥भरु
 यां नैव गृह्णाति शरीरं पां चमोति कुं॥चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां भेदरकुं जोदकपानमुक्तं तत्रैव॥चै

॥६७॥

अथ चतुर्दश्यां सुप्रवासविधाय च॥ केदारोदकपात्रेन पथोक्तफलभाक्कभवेदिति॥ चैत्रशुक्लचतुर्दशी
 रात्रिवापिनीयात्येति केचित्॥ मधो-प्रावणमासस्य शुभरायातु चतुर्दशी॥ सा रात्रिवापिनीया
 त्यापरापूर्वाह्णगामिनीति यौधापनवचनात्॥ निशिभ्रासंतिभूतानि शक्तयः शूराश्च सः॥ अ
 नस्तस्य चतुर्दश्यां सत्त्वात्॥ पूजनं भवेदिति॥ अथ वैष्णवं च॥ लालचंद्रणादनु॥ तृतीये कादशीष
 ठीशुभपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविद्वानकर्त्तव्या कर्त्तव्या परशंसुतेति॥ नारदेन॥ शुभे चतुर्दशीषट्पविद्वे
 का॥ कृष्णपक्षे षष्ठी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी॥ पूर्वविद्वानकर्त्तव्या परविद्वानकर्त्तव्या चिदिषा पस्तं
 वेन च कृष्णपूर्वोक्ता अपराह्णयापित्येत्तमे अविपूर्वविद्वे एव॥ चतुर्दशीतु कर्त्तव्या त्रयोदशपात्र
 लाविभो॥ ममभक्तैर्महाबाहोभवेद्या चापराभिकी॥ दर्शविद्वानकर्त्तव्या रात्रिवापिद्वानकर्त्तव्येति
 स्कांदोक्तेः॥ मधो-प्रावणमासस्येति यौधापनीयेतु परापूर्वाह्णगामिनीत्येव विधीयते॥ न रात्रि
 वापिनीयात्येत्यपि॥ उभयविधो वाक्यमेव प्रसंगात्॥ किंतु स्कांदवाक्यमात्रं पूर्वविद्वत्तम

नृपते। तद्विरात्रिष्वपि एव भवति रात्रिष्वपि नीतिविधिः पूर्वाह्णं गामिनीत्यनुवाद इति चेन्नास
 धुआवणशुक्लचतुर्दशीमिन्नामां पूर्वाह्णं व्यापिनीनां ग्रहणस्य प्राप्तेः। अतो लक्षणकारात्रिष्व
 पिनीत्यनेन पूर्वविद्वत्समन्यते। इत्याहुः॥ रात्रिष्वपि नीत्येतत्पूर्वविद्वत्परतच्च साया
 नृपापिले भवति। पूर्वविद्वत्च रात्रिष्वपि नीत्येव भवति। एवं पूर्वविद्वत्परविद्वत्तैवा
 प्राप्तेः सधो-प्रावणमासस्येति यथो नियमविधिर्भवति॥ पूर्वविद्वत्ताभावे हेतुं रात्रिमात्र
 व्यापित्वेन पूर्वविधिस्तस्यान्यत्र नियमविधेर्गुर्विनिमित्तास्त्रिद्वेः॥ सा रात्र्यापि नी
 त्येतत्पूर्वविद्वत्परमिति सिद्धुमसममिति भाति॥ अस्यासौ च पशुपतिश्चरफूजोक्तान्नैव॥ ये
 नशुक्लचतुर्दश्यामुपोषणपरावणः॥ पूजयित्वा पशुपतिं रात्रौ भाग्यरत्नं तथेति॥ यैरात्र
 शुक्लचतुर्दशी नृसिंहजयंती॥ तदुक्तं गोविंदार्णवे ध्यात्वे॥ शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां साक्षिमाध
 वसंभवे॥ शुक्लमासो नृपंचास्य तस्मान्नां वृद्धिर्न वर्ज्येदिति॥ साधवो यैरात्रयः॥ नृपंचास्यो

॥६८॥

६७

नृसिंहः॥॥ इवंप्रदोषयापिनीयात्पा॥ वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमवारं त्रिकक्षयं ते॥ भवतारो नृसिंहस्य
प्रतिषसमये द्विजान्तिस्कांदात्॥ अनिकक्षयं स्वाती॥ दिनद्वये प्रदोषया स्वावया स्वावेकदेशसमया
ह्योचपदा॥ अनंजेन समाप्तकानसोपोष्या चतुर्दशी॥ धनापत्ये विष्णुचेतनस्मानां परिवर्जयेदिति
नत्रैव निषेधात्॥ वैषम्येणैकदेशयोगे आधिप्यमती॥ अनैवौ कारे चरया त्रासु मंकाशी रचंडे॥ रा
धरुच चतुर्दश्यां सपापि क्षेत्रवास्तिनः॥ तत्र यात्रां प्रकुर्वन्ति महोत्सवपुरःसराः॥ तत्रेवागारणं कृत्वा
चतुर्दश्यामुपोषिताः॥ प्राप्नुवंति परंशानं यत्र कुत्रापि नैरुत्तमाः॥ ब्रह्मांशे दरमध्ये तु यानि तीर्था
निसर्वतः॥ तानि वैशाखभूलायां आगत्योत्तिष्ठन्ति दर्शनैरिति॥ भाद्रपद चतुर्दश्यामनंतव्रतं॥
तत्रोदययापिनीयात्पा॥ तथा भाद्रपदस्यां चतुर्दश्यां द्विजो नमः॥ कौर्णमास्यासमायोगे
व्रतं चानंतं चरेदिति गोविंदार्णवे मविष्योक्तेः॥ सुहूर्त्तमपि चेन्माद्रे कौर्णमास्यां चतुर्दशी॥
संपूर्णां स्नां विदुस्तस्यां पूजयेद्विष्णुमथ यमिति स्कांदात्॥ च॥ सुहूर्त्तमपि विनित्रिह

तं प्रसेनापरां॥ माधवोयेवं॥ दिनद्वयेद्वयवापिलेसंपूर्वत्वात्पूर्वैव॥ कार्त्तिकेष्टुचतुर्दशीनरकचतुर्द
 शी॥ नचचंद्रोदयेनैवाभ्यंगः कार्यः॥ तदुक्तंहेमाद्रौभविष्ये॥ अचतुर्दशपक्षस्यचतुर्दश्यांविध
 दये॥ तिलनैलेनकर्त्तव्यंस्नानंनरकभीरुणेति॥ अथपुनंचामावास्यांतमासाभिप्रायेणाभ
 तएवहेमाद्रौभविष्ये॥ कार्त्तिकेष्टुपक्षेतुचतुर्दश्यामिनोदये॥ अवश्यमेवकर्त्तव्यंस्नानेन
 रकभीरुणेति॥ दिनःसूर्यः॥ नचचंद्रोदयेतिवाचक्षाणस्तुभ्रांतएव॥ अतएवचतुर्दश्यादि
 नोदयेतिप्राचांपाठः॥ अथचयथाचारंयवस्थेति केचित्॥ अत्रेदिनेनपक्षोचंद्रोदयेनसंगोत्ता
 रः॥ पूर्वदिषिष्टचतुर्दश्यांकार्त्तिकेष्टुसिलेनरे॥ पक्षेप्रत्युपसमयेस्नानंकर्त्तव्यमिति
 स्कांतादाचारः॥ वस्तुनस्तुचंद्रोदयोमुख्यःकारणः॥ सूर्योदयेनोपः॥ अतएवभाविष्ये ॥६८॥
 त्॥ अतएवमंडनः॥ स्वभाःगुह्यतोयोणःकारणःसर्वस्वकर्त्तव्यमिति॥ एवंदाक्षिणात्यदि
 चाद्रौयनुगुणोभवति॥ एवंचाभ्यंगेनुरवाचंद्रोदयवापिनीदिनद्वयेनष्टाष्टौपूर्वापूर्वैक

69

स्नात॥ दिनद्वयेऽप्यसमावेष्टिपूर्वेण। औणिकं तेष्वपि॥ निधौ चतुर्भवे चानासो रद्धिः
 पदेहनि॥ नावा न्यूनाः स्रुवे पुद्गलोऽपि स्वकर्मणि। निधौ चैव त्रयोदशैवेति चतुर्दशी हासमे
 शेयेण चंद्रोदये पारिभाषिके चतुर्दशी समावाहः। अत्रावचंद्रमासो॥ अथोदशी यदा प्रातः
 श्रवणं याति चतुर्दशी रात्रि शेते समावाहः। तदा भवेत्त्रयोदशी ति। प्रातः। नैवेद्यं दत्तं। नैवेद्यं
 गार्ग्यपात्रे च चतुर्दशी॥ प्रातः स्नानं तु पुष्करा यमः। नैवेद्यं पश्यति ति। प्रातः। अथ मार्गमथोत्तं
 वीमलं नाट्यभाषणं॥ आसवेत्मानमयेतु नरः स्वयं वा यवे। संनमः॥ सीत। नैवेद्यं समापुनः स्रुवं
 कृदनामि। हस्तपादमार्गमास्यमाणः पुनः पुनरिति॥ तर्पणं तु नमः दत्तं नैवेद्यं। ततश्च तर्प
 णं कर्त्तुं धर्मराजस्य नामभिः॥ यमाद्यधर्मराजा यमस्य वेचोत्तमाद्यः। वैवस्वता यमा। काद्यसर्वभूतेश
 वाद्यः। औदुम्बराद्यदमायनी। काद्यपरमेष्ठिने चक्रोदराद्यः। चित्राद्यः। चित्रगुप्ताद्यः। तेनमदिति। यदापि यतीति
 नाध्वार्धमायनी नातीति नाधवा। देवतं च दक्षिणं च यमस्यास्यदिरपतेति। यती यन्त्री नापि कुर्वीत
 तर्पणं यमभीष्टं। योऽपि पात्रोत्तं। यन्त्रिपुराणाधिकारः। ततः। अतोऽस्य वेदिका नृदयान्मनोरमा नृदयान्

लविष्ठशिवादीनां भवनेषु मठेषु च॥ प्राकारोपानवाकीपुत्रलोविष्ठट्टेच॥ मंडरास्तु विविक्तास्तु हस्ति
 शाखास्तु चैव हि॥ तेजो॥ ततः प्रेतचतुर्दशपां सोमयित्वा तपो पुमान्॥ शैवाय विप्रोदत्त धप
 शान्द शिवाजो जेस हीयते॥ दानंदलातु तेभ्यश्च यमको जंनग एति॥ मा पुत्रत्रयशा केन
 पुतात नदिनेन नः॥ श्रीत चतुर्दशी का जे स्वर्ग पापेः प्रमुच्यते इति॥ कालिभक्तु कवेकं
 ठचतुर्दशी॥ नर्षे वै हेमंत वाख्ये साक्षि श्रीमति कालि के॥ कुरु कुरु पक्षो चतुर्दशपां अरुणा
 भुदयं ~~हस्ति~~ प्रति॥ महादेव तिथौ धाते सुहर्षे मणि कर्णिके॥ स्नात्वा विश्वो धरो देव्या
 विधे धर्मपतयत्॥ स्वक्षे पुंको तिष्ठस्तस्य प्रतिष्ठा श्रयंत वा जरोत्॥ स्वयमेव स्वमा
 ल्मानं चरन्त्याशु पतयत् प्रमिति॥ तथा॥ तत्र तः प्रभाते विमले कृत्वा पूजां महाभुक्तां॥ दं
 ठपाणेर्महा नास्ति जनेस्मिन् कालपात्रणः॥ श्रीमन्महानी स दने प्रविशेदमनु नम
 मिति॥ सनत्कुमारसंहितोक्तेः॥ तत्र पराह तिस्रकृ जेणाने नार्थ पादेन स्नात्वा विधे धरः
 विधिः कः पते॥ ततः प्रभानिष्ठ पात्रणा विधे च पूर्व दिन ठपवात्तः॥ स च चतुर्दशी पुतात

॥१७०॥

गोदय वसुहोशं ज्ञेयं ॥ कशीरुते ॥ कर्त्तुं स्वचतुर्दशं विधेयं यो विज्ञेयं ॥ स्नात्वा चोत्तरादिभ्यां न तस्य
 पुनरागतिरिति ॥ मार्गशुक्लचतुर्दशं विज्ञा चको चनकाको कान्तं चैव ॥ मार्गशुक्लचतुर्दशं कृपार्ति चरसं
 निधौ ॥ स्नात्वा न्यत्रादिमरणोपदेशा चमयामुपुः ॥ रसांसां बत्सीदीयां यो कृदिष्यंति मानवा ॥ तीर्थं
 प्रतिग्रहात्पाकान्नि ॥ स्नदिष्यंति तेन राशति ॥ अथ शिवरात्रिः स्नानं दे ॥ माघस्य कृष्णपक्षे वा ति
 थि चैव चतुर्दशी ॥ शिवरात्रिस्तु यादव्याता सर्वपापनिषदनीति ॥ तच्च शिवरात्रिब्रतं निषेधा
 म्यं च ॥ पुरात्पुनरनं नास्ति शिवरात्रिः परात्पुनरं ॥ न परमयति भक्तैर्दं दं विभुं वने चरं ॥ जेतुं
 र्मसहस्रेषु भ्रमतेनात्र संशय इति तत्रैवा कुरुते निषेधस्तु ते निषेधं ॥ शिवं च पूजयित्वा यो भाग
 ति च चतुर्दशी ॥ मातुः षयो चरदसं न विवेत्त कदा चन ॥ मम भक्तस्तु यो देवी शिवरात्रि सुपोषि
 तं कः ॥ गणतमक्षयं दिवं अक्षयं शिवरात्रि सने ॥ सर्वभूतकामहा भोगान् ममो भूयो न जा
 पत इति ॥ तत्रैव फलं कृतेः काम्यं ॥ शिवरात्रिब्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनं ॥ आचं गतमनुष्ठा

धि

१०

णां भुक्तिमुक्तिप्रदायकमिति ॥ ईशानसंहितोक्तेः ॥ तथा ॥ उपवासप्रभावेन वः पादपिचजागरात् ॥
 शिवरात्रेस्तथा तस्य त्रिंशत्स्य विप्रपूजया ॥ अक्षय्यां कर्मभूतेः श्रीशंखिवराहः प्रमासुपादिनिष्ठागरात्
 तेनैकैकपुत्रासजागरणकृताप्रधानानि ॥ यत्तु संत्वाद्रिपदे ॥ स्वयं च लिंगमभ्यर्च्य सोपवासः समागरः ॥ अभा
 न्नमपि निष्पापे निषादे गणानां गतद्विदुपवासः सागरणयोः कृत्स्नगणत्वेन वनं ॥ तदर्थं पादगतत्वे
 न तयोः प्राधान्यं विदंति ॥ तत्र चतुर्दशी निशीथया पिनी ग्राह्या ॥ सा च चतुर्दशमादिहोम
 हानि शिवा ॥ शिवलिंगमभूतत्रयोदशस्य समप्रभः ॥ तत्कालं च पिनी ग्राह्या शिवरात्रिप्रतेति चिद्विती
 शानसंहितोक्तेः ॥ नारदीयसंहितायामपि ॥ अर्द्धरात्रे पुनायत्रमाचक्षुश्चतुर्दशी ॥ शिवरात्रिप्रतंत
 त्रयानि मेघफलं कर्मभूते ॥ स्कां देवि ॥ महामासपिपापानां दष्टा ये निष्कृतिः पुरा ॥ न दष्टा कुर्वतां पुंसां कुरु ॥ १७ ॥
 पुंसां निधिं शिवा मिति दशयोः स्य त्रिंशत्तु ॥ स्मृत्यंतरे वि ॥ अवेधत्रयोदश्यां भूतपापामहा
 निशा ॥ शिवरात्रिप्रतंतत्र कुर्वाणागरणं तथेति ॥ ईशानसंहितायामपि पाप्मादूर्ध्वं यस्यां तु कर्मभूते

द्याधोनिहितं ब्रह्मस्त्रं यशोपवीतं उद्धृते दक्षिणे पाणा उपवीत्युच्यते पुनः । स वे प्राचीनावीतीति
 ठस्यलनेरतिमनुस्मरणार्थापि च साधारणं च प्राचीनावीतिनाकांक्षया प्राचीनावीतिना सम्यगप्य
 सस्यमलं द्विणापि च्यमानिधनाकांक्षया विधिवद्दर्भपाणिनेति मन्त्रे च आनिधनादा समासेः
 दक्षिणस्कंधो परिधामकश्चाधोनिहितं ब्रह्मस्त्रं प्राचीनावीतं दर्भपाणिनेति अपि च दर्भपा
 णिचायोगव्यावृत्त्यर्थं । न तु दैवमानुषेभ्यो निवृत्त्यर्थं । दर्भपाणिः प्रादुदेशं प्रोक्ष्य सर्वं कुर्यादिति
 विष्णुना लस्यसर्गार्थलोकेः । यद्यपि पितृकर्मैवेत्येवोक्तं तथापि देवपितृसाधारणं पाकप्रोक्षणा
 पिकार्यं । विप्रनिषिद्धप्रधाना प्रधानधर्मसमवाये प्रधानधर्मस्य बलीयस्त्याजः । तत्र सांगं विकिरदा
 नं सांगं पिंडदानं च मनवर्जं पित्र्यं । अपरस्य च दर्भेऽपि पिंडादेवास्त्रयस्तु वैश्वदेविका कर्त्तुं निमुक्तेः ।
 एवं सुप्रोक्षितमस्त्विति । प्रादुदेशं प्रोक्षणं कर्मैकसंबंधात् । एवं सांगं स्वधावाचनं पात्रस्याः
 र्चसंस्त्रवमोचनं पुष्टपात्रोत्तानीकरणं च । अपरस्य च ततः कृत्वा पिंडपार्श्वे समाहितः । क्षिप्रत्वा

दर्भपवित्राणिमोचयेत्संस्त्रवांस्तत्तदितिभ्रिवचनात् ॥ १ ॥ नतःआशीर्जहणानेतरेपिउपाधेपिगर्थे
 कापितेदेशेइत्यर्थः। पितृभ्योऽनुष्ठंनिर्वपामिपितामहेभ्योऽनुष्ठंनिर्वपामीत्यादिमंत्रवन्निर्वपमे
 वणंचपिअमपिसाधारणमेव। अत्रवेद्यदेविकार्थंपृथक्पाकाभावात्। यस्तुपित्रार्थंनिर्वपेत्पा
 कंवेद्यदेवार्थमेववेतिपृथक्पाकःसंपंचमहायज्ञांतर्गतवेद्यदेवार्थरस्यज्येष्ठुटे। एवंप्राहु
 र्ह्रद्व्याणांआहुदेशीमसाहरणं। आहरेदपसव्येनसर्वेदक्षिणतःशनेरितिमत्स्यपुराणात्। एवं
 द्रव्यमौक्षणमपि। एवंअधिकारसंपदाचनं। ननुतपाशीःस्वस्तिवाचनमिति विधानाचक्षो
 पवीतंस्यात्। अस्याशीरूपत्वादितिचेन्ने। आशीर्हिअभ्यर्थना। नचेदमाशीः। किंतुकर्मस्व
 रूपसंपत्त्यर्थंवाक्यमात्रं। एवंमेवपैतृकाभ्यर्चनपिंडदानप्राहुनांसंपूर्णताभ्यर्थमं
 पिअप्रात्मणेषुसंकल्पमितिवाचनंअपिद्रवाचनंयनाशीरितिलत्राप्यपसव्यमेव। ३२
 एवंगोमयगोमूत्रोपलेपाद्येसुकपरिभ्रमणंश्रावयतिलविंकिरणंदपःप्राहुसंस्कारा

गुणानपस्येनरपात्रपिचपस्यव्यवदितिवहस्यतिनादर्भासनंवेचदेविकंपशोपवीतिनापिचप्राची
 नावीतिनादर्शितं।अत्रसव्यापस्यव्यशदाभ्यांयशोपवीतप्राचीनावीतयोःप्रदक्षिणापस्यव्यशदा
 भ्यांचप्रादक्षिण्यपोरितिनाभेदः।दर्भानिति।दर्भासनं।तथासनोपकेचनंतत्रद्विजपादयोश्च
 अकुशयवादिनिधानंद्विजोपवेशनंचेतिदेवे।पिच्येतुआसनोपकेचनंद्विजपादयोश्चअकु
 शतिनादिनिधानंद्विजोपवेशनंचेति।एतच्चयशोपवीतंदर्भासनादिआध्यादनानांतवैच
 देविकंपदार्थेषुद्रव्येषु।अपस्यव्यततःक्षणापि।दृणामप्रदक्षिणं।द्विगुणंरक्तकुशाम्रकलास्तु
 शंलस्त्वैत्येवापि।आवाहयेदितियाश्चवच्येनदर्भासनदनाद्याध्यादनानांतवैचदेविकं
 पदार्थकांसमाप्येवप्राचीनावीतोपदेशात्।एवंभाजनदीपिकादिस्थापनंपंक्तिभेदार्थंभ
 स्मादिनामर्थादाकरणंभाजनंदाहनंकरशोधनंतंडुदंभप्रतिपत्तिः।भाजनेषांऽयोपस्त
 रणंपात्राकंभनांगुष्ठनिवेशनाज्जलागमोऽनन्यैषाःअक्षय्योदकदानंभोऽननपात्रचाल

आ एव देशकालसंकीर्तनादियुष्मदनुशयाकरिष्येऽस्यादिवाक्यंतत्पूर्वभाविजयः ॥ उपसव्यंततः
 कृत्वा ज्ञेयसामंत्रं तु वैष्णवं ॥ गायत्रीं प्रसावं वा पितृः ॥ आहुमुपक्रमेदिति प्रचेतो वचनात् ॥ ततः ब्राह्म
 णानुपवेश्य प्राणायामानंतरं ॥ उपक्रमेत्संस्कृतं यथेष्टं ॥ एवं ब्राह्मणभोजनं जपः सर्वोपि ॥ मुक्तायस्त्व
 स्मृतां जपस्यनेन भोजनक्रांती न जप एव प्राचीना बीता पवादवचनानामुपसंहारात् ॥ एवं तत्साख्येति प्र
 मः शेषान् विनियोगः ॥ एवं ब्राह्मणानुव्रजनं ॥ एवं भान्वात्मनि निषम्य प्रावणां तं विप्रमिमं त्रणं दे
 वं पशोपवीतं तिना सव्येन वैष्णवार्थात् ॥ इति पितृनिमंत्रयेदिति प्रचेतो वचनात् ॥ पितृं च प्राचीना वि
 तिना ॥ कृत्वा पसव्यां पूर्वेषुः पितृं पूर्वनिमंत्रयेदिति तेने बोले ॥ पुनर्निमंत्रणद्वयं च देवपितृविभाजे
 न सव्या पसव्येनैव यथा प्रथममेवं द्वितीयमेवं तृतीयमित्यापस्ते व वचनात् ॥ एवं मधुमधुमेत्येव देवपित्रा
 मन्त्रिपतिरिति त्वं मंडलकरणतदर्थं न ब्राह्मणचरणक्षालनतदर्थं नाध्वराणां दिदेवपितृपाद
 क्षालनार्थं नाधुपपुस्तकद्वयमिति पतिरपि ॥ एवं त्रैलोक्येन वैदलादेवदर्मान् मृदक्षिणादि ॥ ३

नंवादेवपि च्यवेदेन स्वव्यापसविभागेन। अतिथेस्तु निमंत्रणादिएतदेतंसर्वं यशोपवीतेन। अत्रोक्तं
 तु। अनुशा अभ्यर्थनात् प्रभृति कालीयानां प्राचीनावीतं। आचलाय नाना तु अनुशा अभ्यर्थनात् प्रभृति
 भद्रतरपदार्थप्रभृति वा। अथवा सर्वेषामेवादितः प्राचीनावीतं उपवीतं वा। अनुशा अभ्यर्थनात् प्रभृति
 पुरुषाणां तं यशोपवीतिना कृत्वा प्राचीनावीतं कार्यमिति मात्स्यानुसा रिणः। पुनश्च प्रतिपत्तिश्च प्राची
 नाविति मेवाहुताम्योपरिशेषं तु पितृपात्रेष्वनंतरं। निवेद्यैवापसवेन परिवेषणमाचरेदिति शौनकोक्तं।
 अत्रापसवेनेत्यस्य न परिवेषणं न संबंधः। अपसवेन यस्त्वहं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति। विष्टाममंति
 पितरः तेन सर्वो हि जोत्तमादति कर्त्तुमिति निनिंदा प्रवणात्॥ ३॥ पित्रोस्तु गोत्रविशेषेभ्य इति प्रतिपत्तिस्तुपि
 यैव तत्संबंधसत्तादिति दिक्। अथ लौकिकं। यथा श्रीत्यादि क्रयकषिप्रतिग्रहादि। न च पितृपात्रसाध
 नस्य श्रीत्यादेः क्रयादिपितृसंबंधितयापि च्यमिति तत्र प्राचीनावीतं स्यात्। अत्रोक्तं प्राहुः सागरे। यद्य
 पिपिच्यसंबंधिपि च्यं तथापि विहितमेव पिच्यं स्यात्। एवं पितृकर्म तिकर्मशब्देनापि किंच प्रा

श्रीनाथीतिनासम्यगपसम्यमतेद्विणापिअमानिधनाकारेविधिबद्धमणिमितिमनुवचनेविधिबन्धिअमिति योज
 मयाविहितपियेकम्यते। नचक्रयादयोविहिताः विहितश्री। यादिसिद्धिकरत्वात्तुप्रयोगानेतः पातिवाच्यं
 नक्रयादिदधिकर्त्तव्याः अतः क्रयादिकौक्रिको। एवंदर्भधेदो गृहं प्रसाहृरणं च। अविधानादेवावचालमिष्य
 वनप्रदीकरणसंयवेनादि। नचस्थाकीयाकृद्वावचालादेरतिदेशतः प्राप्तिरिति वाच्यं। धान्यस्यानिर्वाणान्
 अग्निमान्निर्वपेत्तैत्रेयपात्रं चासममुष्टिभिः पितृभ्यो निर्वपामीति सर्वदक्षिणतो न्यसेदिति वचनेपाकसंकथना
 तिसाधनस्य तंद्रुनावस्थे वनिर्वाणे स्या धान्यावस्थस्य बाधान्। अग्निमानिति तु साग्नि के निर्वपेति नियम्यते।।
 एवं वस्त्रशौचादिदेवपिअयोरवेक्षणीयतयाः र्धतः प्राप्स्यतस्य कालमात्रविधानात्। एवं वरुणस्तुत्या
 दिपूर्वकृते। गहरणमपि। सर्वार्थत्वात्। एवं सुषुप्तानुषुप्तभोजनदिशौ चमपि। लभ्यस्यत्वात्। गृहभंडैः। आहुपा
 कादि कुर्वतः प्रत्यक्षेण यत्ने। तस्य नियमलोपमाने कृतकत्वाभावात्। अतएव आहुभस्मपदेपना
 दिचाशुचित्वविशिष्ट आहुदेशविधेरर्थप्राप्त्यनुवादत्वात्। एवं निमंत्रणायस्तु तत्रिष्यादित्रेयं आदरा

७४

थं निमंत्रणीयस्यानोपसर्पणं च। शोकतः प्राप्तयेवाप्रसादार्थं अनुवादात् एवेमनोवाकापदार्थं
 रश्च देवतासंकीर्तनप्राणायामादि-आर्चनं गत्वात् एवेनिरामिषं सक्तुमसर्वजनैर्गृहे निमंत्र
 यीत पूर्वपुरुषगम्यद्विजोत्तमानिलिपूर्वपुर्निमंत्रणं गंभोजनं रागतः प्राप्तेरभिधेयत्वात् न
 च तदाश्रितो निरामिषत्वादित्यसो विधेय इति तस्यपि-यां गत्वा तद्विशिष्टमोजने प्राचीना
 कीलं तु रमितिका-यां भोजनं हि पुरुषार्थं निरामिषत्वादिति नियमः-आर्च्य निमंत्रणार्थत्वा
 त्कर्माः कर्मार्थाश्च पुरुषार्थवत्कीय इति न कर्मार्थं प्रयुक्तं प्राचीना कीलं किंतु पुरुषार्थं प्रयुक्तं
 यक्षोपकीलमेवास्ति च। भोजनं धर्मात् तदाश्रितो नियमस्तु धर्मः धर्मधर्मीणो धर्मावलीयानि
 ति भोजनाश्रितं यक्षोपकीलं पुक्तं सोत्तरपदमनैव यक्षोपकीलं भुंजीते सा पदं बोक्तेर्मोजनं
~~प्राचीना कीलं~~ प्रधानं नियमाश्रितं प्राचीना कीलं तु निमंत्रणं गत्वा ६३ प्रधानं प्रधाना प्रधा
 नयोर्विशेषे प्रधानेन प्रावल्या प्राचीना कीलं बाधते। किंच पि-यत्वेन प्राचीना कीलं प्राप्तौ क

तापसव्यः परेद्युः पितृपुत्रं निमंत्रयेदिति संकल्प्य प्रभृति निमंत्रणे पुनर्विधानात् । तत्र पूर्वकृत्ये निरामिष
 भोजनादौ प्राचीना वीलं परिसंख्यायते । एवं ब्रह्मचर्यादि नियमपालनं । यद्यपि तत्र ~~अ~~ द्वार्थत्वेन वि
 हितत्वात् । अपि च मित्रभासते तथापि यक्षोपवीतधर्मकदेवमानुषानेककार्यसंकीर्णत्वात् । अथ यथा
 स्यात्सधर्मत्वादिति न्यायेन लौकिकत्वं । एवं ब्राह्मण्यपलेपनपाकभ्रम्यपलेपनप्रोक्षणोत्सुको
 पनेयनेतिलस्पर्शवावकिरणवस्तुबंधनामासनीयायास्तनभोगादिभेदजनकात् । न तं दुःखाद्यधि
 श्रयणश्रयणावस्थावर्णोद्धारनादीनि । देवपितृभ्यः साधारणानामपि तेषां प्रत्यादिभिः सुकरत
 यायज्ञमानकर्तृकत्वाभावात् । एवं ब्राह्मणनरवरोमभर्तृकदंतधावनकाद्यादि तैलामलकादिस्ना
 नार्थं इव प्रापणानि । देवपितृभ्यः शून्यत्वात् । एवं नित्यकर्मगस्नानयोस्तंत्रेणानुष्ठानेस्नाने । वि
 रुद्धयोर्यक्षोपवीतप्राचीना वीलदोरन्यतरस्मिन् हयोऽग्रागंतुकस्य प्राचीना वीलस्येव हेतुः ३५
 चित्वात् । नृनेकर्मगस्नानं नित्यविवृतिः । तथा च कर्मगस्नानेभ्यो पदेशिकेनापसव्येना

निदेशिकं यशोपवीतं वाधेना एवं च पथगनुष्ठीयमाने कर्मगस्त्राने सुलक्ष्मपस्यं स्यात् । न स्यात् ।
 पतः पित्र्यमानि धनादिति वाक्येन सामान्यतोऽपस्यं विधीयते । प्रेतस्नानमपि पित्र्यं प्रेतक्रियायापि
 तमेधशचित्तत्वात् । न तत्रापस्येति सिद्धे मरणे तु यथा वृद्धं पुरस्त्वस्य यशोपवीतान्यपेशः । कामि
 कृत्वा तीर्थमवतीर्य सकृन्निमः सोमयेति बोधायनेन प्रेतस्नानेऽपस्यं तदितरपार्वणश्राद्ध
 दिक्कर्मो गस्त्रानेऽपस्यं । यदि च दर्शश्राद्धं प्रकृत्यमानं वचनमुक्तमिति न प्रेतस्नाने प्रवर्तते इति
 मन्वते तदा प्राचीना वीतं पितृणामिति वैदिकलिंगदर्शनात् सामान्यतः पित्र्यमात्रे प्राचीना वीत
 प्राप्तिरस्त्येवा एवं पित्र्यकर्मार्थं स्नानांगा च मनमपि । यशोपवीतिस्नापादिति सेति कर्तव्यता
 के स्नाने यशोपवीतविधानात् । एवं श्राद्धं भ्रातृमणपादशौचार्चने विभिरपि उदानश्राद्धं
 तेषु कर्मो गमाचमनमपि । अतएव यशोपवीतं प्रकृत्य गौतमः । यशोपवीत्यामणिवंधनात् प्रा
 णीप्रक्षाः यथा गतौ तदुपस्युशस्त्रिचतुर्णा अपआचामेदिति । ननु गौतमं सामान्यवचनं पि

अं प्राचीनावीतिना कार्यमिति विशेषेण बाधेनेति चेन्न ।। पि-यमिति तद्विल-मुखादिपितृसंब-
 धितया विहितं कर्माभिधीयते । तच्च किंचित्साक्षात्पितृसंबंधितया विहितं पि-यविप्रमं धं
 एनादि । किंचित्पि-यकर्मांगत्वापि-यं पाकप्रोक्षणादि । तत्रा-वमने साक्षान्मपितृसंबंध-
 किं तु प्रकरणावगतांगत्वानुसंधानात्सदितितत्र प्राचीनावीतशास्त्रे विहितं वनेत्यदिति य-
 शोपवीतशास्त्रमेव प्रवर्तते । पश्चात्प्राप्तवता प्राचीनावीतशास्त्रेण च मनातिरिक्तवि-
 षये सावकाशेन बाधायोगाच्च । दक्षिणासुरवत्तुकाव । आ-चमनाधिकारे प्रथमं प्रा-
 स्वस्थिता पादौ मक्षान्नेः । ३५५. सुरवस्तुदैवत्वे पितृके दक्षिणासुरवदतिदेवकोक्तः ।
 यत्तु मध्येक्षुतादिनिमित्तं आ-चमनं तत्कर्मानं गं । नस्तु तस्यापि कर्मवैयर्थ्यहेतुश्च त्व-
 निवृत्तिरु-राषाकुण्यापादकश्च त्व-जननद्वारा कर्मांगत्वं इकीदं । तथा चोक्तं । वेदं कृत्वा ३६
 यदा वेदी मध्वस्ता-चमति क्षुले । वेदिमि-यकरोतीति सबलं शक्यते तदेति चेन्न । श्रुचि

नाकर्मकर्मव्यमितिशुद्धिः कर्मो गं। सा च पुरुषार्थेना चमनेन निष्पाद्यमाना कृतुनापि संवध्यते। का
 रिकात्वा चमनं न व्यवधायकमिति तत्परः। वेदिरेव त्वना चम्य कुर्वतो विगुणी भवेत्। तामेव सगु
 णी कर्तुं शुद्धान्यवधास्पतेस्तु कर्मैः। एवं चेदं शुद्ध्यर्थं तदा लोभिकं। बीजाद्यशोपधीतेन तथा मु
 क्तशिरवोऽपि हि ज्ञः। अप्रक्षालितपादस्तु आचानोप्यशुचिर्भवेदिति शंखोक्तिश्च। तत्र प्राचीना
 वीतनिवर्तिका। एवं चाशुचित्वानापादकनिमित्तप्रयुक्ता चमनं तु स्तुतरां लोभिकमिति सर्वमन
 वधं। एवं प्राप्तानां काममपि। प्राप्तानां नाहूयेत्यर्थः प्राप्तयेवानुवादात्। एवं प्रत्युत्थानस्वागत
 प्रज्ञोपवेशनानि रथारजोमार्जनार्थं पादप्रक्षालनं रथापसर्पणप्रयुक्ता प्रापत्य निवर्तका
 चमनतानानि च। एवं यजमानस्य प्राह्मभ्यागमनं अतिथुपवेशनभ्रम्यादिस्तुतिदेव
 तास्मरणप्राणायामाश्च। एवमापोशानार्थं मुदकदानं नित्यभोजनविहितत्वात्। एवं प्रात्रमोच
 नार्थं सङ्कटपदानं। एवं अचोराः पितरः संहिताचार्यः जपाशीरिति मरीचिवचनात्। विवे

देवाः श्रीयतामिति केवलं देवं। स्वस्ति वाचने उपकीर्तनं मन्त्रिणी वचनात्। एवं प्राप्तात्तदुपपत्तपुण्याक्षतग्रहणादिः
 उपमेसफलं जन्मेत्यादिप्रियभाषणप्राप्तात्तदुपपत्तपुण्याक्षतग्रहणादिः। एवं प्राप्तात्तदुपपत्तपुण्याक्षतग्रहणादिः
 नानिमिषस्याप्यमानविशिष्टपुरुषसत्कृतिरुपलब्धा। नो विधानि। एवं मुपिष्टो ह्यसंयममानक
 त्वकंपन्नेपिंडदानं च पितृसंबंधराहित्यात्। स्वजनकत्वकं यत्तमानकत्वकं वा शेषान्नभोजनं प्रा
 षोपकारकमपि पंचमहायज्ञव्यवहितत्वात्प्रयोगवर्हिर्भावात्। नो विधानं मेवेति दिक्। पुरुषार्थत्वा
 दिति। विशिष्टात्तदुपकीर्तनं यत्करोति न तत्कृतमिति तस्य कर्मार्थत्वेति भावः। उपकीर्तनं
 रेतेति। शब्दस्य न शिखी नोपकीर्तनीत्यालोचने तस्य संस्कारांगिरमिति निबधेति कर्मार्थमुप
 कीर्तनावश्यकं विशिष्टवोच्युपकीर्तनेति वचनात्तदुपपत्तपुण्याक्षतग्रहणादिः। विशिष्टेतेति। वस्तुवत्तेति वि
 शेषेतेत्यर्थः। नोपकीर्तनीत्यादितिसामान्यतः कर्मार्थपुरुषार्थोपकीर्तननिषेधात्तदप्राप्तौ अप
 र्थमूलरीयापसव्यं बोधयितुं नुद्वयं। यदुपकीर्तनं रेतेति दिशस्य कर्मार्थोपकीर्तनेत्यर्थः

विशिखरस्युक्तेः। विशेषेणेति। प्राचीनावीतेनेत्यर्थः। पुरुषार्थस्योपवीतस्य कर्मार्थत्वं विशिखर
 सनेन न बोध्यते। नानृतं वदेदिति पुरुषार्थनिषेधे दर्शपूर्णमासप्रकरणे पुनर्नानृतं वदेदिति
 अनृतवदनवर्जनवत्। प्राचीनावीतेन कर्मार्थेन कर्मार्थं पुरुषार्थं बोधवीतं बाध्यते इति भा
 वः। न चैवं जीवत्पितृकस्याप्यवश्यं केपि चैपि यशोयवीतापत्तिः। न कुर्वीतापस्य च न कुर्वीता
 पिसुंजनमिति वदुर्गाज्येन निषेधादिति बाध्यं। तस्य पूर्णपस्य निषेधात्। अपस्य द्विजाया
 णां पित्र्ये पूर्वत्र कीर्तिते। अत्र प्रकोष्टातु कर्त्तव्यं मालादित्रोस्तु जीवने रिति बाध्येन प्रकोष्टादु
 परित निषेधपर्यवसानात्। मातेत्यतः त्रै। उत्तरीयापस्य माहशंखः अपस्येवासोपवीते
 रुत्वेति। क्वचित् प्राचीनावीतापवाः दमाहस्युक्तेति। सूक्तजपः भुंजानेष्टुपि यस्सूक्तजपः
 मदक्षिणं शिवा आपो जपाशीः। स्वस्तिवाचनं विम्रेष्टु दक्षिणादानं षट्सव्यानि प्रचक्षते
 इति मरीच्युक्तेः। अत्र दक्षिणं विसर्जनं नंतरं बहिर्निगत्य मंडले परितः स्थितानां भ्रातृणामां

द्वाप्राणं आकान्स्वागतं लौकिके एवेति न तत्राप्यस्य प्राप्तिरित्येके साधारण्यात् तत्र प्राप्तिरित्यन्ये।
 अर्धं गृहगतं भोविमेभ्यः पादोत्तरं दीयमानं अर्धं तत्र साधारण्यात् प्राप्तिः। न त्वर्चनं गंत
 त्र। तस्य कांतः पालित्वात्। विज्ञेयं न। वाजे वाजेदुति विस्मर्तनं। सौमनस्यं शिवाभापः संसि
 त्यादि। अत्रैकैर्वा आवांतेषु दक्ष पुष्याक्षतदानं देवपूर्वं ततोऽस्य व्यपिच्ये। केचित्तु सव्यमिधं
 नित्यं न। दानसंयोगात्। पितृपक्षवदुपचारः पितृभ्योऽतिचंदर्शनादिति तदसत्। ऐदं च न विरो त
 धात्तु पूर्वोक्तमरिचीव च न विरोधात्। पित्राद्युद्देश्यमंतरेण क्रियमाणत्वाच्च। ततः पुष्या
 णि सव्येन सोदका निधयथ कृपथक। दुर्मपाणि प्रदद्यात्तु वाऽमनः कायसंयत इति ध्याग
 जेयोक्तं च विमेति देवे। पितृभ्योऽनुआचमने दूयं वक्ष्यति। आह्वयं मेवेति। आवांतः प्राक्कु
 शं स्यत्का प्राणा वन्वां चधारये। दिति आह्वयं मे उक्ता बोध्याः। अतिदिशिकस्य मे त्रसंस्का
 रा न्यत रस्यं न्यथाभावकृद्दः साम्नः प्रयो जनाभावा न्नो देशः। मानाम हनामप्येवमिति॥

ननु नायमतिदेशः। तथा सति नन्वात्रेणो हेति द्वे संज्ञो हेनेत्यस्य वेद्यार्थादिति चेत्सं। अस्ति च मा
नामहानाम्-यद्येवं तत्रेवावे-ष्टदेविकमिति पितृपार्वणातिदेशेन माहामहपार्वणे धर्मप्राप्तौ अ
पूर्वप्रयुक्तेषां मंत्राणामहः। तस्य न्यायप्रामुख्यं युत्पादयति यथान्यायमित्यादिना। यत्र एतद्वः
पितरो वासोऽमी मंदंत पितरो यथाभागमित्यादौ सर्वेति प्रेते पितृ तस्मापन्ने सपिंडीकरणानु
त्ततः प्रयतिवै प्रेतः पितृ सामान्यमभ्युत्तिर्दृष्टान्ते। अथः पितृभ्यस्तदनु-प्राद्वानसुपुत्र
मेरुपितृपात्रेण प्रेतपात्रं प्रसेचयेदिति मातामहपितामहादिसाधारण्येन प्रयोगाच्च नन्वे
षु सपिंडीकरणांत-प्राद्वानस्य पितृत्वेन मातामहसाधारणार्थतया स्वमवेतार्थत्वादित्यर्थः। शं-
शंघंतामिति जनकलोपाधिना त्वयं पितृशब्दः प्रयुक्तः। पितामहस्य तु वृत्तः स्यादित्यादि वत्।
नन्वेवमप्यस्तु सपिंडनांत-प्राद्वानस्य न्यपितृकत्वे लोपाधिना प्रयुक्त इत्यत आह सर्वे
ति। शंघंतां पितामहाः शंघंतां मपि तामहा इति पितामहमपि तामहशब्दो रूपादानेन

७८

पितृशब्दो जनकपर एव। अन्यथा तन्मंत्रद्वयं व्यर्थं स्यादित्यर्थः। एवं च श्रुतं चेतो माता महाइसादिश्रुतं
 माता तदस्यादिरूः। येषां च पितृभ्यः स्वधोच्यतां पितामहेभ्यः स्वधोच्यतां प्रपितामहेभ्यः स्वधो
 च्यतामिति श्रुतं धनमं आस्तेषामप्युक्तं न्यायो देवो हः। ननु प्रकृतो एकस्मिन् पितरि बहुवचनस्यास
 मवेतार्थत्वात् द्विकता वैकवचनस्याप्युक्तसंगत्याहवद्विति। पाशानिति। प्रकृतार्थसमवेतार्थकव
 चनस्य विकृतावविकृतस्यैव प्रयोग इति पाशाधिकरणसिद्धांत इति भावः। अगति चेति। पितृ
 नृहविषे अनेवे आसंतुनः पितर इत्यादि चक्र। तस्मादिति। प्रयति वा एतदृचोक्षरं पदेन हृत्तीत्यादिः।
 यदि च अत्र नृग्रहवत् यथान्यायमित्युक्तत्वादेव नृग्रहस्य वारणं तदपि निषेधो विद्वच्चमिसु
 र्थः। नन्वचिअन्चिवालेन कपरोपि पितृशब्दः बहुवचनेन पित्रपितृसमुदाये वर्ततां प्राणभृ
 दुषदधातीत्यत्रेव लिंगसमवायात् प्राणभृदः प्राणभृदप्राणभृत्समुदाये। मादृशस्य च विकृ
 तौ मातामहादिप्रादुःसमर्थत्वात् प्रकृतिवदेव मातामहमातुः पितामहमातुः प्रपितामहेषु मा

[illegible]

वचनादिति। एकवदिति वचनादित्यर्थः। वस्तुनस्तु इदं प्राचीनमतं न सत्यम्। एतद्वाक्यस्य प्रेतैर्दि
 ष्यविषयत्वे मानाभावे न शब्दोहाप्रतीतिः। किंत्विदं प्रेतपुराणे क्रोदिवे साधारणं ए क्रोदिवे इति सा
 मान्यत एवाभिधानात्। यथस्त्वित्थं योजनीयः। ए क्रोदिवे शेषे पूर्ववदाचरेदिति पार्षणाति
 देशात्। पितृनिमान् लोकानित्याचक्षुः शब्दं पितर इत्याद्यन्तु च प्राप्तकृतः। प्रथमे तस्मा
 त्त्वं नो हेदिति निवेधादस्य पादाधितः विधुना प्रतिप्रसूयते। ए क्रोदिवे आद्वैतयाहा दो
 क्रियमाणे मंत्रानेकवपथाभवतितथाह हेनेति हित्त्वर्थः। ए वंचपुराणे क्रोदिवे सर्वपितृवाच्य
 चितः। त्वपितृशब्दस्य नो ह इत्याह ए क्रोदिवे ये वमिति। पुराणे क्रोदिवे सर्वपितृवाचिनः पितृ
 शब्दस्य नो ह इत्यर्थः। प्रेतैर्क्रोदिवे त्विति। पितृशब्दं न पुंजीतोत्पि च। कायनेन पितृशब्दस्य निवर्ति
 तत्वात्। पितृशब्दस्य विशेषः। तस्यो ह मिति इति पुदेन संबंधः। उभयत्रायेकवचनो ह माह ए क्र
 वादिति। तथा च पुराणे क्रोदिवे चक्षुः अन्तु चो ह इत्यर्थः। अत्र प्रेतैर्क्रोदिवे चक्षुः वचनस्यापीति।

अपिनापित्शब्दसमुच्चयः। तथा च एतद्ः पितरश्च सा दो एतत्ते प्रेतश्च सा च सुहृत्सुतार्थः। बहुवच
 नात्विष्णुवचनात्। अथ कालमवचनाच्चेत्यर्थः। भाजयेद्विजस्तु यथाशौचापगमेस्तुस्मात्तद्
 सापमिधायविष्णुना बहुवचनात्। पितरश्च दोषेतेषु मंत्रेषु एकवचनो ह्युक्तः। स एकाद
 शाहिकेन पिंडनप्राग्भाविनिभा एकोद्विजेन प्रवर्तते तदानीं मुक्तपितृत्वासत्वेन तदाचि
 पितृपदोपेतसंज्ञाणां तत्रावृत्तेः। न च मंत्रे पितृशब्दो जनकपरः। बहुलान्वयार्थं पितृमात्रा
 दोलक्षणादत्रे। एकेन पितृत्वेन सर्वेषु मुख्यलोपपन्नो। तस्याऽनन्याप्यत्वात्। न च शब्द
 नमंत्रेऽनन्यभाविपितृशब्दोत्तरबहुवचनेन कुतो विधीयतामिति वाच्यं। प्रेतशब्दे
 नेकोद्विजाविधानात्। पितृशब्देन प्रपुंजेत्याद्यनामनेन पितृशब्दमुख्येन तद्वन्मंत्रे नि
 वेधाच्च। तस्मात्पुत्राणोकोद्विज एवोहः। एकोद्विजप्रकरणवाक्ये विष्णुना पुनरेकोद्वि
 ष्टशब्दमिधानात्। उहश्च नमो वः पितरश्च सा दो वैचलं त्रसर्वपितृपरपितृशब्दसत्ता

२१

४३ वचनस्य समवेतार्थत्वाच्चा न तर्पणपात्रेति कावापयंनेतत्र प्रसिद्धे प्रयोजनेन प्रकृता समवेतार्थत्वा
 नापि एतद्विपरीतरोधास इति ज्ञाप्य पृथक् पृथक् मिलितं ब्रह्म पुराणोक्तं पक्षे एतद्विपरीतं त्रैलोक्यः
 विशेषांशुं धंतां पितर इत्यादौ शंभुं धंतां पितुः पितर इत्यादिकं। अथ तत्कुरुत पाण्योर्ध्वं रव्याने प्रमा
 णाभावमाह कोच्याहार्थं तस्मिन्निमित्ते भोजस्त्रीणां शूद्रा पुत्रस्य चैको द्विष्टममंत्रं स्त्रीणाममंत्रं
 कं मां दुः। तथा शूद्रस्य चैत्यादि प्रागुक्तं मांश्चिदित्यर्थः। ये चेति। याश्च ताभ्यश्चेति नो हः। ये च तेभ्य
 श्चेति पुंलिंगशेषात्। लेपभाजश्चतुर्थ्याः पित्राद्याः पिंडभागिनः। पिंडदः सप्तमस्तेषामिति लेपभाजस्य
 स्त्रीपुंससाधारण्यात्। दासी दासरूपार्थाविसंबादश्च। स्नानाविति नियमः केनचित्कारणेनास्नाना
 न्न भोजयेदित्यर्थः। स्वागतं नेति स्नात्वा निवृत्तौ यः प्रत्युत्थाय कृतं जलं पाद्यमाचमनीयं च संस्पृष्टं
 च यथाक्रममिति यमः। कृतं जलं स्वागतं नित्यं कृतं पठति शूद्रार्थं पादप्रक्षालनार्थं माच
 मनीयं चोदकं क्रमेण प्रयच्छेदित्यर्थः। संमार्जितेति। उपलेषु कृते पोगो मन्त्रपुक्तगोमयेन कार्यः। भव

तस्याम्यलोभविगोमयेनानुलिप्तायांगोमत्रेणतुमंडलेइतिमात्स्यात्। उदी-यंदेवं। दक्षिणंपि-यं। अपस
 व्यवदिति। पूर्वमुदी-यंप-याद्यक्षिणंतन्मंडलमित्यर्थः। प-नी-नीवामेइति। सर्वेषुधर्मकार्येषुप-नी-यक्षि
 णतःस्थिता। विप्रपादशा-कनेचअभिषेकेचवामतइतिवचनापवादः। सव्येनैवेति। दर्भपाणिर्हि
 राचम्यलपुवासाश्लितेद्रियः। परिश्रितेशुचौदेशेगोमयेनोपलेपिते। रदक्षिणामवणेसम्पगाचो
 । नान्प्रयलान्। शुचिन्। आसनेषुविविक्तेषुसदर्भेषुपवेशयेत्। काममिति। तदनिधायोनदे
 षुः। कुतपंनेपालकंबलः। वसी। आसनविशेषः। प्रा-च-चांप्रा-शुद्वानां। चारणोराजादनः। उप
 वेशानोत्तरंविप्रधर्मानाहमनुः। उमंत्रिलोअपेदोश्रीमासीनस्तुनिषंगिणः। मुक्तातुवाम
 द-पंच-प्रादुभोक्तानुदुष्यति। दोश्रीमुपवृयेस्तुदुपाश्रितिर्हिंक्ण्वतीमितिवासाप्येकाकावि
 न्। कवचनात्। आसीनःआसनेउपवेशितः। निषंगिणस्तुत्रयः। इंदु-स्यमेलिसदृष्टुहस्तैः
 स-निषंगिभिरिति-य-र-क-नमोचंचनेरसादिपुः। आसंत्रिलोअपेदोहान्निपुक्त

स्त्वपमानपिउभ्रीषंगोऽतत्रैवउपस्थाप्रियाद्विभ्रीत्तमः॥ दोहः प्रभाभीषंगानिस्वामानि॥ प्राहुः
 कर्त्तव्यीति॥ उभौ हतौ समौ कृत्वा जातुभ्यामंतरस्थितौ॥ सप्रयत्नोपविष्टान्सर्वान्पृच्छेदितोत्तमानिनिवाक्येभ्रातृ
 करिष्येइति पृच्छेदितुं शाब्दिकोत्थाकर्त्तव्यमिति लुट् किं तु लच्॥ ततश्च इति प्रकृतिरास्वादमं॥ ततोपहृताइति तिलविरणानंतरं
 देवताभ्यर्चनमिति पुस्त्येकं मतं जयानंतरं तिलविकरणमित्यपरं॥ आदिमभ्येति॥ आद्येवसानेभ्रातृत्वेति माधवपाठः॥
 आसनेष्विति॥ १॥ भासनेनानेचविप्रहस्तेऽल्लदानोत्तरमाह॥ योगीश्वर॥ पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टार्य कुशानपि प्रदद्यात्सने स
 र्भाभ्रातृपापौ कदाचन दवानां सपवान् दमनि पितृणां च तिलैः सह ततः सधर्मकं द्वितीयं निमंत्रयामाह॥ दुर्भानिति॥
 एनञ्च पुनरयोदत्वा॥ ततः पुनरयोदत्वा निमंत्रये॥ इति संग्रहोक्तेः निरंगुष्ठं गृहीत्वा च निरंगुष्ठं गृहीत्वा तु विप्रान् देवान्स
 माहूयेदिति पुराणात्॥ समाह्वानं निमंत्रणं॥ क्षणे व्यापारंतररहिता स्थितिः॥ निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोह
 ण इत्यमरः॥ नञ्चासनं च॥ विप्रद्वित्वेपीति॥ कस्तुतस्तु देवताभेदात्पात्रभेदेन ब्राह्मणभेदात्॥ देवपितृसुखाद्देवाद्यो
 देवतयोर्भेद एवाश्रय एव विधानं देवान्पुण्यैः पुण्यैः च सन्निधौ कं॥ पूरयेत्पात्रं पुमंतुपवित्रेऽप्यर्चनं त्वेति वच

नमोऽप्येवमर्थपात्रे देहस्य निमग्नसंगधत्ते। मयमिह पश्यन्मयमिह धेयुः के। स्वादि रौद्रं वराण्यर्थपा
त्रावि-प्राद्वर्त्मनि अप्यमममयानि स्फुरन्निपुणं पुटस्तथेति वैजपायोक्तैरन्यत्रामे निषेधः अधिकम
ये। शिवने त्रोभयं यस्मादुज्जलं पितृवर्द्धनं। अमग्नं तद्यत्नेन देवक्रियेषु वर्ज्येदिति सोपपत्तिः
पितृनिषेधः। कांस्पमिति। कांस्पपुण्यं राजानान्यर्थादकधारणानीति हारीतं तु पि-यपयं देहदति
पात्रमेव देवपवित्रयोर्मेदार्थं। पवित्रे स्थेति। पवित्रे स्थो वै लवी वा पुर्वा मनसा पुनात्विति मंत्रः। अं
तर्जने कुराधिन्ने क्रौशे प्रादेशसमिन्नेति तु नराधुं कुरा मंतरा कुराधिन्ने कुराधिन्ने। अतएवाह
मोषधीमिति। त्वं काष्ठं वा त्वं धीये सा पस्तं वः। प्रागिति। विद्यान् देवान् त्वयैः पुण्यै रभ्यर्च्य सनप
र्वक्रं। परयेत्पात्रं पुनस्तु स्यात्पदमपवित्रं केदिति मात्स्या। हस्ते धिति। बहुवचनमंतं त्रं। एकार्थ
स्यानेकहस्तेषु दानासंभवात्। अस्थे बद्धिजकरस्थे वा अनेनेति। मस्यष्टा अंनुमंत्रं देते सा च मस्यष्टे।
उपपवित्रं करदति विग्रहस्ते गंधद्वारेति गंधं दत्वा विगतपवित्रं एव तैर्गंधैर्भाक्तं लभ्यते वक्षः

८३

अथ विप्रः कुरः कृतयेदिसुक्तः १

कक्षापंगेपुलेपनरुपांपजांऊर्यादिसर्थः॥ द्विजैः स्वयंप्रतिगृहीतगंधविनेपनेतुनैतत्तौचद्रुमः॥ उपजीति
 समस्तपुकारयेनानुलेपनांशातातपः॥ कृष्णां त्रिपुष्करं रसागंधैर्यस्तुविलिंपति॥ पित्तयशेः भवेद्यिदं
 निराशैः निपित्तभिर्गतैः॥ त्रिपुष्करसुपधीतं विप्राणां स्फंधान्नैवावतादयेत्तृगंधादिपूजासिध्यर्थे
 वेपिचैवकर्मणि॥ आसनेतेचोति॥ पुष्पवतीरितिपुष्पमितिबिष्णुः॥ पुष्पवतीरितिमध्यमानीकोमंत्रः
 यथाउपधीःप्रतिमोद्ध्वमेनंपुष्पवतीःसुविष्यः॥ अयंयोगर्भश्चालियःप्रलःसधस्यमादेसेदिति॥
 आढरुषेति॥ पिचैवपमविचार्कधत्तरपारिभद्राढरुषकाः॥ नंदयाःपित्तकायैष्यतिमाह्वयोनि
 षेधः॥ पारिभद्रोमंदारः॥ आढरुषोवासाः॥ नियुक्तः॥ आद्वेनिमंत्रितः॥ स्फंधेमासनिषेधः॥ मातु
 कः॥ सिंटीतितत्रशोणेऊरवकस्तत्रपीलेऊरंढकः॥ नीलेसिंटीसमरः॥ रुयिकाउर्कपुष्पः॥ अग
 त्त्यमिति॥ माकंडेयपुराणेशुक्लाः॥ सुमनसः॥ श्रीष्टास्तथापमोषः॥ नानिचगंधध्वकोपयन्मा
 निद्यानिचान्यानिहस्तशः॥ उरुष्कः॥ लोकोहवानेव्यादयः॥ उरुष्कः॥ सल्लः॥ सिंहीपाव

नोपीत्यमराः। नुरुषः स। इकीवक्ष्यतिमाधवाः। तवदातचीनीसारव्या। मरीचिः। चंदना
 मुरुणीचीमेतमाः। कीरीरपप्रकमिति। मध्वितिशर्करापिप्रशस्ता। महिषारव्यं गुग्गुलुं
 चाधाः। यपुत्तं सशर्करं ददाति नरसिंहाय हरये भक्तिं तत्र परद्रवित्। प्राणपंजाः कस्तूर
 र्पादयः। घनेनेति। यत्तु धनादाति कलैः। राक्षानाम्पदं। पुदीपकमिति। तत्रान्यनिषेधो व
 सा मे दोषिषयः। न पुनः कोसुं भादितैः। विषयद्रतिमाधवः। हरत्तवातेति। तथा च व्यंजना
 दिनादेयः। धर्मस्य व्यंजनेनेव धर्मेतां गं विधेयते। सस्येहापि प्रवृत्तेः सुवचत्वात्। शिंहु
 रमिति। कूर्पासमन्वयोक्तं। लुप्यादनं कं च चोक्तः। कूर्पासकः स्निग्धद्रतित्रिदंतिः।
 चंजलकं साटकं च सट्टशं वटुकं। यनं निदनाहाटिकाज्ञेयाप्यथवा चित्रवदेनेनेति दृशो
 निशकीशः। उन्धो रुक्मं वरस्त्रीणां स्याद्यंजलकमंशुकमिषमरः। तच्च लहंगा रव्यद्रति
 लहपारव्या। तारः। देवेनेति। यद्यपि पदार्थं प्रत्यासत्तेः पदार्थानुसमयः प्राप्नोति तथा

४५

पिअपसव्यंततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणामिति यावन्नृपे न तत्तदस्य नेन वैद्यदेविकपदार्थं कोऽने
 नरं पित्र्यवर्चनविधानात्तच्च निष्कः कोऽनुसमयो व्यंजितः । स च देवानामनुष्ठानमपेक्षते । अत्र स
 नवानात्प्रपुत्रं चापोदघात् । अथः प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुज्जानान् स नं प्रदायापः प्रदायेत्याद्य
 । कायनस्तत्रात् । औमौयश्चार्थस्तु तिलैः कार्यः । ऊर्वाध्वार्धदिपूर्ववत् । आहुक्षणः क्रियतामि
 त्यादिक्षणं कृत्वा ध्वार्धदिपूर्ववत् ऊर्वाध्वार्धदिसर्थः । तैजसेति । तैजसमेकं पात्रं अरममयमेकं मन्मथमे
 कं एनेष्टु त्रिष्टुप्पासंभवे । एकद्विष्टुवा त्रिष्टु । त्रीण्यपि तैजसाग्निग्रीण्यप्यरममयाग्निवाग्नी
 ष्यमन्मथानिवा । एतान्पात्रे यीदिक संस्था निनिधाय तेष्टु दर्भान्तर्धाय तत्तत्तैष्यो निवि
 च्य ततः पात्रस्याभ्युपशान्तिं देवी । रिसनुमं च त्रिष्टुपात्रेष्टु तिलैः कानावपलितिलोक्षीति मंत्रेण तिलैः
 दक्षिणाग्रदर्भेष्टिति । अर्धपात्रासादनप्रकारः । प्रसव्येनेति प्रसव्येन सर्वं पित्र्यं कर्म प्रसव्येन
 प्रकृत्वा दत्त्वा तृतीया । अग्रदक्षिणं कार्यमित्यर्थः । अग्रदक्षिणमुपचारं रक्षाद्युदपिक्रमादुपवाद

एतन्नाद्योगविभागोऽवगतः। इतरस्य सव्यस्य पाणेरंगुष्ठान्तरेणाध्वं प्रयच्छेत्तु उपवितित्वात्। पिच्येताव
 त्प्राचीनावीतिनाभाध्वं अयं चोपवीतीतस्मादिसर्थः। येन पाणि कर्म करोति दक्षिणेन वा स येन वा।
 येन पाणिना कर्म करोति तस्मिन्नेवेत्युपवीते स्थिते प्राचीनावीती। ततोऽप्यस्मिन्नेवे स्थिते तु उपवी
 ती। अत्र तत्पवीतित्वात् प्राचीनावीतसि ध्वर्थं सव्यपाणेः पितृतीर्थे न दद्यादिति। अथ वा दक्षिणे पा
 णिना गृहीत्वा दक्षिणे नैव पाणिनो वीत्येवाध्वं प्रयच्छेदिसर्थः। अत्रोपवीतित्वादिति हेतुवशाद्धर्मा
 रभ्य उपवीतत्वात्तेन रावधिसाहाध्वं दिति। अथ पूर्वमित्यस्याध्वं साहाध्वं दानादिति। अभिमतीर्ध्व
 नि सव्यपाणेः शिष्टविगर्हितत्वाद्दिति भावः। त्रयाणामिति। त्रयाणां पात्राणां मध्ये पैत्रस्य पात्रस्य
 सर्थः। एवं पैता महादावधीति पथापे त्रस्य पात्रस्य सव्यनिवेदनं तथा पैता महादिपात्रस्य सर्थः।
 तथा सत्येव सव्यस्य दिति धीप्सा सार्थं भवं। पात्रमेवेन सव्यनिवेदनं न ब्राह्मणमेवेनेति भावः।
 एतत्सर्वं संगृह्य सो त्रस्य प्रसृष्टस्य निनीता इत्यर्थं कारिका कारोदरीयति व्याह स्वधाध्वं इति।

८५

हस्तेपवित्रं दत्ताशिरः प्रभृतिपूजां विधाय हस्तेऽर्घदानमिति पूर्वमुक्तं। पुत्रकाम इति। न चेन्नानतीति वृत्तिः
 शेष इति। अर्घ्यं इति शेषः। समवनीये सस्यार्थमाहंसे इति। संस्त्रवामिति नीतिहापि संबध्यते। पि
 तृपात्रमिति। अर्घ्यपातितमिच्छादि। पितृणामर्घ्यशेषा आपो यस्मिन्नेकं कृत्वा ता एव भूतपात्रमि
 सार्थः। कुतो न चालयेदित्यत्राह यस्मादिति। आवृत्ताः अपि हिताः। तथा च प्रथमपात्रस्य तृतीयेण पा
 त्रेण पिधानं कार्यमित्यर्थः। शौनकग्रहणं पुनार्थं ननु विकल्पार्थः। प्रथमपात्रमेवेति। तत्रेति सप्तमी
 तृतीया र्थे। तेन प्रथमेन पात्रेण पितरश्चिह्नं ति। तस्यायं पर्यवसितार्थः। तथा प्रादुसमाप्तेर्नोदुरेदि
 ति पूर्ववत्। संस्त्रवानिति। तृतीयेनाप्यादनमुपजीकरणयोर्विकल्पितत्वात्समुच्चये प्रमाणाभाव
 इत्यस्वरसः। वृत्तिरुक्तं। अप्यादने निर्भरः। अतो मंधवमुपजीतायां निर्भरमाह उक्तानमिति। माताम
 हादिनामिति। पितृणामर्घ्यपातितमिति। यद्यपि पितृशब्देन सपिंडानां तप्रादु जन्मपितृतात्र
 यत्परः पितरि दत्तेर्धर्मिणा दिविरोधात्। किंतु लक्षणया जनकादिपरः तथापि मातामहनामप्ये

वंशसतिदेशान्तरैषामपि संस्त्रवोग्यात्परसर्थः। ऊहेनापि त्रेस्या नमसीति ऊहेनास्पृष्टं हस्तादिना।
 लउत्तररक्षसमाहृतस्योपरीति। भाजनानीति। नानि च भोजनार्थं प्रकल्पितसर्वाङ्गधारणसम-
 र्थानि। महतीति विशेषस्मरणान्तरं नायसानीति। यथोपपन्नं कार्यं निश्चयानि न तु क्वचि-
 दिति च। फांस्यपात्रे इति। पंचाशत्त्रयत्वात् फांस्यं वर्जमित्यन्ये। मंडकोपरीति। पादप्रक्षालने
 त्यादि। अग्न्यभावे तु भयविधाग्न्यभावे। लधा च त्रिविधानग्निः कस्य प्रवासादिः सार्धं धानि नञ्
 विमप्राणादित्यर्थः। अपि निति। तीर्थं प्रादुपरमित्यन्येऽप्युक्ते। आहिलान्निपदस्य नार्धाधानि परत-
 मित्यत्र सामांतरमाहात्म्येति। प्रयत्नत आहृत्येऽप्युत्तरार्धाधाने स्मार्तान्ने सत्त्वान्नदक्षिणाग्नि-
 र्भुक्त इति भावः। पूर्ववाक्यं वाच्ये आहिलान्निश्चिति। अग्नौ कुरिष्यन्मादाय पृथग्दत्तं च तत्पुत्रं।
 ऊरुषि सभ्यं भुङ्क्ते। तैः कृताग्नेः पितृयज्ञवदित्यतिदेशसामान्ये वचनं कर्मस्मार्तमित्युपदेश-
 सामान्यवचनात्तुरोधेन दक्षिणाग्निव्यतिरिक्तं प्राकृतपदार्थमिष्ये। अतोर्धाधानेन गत्या

सत्वेतत्रैव होमः। तदभावे तु दक्षिणाग्नौ। एवं बाहिनाग्निपदं सर्वाधानि पदं। अनाहिनाग्निपदं स्मार्त्तान्नि
 पदं अर्धाधान्युपलक्षकं। चकारोवात्ससुधा यकः। ओपासनीयत्वाग्निः। एवं चाग्न्यर्थं। नौकिं केवापीत्य
 स्यादमर्थः। अग्न्यर्थं ओपासनाग्नि कार्यसिद्ध्यर्थं। तच्च कार्यं निरग्नि कस्य सर्वाधानीनश्च तदर्थं। ता
 भ्यां नौकिं कोवाहर्न व्यदिति विकल्पः। हस्ते ग्नौ करणं कुर्याद्ग्नौ वासाग्नि को द्विज इति पराशरोक्तं। रि
 ति होमार्थं मिसने गत्वाग्नि कार्यं दक्षिणाग्नि विधानात्। गत्वा सत्वे तत्कार्यं सत्तत्रैव सुकरत पाफ
 ततः सर्वाधानेन तदसत्वे दक्षिणाग्नि रिति भावः। प्रवासादौ दक्षिणाग्न्यसत्वे ताह नौकिं इति पाणि हो
 मं वा च्छेदयेत्तयो। अतएव कर्म सिद्धयदिति। दक्षिणाग्न्या रितौ नौकिं काग्नि विना पाणि होमेनाग्नौ करण
 सिद्धेः। तस्यापीति। अर्धाधानीनोपीत्यर्थः। तस्याप्याहिनाग्नि तया दर्शयागार्थं वितृप्तत्वेन दक्षिणाग्नि
 सत्त्वात्। फलं च मसेनेव सोमस्य शत्रे त्रिवचनं शानां गत्वाग्नि सत्त्वावेपि दक्षिणाग्निना तद्व्य
 स्यैवौचित्यात्। अग्न्यर्थं नौकिं केवापीति दक्षिणाग्नि कार्यं नौकिं कास्य विधानाद्दक्षिणाग्न्यभा

वेगद्याग्निप्राप्तिश्च। एतच्च ते अहिताग्निराहिताग्निमात्रं। अनाहिताग्निः स्मार्त्ताग्निः। अत्र लौकिकं
 शब्देन नासंख्यलौकिकरूपते। नपेत्त्यक्षिणो होमो। लौकिके होमो विधीयते इति तन्निषेधात्। एतत्तथा
 ह। लौकिक इति। न च आहुस्वरात्प्राक् कर्मस्मार्त्तं विवाहाग्न्या वित्तुपदेशे नपेत्त्यक्षवदित्यतिदे
 शवाभासस्यपि दक्षिणाग्नौ होमासने एवार्धधानि नो होम इति वाच्यं। उपदेशस्योपासनं होमा
 दिप्रसावकाशलादिसोधाभावेनातिदेशवाधस्याप्याप्यत्वाच्च। वाचनिकातिदेशस्योपदेश
 उच्यते। नापि कर्मस्मार्त्तं विवाहाग्न्या वित्तुस्वावाधायाहिताग्निद्वितीयाध्वं स र्धधानेन
 गत्पासते दक्षिणाग्निविधानपरमिति वाच्यं। विशेषविषयेऽपवादविषये चोद्सर्गशास्त्रस्याप्र
 वृत्तेः। एवं प्रवर्तते हि हेमाद्रिमतेश्चाहुसागरादिवत्प्रवापयकसंमतायंदर्शयति। आघातवेति। हो
 म इति। कर्मस्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्यात्तत्प्रसहं गृहीति न च नपिरोधात्। तथा च स र्धधानि नः पाणि
 होमः स्यादिति शब्दः। नन्वाहत्वे तु कर्त्तृर्धिकादौ स र्धधानि नो होमार्थे तेन विहारः स्यादतः

आहानवेति । तथा चाहिताग्निमात्रस्य बिलत दक्षिणाग्निः सन्धावादेव दर्शमाहुः अर्धाधानि-
 नोपिस्मार्त्तं वाधित्वा तत्रैव होमः । न त्वग्नौ करणेन दक्षिणाग्नेः अपूर्वो विहारश्चोद्यते त्रुष्टमाद्येव त-
 उपपत्तेरिति भाविकादिषु तदभावेन होमः अर्धाधानि न स्मृत्वा त्वेस्मार्त्तं अग्निवदिति परंतु हेमाद्रिणा
 त्रौकिकगत्या त्रितयस्मात्स्वातन्त्र्यमुक्तं । नपेत्तदक्षियरतिनिषेधस्य पितृयज्ञांगहोमपरत्वात् । न
 च तत्र तस्य वैयर्थ्यं । अग्निप्रतिनिधमानस्य न्यायमाप्तत्वादिति वाच्यं । तस्य तादृशानुवादत्वात् । वा-
 पुपुशणादिमाप्तलनिषेधकत्वाच्च । पाणावेवेति । एतेन तेनाहिताग्निसामान्यस्य पितृयज्ञांग-
 माहुः पितृयज्ञांगानिर्वर्त्तेति वचनात् । अर्धाधानि न इति । आश्रयाय न स्येति वर्त्तते । होमशब्दः होमा-
 र्थमित्यत्र होमशब्दः । माहुः इति । एतावता स्मार्त्तं अग्नेरौपासनाग्निरार्थिकः । अनग्निरिति । अन-
 ग्नित्वे त्रेधा । भार्योपरिग्रहाभावात् । ननु तत्र कालिकाग्न्यस्वीकारात् । स्वीकृतो धेरात् । हरसंनि-
 धाने । संधायेति । संधानं चाया-ये सादिनाऽग्नेस्फुटं । अत्र सर्वाधानी नोदर्शमाहुः अग्नौ करणे

माकंडे वोक्तदक्षिणाग्निर्द्वारः। औपासनाग्न्यभावेन निरग्नित्वाभावेन चाधिकरणद्वयाप्राप्तेरि
 त्यस्वस्त्यस्तुमास्तचितः। नौविक्रमाग्न्यादिति। आदिना अवादिष्यति। नैतीरीयादीनां पा
 णितीमाभावात्। आन्वष्टव्यं चेति। हेमंतशिशिरयोः स्रष्टमवम्यामावष्टव्यं। नदष्टमी प
 र्वदिने पूर्वधुः। मासि मासि मतिरुक्तं पक्षं यस्यां कस्यां चित्तिथौ आन्वष्टव्यं विधाने नोक्तं। पा
 र्वणं दशैकाम्यं पुत्रादिकामनायां कृतिकादिषु। अम्युदये पुत्रजन्मनि। अष्टम्यां हेमंतशिशि
 रस्रष्टम्यां। एकोद्विष्टं वाकरोति। एकोद्विष्टमिति। स्वर्गं। अधातः पार्वणं प्राद्वैकाम्ये आभ्यु
 दायिके। एकोद्विष्टे चेति सत्रे समानविधानेन या पार्वणधर्मप्राप्तेर्द्वारत्वात्। तथा आन्वष्टव्या
 दोषक्षान्तकर्मभावेन विलसदक्षिणाग्न्यसत्त्वे विभाहिनाग्निभिः प्रयोगपाशितानमते सर्वा
 धाने नौपासनाग्न्यसत्त्वे विलसतोऽग्नः कार्यः। अनेनैव न्यायेन सर्वप्राद्वैषु दक्षिणाग्निविह
 रणं कार्यमिति तु मयदेव। बह्वचानां वार्षिकप्राद्वैमलभेदं दर्शयति। अत्रैति। अनेन गत्येति

८८

पदिव्यतिषंभेनोऽतिदिश्येतत्तदंगस्यान्वयंगमतीनातिदिश्यतेऽस्यर्थः। वृत्तत्वादिनि। सठपिंजार्थमि
 ह्येतस्यप्राकृपाकेसाहित्येनपिंडनिर्माणार्थेऽस्यर्थः। तथाचोद्वरणकृत्तत्वंस्थाकीपाकस्यभव
 ति। उपपदविभक्तिमपेक्ष्यकारकविभक्तेर्वत्तीपस्त्वान्नित्यवदिति। अनियतप्रवणेहिक्काचि
 स्थाकीयाकानुद्वरणेपिपिंडप्रसंगः। स्वस्थाकीपाकः। काम्यादिषितस्त्रस्ताकाम्यादीनां पृथग्प्रमिधाने
 नप्रार्थणविरुत्तत्वाभावादितिभावः। अग्नावेवेसेवकारेणपाणिन्यवच्छेदः। वार्त्तिकादाविविधवर्त्तते।
 वृत्तिरन्वतेतत्रव्यतिषंगभावात्पाणावेवेतिध्वननायेवतन्मतेइति। अत्रनयोर्मतयोः किंसमं
 जेसमित्प्रमाहवस्तुल्यस्त्विति। सहशारवयेति। यथास्सक्तवाकेनप्रशस्तंप्रहरतीत्यत्रस्सक्त
 वाकेप्रतिपाद्यादीनां प्रहरणेदेवतात्वंस्वीकार्येनाभ्यथा। तत्रस्सक्तवाक्यस्यकृत्तत्वात्तुपप
 तयेद्देवदेवतासंबंधाच्चप्रहरतीनायागउपलक्षणीयः। तद्वत्सहशारवकाप्रस्तरेप्रहरतीत्य
 चापिशारवायाअपियागसाधनतयाप्रस्तरेत्येतादितिपोर्णमास्यांयागोऽंगतयाशारवासं

पादेलिप्राप्तिस्तत्कवाच्यकवाच्ये एव प्रहरति या गोपिलक्षणः न शाखावाच्ये। आर्धिव्यः शाखायाः प्रहरणे मु
 ख्यार्थ एव प्रस्तुतवत्कर्मत्वे सहासने नान्यथ संभवति। तथा चाने गतान्नयोर्णमास्यां तत्संपादनमि
 तिराहंतः। एवं पाल्नीवले आच्यवो होममंत्रः श्रूयते। अग्न्याद पाल्नीवाः यज्ञदेवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वा
 तेति। अत्र त्वष्टा सहपानं गम्यते। यज्ञः शब्दस्य सहार्थत्वात्। न च यज्ञोऽप्रीति सेवनयो रिति धातुवशात्
 ष्टा समानप्रीतिरेव प्रसेनव्या ननु सा हि स्यमिति वाच्यं। एवमपि त्वष्टा सहपानं विना समानप्रीतेर
 प्रीतेरसिद्धेः। सहपानं च तदनोपपद्यते यदि त्वष्टा नयिवेत्। न चादेवतायाः पानं भवतीति तत्र त्वष्टा
 पिउपलक्षणीय इति होमांगमिति प्राप्ते शब्दस्तत्तावदमेरेव पानं गम्यते त्वष्टा सहभावमात्रं। स च
 तस्यापानेषु उपपद्यते सहेव दर्शभिः पुत्रैर्भवं बहति गर्भमीत्यादौ भारमनुद्धहतिः पुत्रैः सहमा
 त्रस्यापि दर्शनात्। तस्मात् त्वष्टा पुनर्देवतात्वमिति सिद्धं। तथा च यथा शाखायानपागसाध
 नत्वं त्वष्टा नोपलक्षणात् तथा स्यात्। पाकस्य न पिउदानसाधनत्वमिति नांगत्वं इत्यर्थः। अतः

८६

क्राम्यादिषु तदनपेक्षणात्पिंडदानं भवत्येवेति भावः । तुष्यतु दुर्जनव्यायेनाहतत्वेवेति । पांधितांगस्यैव स्या
 ऽयमिति भावः । व्यपतिषंगभावेपीति । आद्रुपित यक्षयोर्द्वयहकालत्वेऽस्यादिः । आन्वयव्यादिचतुष्टये
 सर्वाधानिनो दक्षिणाग्निविहारस्यार्धाधानिनोऽपारसनाग्निमतश्च ओपारसनाग्नेश्च सत्त्वादिसु
 र्धः । आश्वलायनस्य द्विविधा हिताग्ने निरग्नेश्च दर्शः । नौकरणहोमेऽधिकरणं विवेचितं । इदं नै
 तस्पगत्वाग्नेस्तदनाहिताग्नेरिति । स्यात्कीपाकस्यानेंगत्वेन व्यवस्थापनफलमाह वार्षिकादवि
 ति । अत्र पाणिहोम इति भावः । अलाकमिति । अनां न्वग्निश्चेदाऽयं गृहीत्वेति शौनकोक्तेस्तद्दशा
 न्नासंभवेऽतमेवेति स्म । सार्धं सारस्तन्म । आऽपपदस्य तदुक्तान्न परत्वात् । अन्यथाऽनग्नौ क
 रिष्यन्नादाय यच्चेदन्नं च तस्तुलं । कुरुष्वित्यभ्यनुशातोऽह्नाग्नेऽपित यक्षवदिति योगीश्वरादि
 विरोधात् । अतपदेन शाकादि निराह्णः । सः जुहुयाद्व्यंजनहारवर्जितं तु यथाविधीति मदात्
 तावाक्ये व्यंजनानि पदं च तेन रार्थकं । व्यतीति । उह्यते तु ते रिप्माधानां तं पित यक्षं कृत्वा प्राप्न

89

णपठेनयाधाध्वादनान्तं पार्वणं कृत्वा पिंडपितृयज्ञस्याः कीपाकाहुद्वयः। आभादिति भावः। क्रियतामि
 त्यादियथासंख्यं। नतु अवदायेत्येव संख्यं नतु संपदिति अलभाहउपस्तरणादीति। संपत्पदेन
 पूर्वोत्तरयोरुपस्तरणाभिधारयोर्लाभादित्यर्थः। अवदानसंपन्नामउपस्तरणद्विरवदानं सभिधार
 णं चेति वृत्तिः। द्विरवदानं चतुरवनिजः पंचावनिजस्तु त्रिरवदानं द्वयं न च वृत्तौ हविरभिधारणं
 कुतस्त्वक्तं। तत्सहितं चतुरवदानमुक्ता एषो वदानधर्म इति सूत्रकारोक्तैरिति वाच्यं। नात्र हवींषि
 प्रत्यभिधारयतीति निषेधाद्द्विरभिधारणस्यावदानधर्मान्तर्गतत्वात्। अतएव यत्किंचि
 द्देकसरावदानकोपेयादृशं प्रायश्चित्तं हविर्द्विभिधारणकोपेयादृशं प्रायश्चित्तं न कार्यं। किंतु अ
 म्याऽप्ययोर्मध्ये न हविर्न यनानंतरं प्रायश्चित्तं हविरभिधारणकोपेयादृशं तादृशमेव द्वितीया
 दिहविरभिधारणकोपेयास्य वृत्ते दंयाद्विक्रमं येषु। एवं च द्विषष्ट्यस्मानंतरं तेन हविषा होमा
 नराभावाद्गृहीतव्यावदानमार्हतासंपादकं हविरभिधारणं न कार्यं व्यर्थत्वात्। तथा च नात्र

१
 हवीं प्रत्यभिधारतीति निषेधो नित्यानुवाकः। एवं चाग्नेौ क्रूरणा दोहती यंह विरभिधारणं न कार्यं।
 किंच यत्र यत्रावदानमस्तिलत्रैव धर्मो अनुष्ठेय इति वृत्तिः। नात्र हवीं विति निषेधे जागरूके कस्तद-
 र्थः। स्विष्टकृद्वदानधर्मो हविरभिधारणाघटितो न्यावदानमस्तिलत्रैव धर्मस्तु तदुपि न
 इति चेत् अशुद्धत्वात् नित्यस्य सामान्यतोऽवदानधर्मस्यानिरुक्तेः। अत्र स्विष्टकृतीति व्या-
 ख्यातं च प्रकृताभिप्रायं। चरमावने इत्यर्थात् अग्नेौ क्रूरणा दो चरमावने स्पष्टकृत्वा आत-
 त्रहविषो नाभिधारणं प्रयोजनाभावादित्यर्थः। अग्नाविति। बहुचपरिशिष्टे लब्धे अत्र विंशे धितः
 योनार्चिषि जुहोत्यग्नेौ व्यंगारिणि चमानवं मंदाग्निमयावी च दृष्टिः प्रापि जायते। तस्मात्स-
 मिद्विहोत व्यंगारसमिद्विकृता च न। आरोग्यमिधला चायुः श्रियं चासंतकीतयेति। समिधनं चोक्तं।
 जुहूषं च जुहोते चेव पाणिशरप्यस्तुवादिभिः। ननु कर्मादग्निधमनं कुर्यात्तु व्यंगारनादिनेति। सुरवाग्नि-
 धमनं च कलिवर्जं। अत्र प्रादुर्हमादित्यो अत्र समिधनसमिधस्त्वर्गवर्ज्यविवेको वद्वैः प्रादु-

सागरप्रदर्शितो यथा। पलाशफलं गुण्यं चोच फलं च त्वयि कंकलां तु दुर्वरस्तथा विच्य चंदनं यक्षिया
 च ये। सरलो देवदारु च सारं च खदिरस्तथा। समिदर्थे प्रसस्ता स्पुरे ते वक्ष्यामि विशेषतः। ग्राह्यां कंठ
 फिने चैव यक्षिया मेव भेद्यन। सरलो देवदारु च सारं च खदिरस्तथा समिदर्थे प्रसस्ता स्पुरे
 राजिमा समिदर्थे जे पितृणां वचनं यथा। समिद्विस्वाः पतिः कामिः शुक्रया पौत्राणां शानं। फलं
 यत्कर्म वास्तस्य तन्मे निगदितः शयुः। अस्य सर्वं कामी यमं यमि च फलं हितम्। स्वेष्टा न
 को नक्तमातः कपित्थी नीलेशाः मकी। विविदि विचरस्तथा ठं कः। लंडुकाश्चालको लथा। लि
 लं कः को विदारः अएते आदिविगहिताः। निवासाः आपि नीयानां गहिताः स्पुर् यक्षियाः।
 गुः प्रोच वेदिना ये च वक्ष्यामि च स मेततः। शकुनिनां निवासाः च वक्ष्यामि नृदिगो लमः। अग्रा
 ये वं विधानं सर्वा नृवर्जयेद्देवयक्षिया निति। पलाशः फिंरु फः फलं गुः का क्रां दुर्वरिका। न्यगो
 धो वटः अरु चः पिपलः विक्कं कलः स्तु वटः। दुर्वरः लंडु फलः विचो माह्वरः। चंदनं

८९

मलयजं यक्षिणाः काश्मर्यादयः। सरलः पीतकः। साकोरालः। रवदिरो बालपत्रः। कुंटकिनरंगुदीप्रभत
 यः। लिष्णातकः शीतुः नलमालः। कुरंजः कपित्थोदधित्थः। नीपः कदंबः शाकुलः। स्थिराशुः चिरिवि
 चः। पलिकरंजः टंकोहिमारकः। लिंदुकः स्फूर्जकः। आश्राननः कपीतनः। निचक्रोरोप्रः। कोविदारकः
 कंचनारः। अयक्षिणाः पिचुमंदादयः। अयं होममिति पूर्वोक्तं मनुशातं चैलाः। निप्रणीतं यक्षोप
 कीलीपरिसमुत्पद्युष्यमाचीनावीली। तस्मीमग्नाविभ्रमाधाय मेक्षणं सुवेणोपस्तीयतदन्ने
 धिधाविमज्जोत्तरभागमध्यादं शुष्ठु पूर्वमात्रं मेक्षणेनावदाय पूर्वभागादादयं च बावली तुल
 लीयं दिष्ट्वा हविरवतंचावघातं सोमाये साहुतिमग्निं दक्षिणभागे पराचीनपाणिं दृष्ट्वा पूर्व
 बुद्धिं नभागास्थचरो रवदाय द्वितीया माहुतिं जुहुयात्। नानेह विः प्रत्यभिधारणं। ततो पक्षो
 पकीली मेक्षणमनुग्रहरेदिति। चैतकधर्मेण जुहुयात्। प्रयोगः। रक्षति। अदृष्टार्थत्वादित्यर्थः।
 एतद्विरोधादिति। अधिकरणसप्तमी विरोधादित्यर्थः। सति सप्तम्या उकारकविभक्तिर्लेन

उर्वल्लादितिभावः॥ एतच्च पार्वणाञ्चोक्तं प्राचीनावीतीवाक्यार्थः॥ तत्प्रकृतिभूतस्यैतदयसि
 ककलोमस्यैतत्कलदेविकत्वाभावाधिक्यितोमयधर्मकत्वात्॥ तथा चोक्तं पितृयज्ञे स्वाहाका
 रेण वाग्निं पर्वमिति॥ तत्र प्रकृतोपैतकधर्मेण जुहुतां प्रयोगमुक्तादेविकधर्मेण जुहुतां त
 माह स्वाहाकारेणेति॥ उपवीतिनेति॥ सस्त्रीचीनपाणित्वे प्राडः सुखत्वं योरुपलक्षणं दक्षिणामु
 खेन चेति पदाचीनपाणीत्वोपलक्षणं॥ बहुचानामेवायं विकल्पः॥ काशीयधर्मयोगयोस्त्वैकैक
 धर्मनियमसूत्याह काशीयानां हित्वादिना॥ यत्तिमते पाणिहोमेऽनुशाविरेहादभ्यनुशाया
 मिति पदं यत्र पिंडपितृयज्ञकल्पः॥ प्राप्नोति तत्राग्निप्राप्तेः स्वत्वात् न पाणिहोमं भ्यनुशायत्र
 तु काम्यादौ न तत्कल्पः॥ तत्राग्निप्राप्ताभावात् तस्मिन्नेवाशयेन वाच्ये पिंडेऽप्यिति॥ तेने
 ति भाष्यकारमतं॥ यत्ति कारमतं॥ तत्क्रोदिष्टशब्दस्य पिंडनार्थत्वादित्युक्तं॥ पाणिदक्षिणः॥ ९२
 सव्यस्याशिष्ठगर्हितत्वात्॥ एवमिति॥ आनामहादिविप्रश्नदस्याप्यधिकरणकारक

०१२
 ला। रा। स। वे। ष। मि। ति। अ। वि। भा। ग। स्य। सं। न। त। र। स्य। च। शं। का। वा। र। ण। या। उप। वि। वे। पु। वि। मे। ष। वि। पि। आ। ध। थं।
 नि। सं। त्रि। त। रा। व। प्र। क। त। ला। रा। य। था। ऽ। ग्ने। य्या। ग्नी। प्र। मु। प। ति। ष। ते। स। त्र। ऽ। पो। ति। ष। ते। मे। प्र। क। ता। आ। ग्ने। य्य। च। च। अ।
 ग्ना। या। हि। वी। ल। य। इ। त्या। द। यः। अ। न्या। ऽ। द। श। त। य्यां। तत्र। या। का। च। ना। ग्ने। यी। या। ऐ। ति। प्रा। से। ऽ। आ। च। वा।
 त्र। प्र। क। तै। व। सा। म्या। त्वे। ति। त। द्वा। त्र। त। च। द। ति। अ। ग्ने। कृ। ण। हो। सं। तु। कृ। र्वा। द। सि। ति। य। न्म। त। मि। ति। पूर्। न। धे। अ।
 ज। कृ। ण। दा। वि। ति। अ। ए। तु। चै। वृ। कृ। श। स्तं। मे। उ। न। णि। का। ला। य। नो। ब्र। वी। त्र। र। ज। ते। च। र। तु। व। र्णे। च। नि। सं। व। स। ति।
 पा। व। कृ। इ। ति। शं। र। वो। कृ। श। स्तं। भा। ध। पि। द्वा। यं। द्म। र्भं। व। दु। आ। द्वे। शि। ष्या। न। कृ। श। स्तं। वे। त। दा। च। दो। पि। दे। व।
 वि। मे। ति। त। दे। क। ते। म। नु। प। दं। स्फु। टं। पृ। थी। चं। द्र। म। त। मा। ह। त। द। भा। र्यं। प। र। मि। ति। प्र। थ। मं। वे। ति। प्र। थ। मं। वा। नि। य।
 म्ये। ल। का। र। ण। दा। ति। क्र। मः। स्या। दि। ति। स्रं। य। था। कृ। पिं। ज। ला। न। ल। मे। ते। त्या। दो। प्र। थ। मो। प। स्थि। तं। त्रि। त। मे। व।
 नि। य। म्य। ते। पा। व। त्कृ। पिं। ज। ला। नं। भा। सं। भवे। न। क्व। चि। द्वि। आं। ते। स्वी। कृ। र्त्तं। वा। ला। त्र। प्र। थ। मं। व। दु। ला। ति। कं।
 मे। का। र। ण। भा। वा। च्छ। य। था। प्रा। ण। न्मो। ज। वे। दि। त्या। दो। वि। प्र। त्रं। प। भो। जने। न। शा। स्त्रार्थं। सि। ह्नु। व। य्य।

धिकं फलार्थं त्रिलसतिकम्पचतुरादिर्भोजनेन चैहचतुराधाः संभेदं त्रिविशेषस्तद्वत्तापिकार
 णाभावान्नप्रथमातिविशेषः क्रमस्यार्थः ॥ तेनेति अपत्तीकृतस्य विधुरदस्य पसेहात्रेण सार्थः ॥ पि
 येति विधुरान्यत्वात् अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे इति अग्न्यभावरूप निमित्तोपा
 दानादिप्रपदेन विप्रस्य भावः अत्राग्न्यभावः कृतस्य कांक्षायां भार्यपरिग्रहाभावेन तु तत्र
 कालाग्निस्वीकाराभावेन चैव सार्थं सुतरार्थं माताग्न्यभाव इति विंदलीति सप्तपदी अमणं
 विना भार्यता जननेन कामेनेना दशाग्निस्वीकाराभावस्यापि नामः ॥ स्वीकृतान्गुधेदा
 पि अग्न्यभाव एवेत्याह सभार्यस्येति अग्न्यसन्निधानोपलक्षणमेतत् वस्तुनस्तु अग्न्य
 भावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ॥ योत्पन्निः सद्भिजो विप्रैर्षं त्रैवभिरुदात्त इति स
 नुवचने यत्र पाणावेवेति एवकारेण लोभिकाग्निजलाद्यधिभ्रूणात्तदभिराकृतं तन्मार्ग
 परिग्रहाभावपुक्तमेव अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे अग्न्यभावः स्मृत

८३

स्तावचावभायांनविंदतीतिवचनान्तरा। अन्यत्रतुषाणिरपीत्यर्थः। अतन्मायाधिकारिदेवपिअप्याणिहोमे
 प्राचीनावीतस्यादिसारांकाकारणायाहोमवीतेनेति। ननुअपलीकसंबिधुरत्नमिति नसम्यक्।
 अतः पितृयज्ञेस्वाहाकारेणवाग्निं पूर्वमिति पक्षवेदिकधर्मणः। तुबुलामुक्तः। प्राक्तनस्यैतद्वधर्म
 ण। तदनुसारेणचदर्शः। अतएवअनग्निकोयदाविप्रः। प्राहुर्कुर्वीतपार्वणं।
 अग्नौकुरुणवत्तत्रहोमोदेवकुरेभवेदिति कश्यपवचनेउपवीतस्वाहाकारादिदेविकधर्मणः। तु
 बुलामिदमिति हेमाद्रिः। यत्तत्राग्निकत्वं यच्चोऽन्यत्रविधुरत्नापत्तिकत्वादितदंतंत्रा। एवंचसर्व
 तस्वस्वधाकारादिपिअधर्मिणांपिअविप्रकुरेस्वाहाकारादिदेवधर्मिणांदेवविप्रकुरेहोमः
 ननुपिअधर्मिणांबैधुर्यादिनिमित्तकोदेवविप्रकुरे। अन्यधर्मिणोऽन्यधर्मासंभवादिस
 स्वरसंस्कारयन्नेवाहयदेति। भेदेनेतिपार्वणंतरसाहुण्यार्थः। हेमाद्रिस्त्विति। तुरप्य
 र्थे। तत्रैवेति। मातामहवैधदेविकविप्रभेदेतत्प्रथमकुरेइत्यर्थः। वैधदेवेयदेकस्मिन्नि

तु चक्रे चनाम् । भेदमावृत्तिं । अन्यथा तत्र मित्यर्थः । मालासहस्रैश्च देविक विप्रभेदेऽभेदे
 वाऽऽवृत्तिरित्यर्थस्तु अशुद्धः । अत्र भेदे आसना चर्चनादिवत् । होमस्यापिलं चलाया युक्तत्वा
 त् । तत्रैवेति पाठांतरं । तत्र भेदमित्यस्य देव विप्रभेदे पिलं च मित्यर्थस्तु अशुद्धः । तत्रासना
 चर्चना वृत्तिमस्याप्यावृत्तेरेवोचितत्वात् । किं । उपकारेणेत्यर्थः । साग्नि करतिले पलक्ष
 णे । स्वधाकारादिपित्र्यधर्मेण शुद्धं तां तां हेवामिति । अमा वास्यादि प्रादुर्भू विप्रभेदे पार्व
 णांतरसाङ्ग्या यत्र भेदेन पाणि होमः । न देवैस्तु तत्रैवेत्यर्थः । पल्लु अग्नौ करणवा क्रिया
 दिभ्यो वैश्च देविके । पाणवे वतु तद्वानतु पितृये कदा चनेति तद्देवे कृत्वा पुनः पितृये न
 कार्पमित्येवमर्थः । नथैव हरगा एव । अग्नौ लोकिताग्ने । श्रद्धा स्थाप्य प्रादु पाणावग्ने क
 रणमित्युक्तं स्मृतं च । पर्वस्तु दर्मास्ति मिति । पदितः सर्वभो अस्ता दर्मास्ता मित्य
 र्थः । पदितो दर्मा न्यसमीयाः । पृष्टु क्षपदर्मा नास्ती चेति पाठः । पृष्टु क्षणं वा चानिकमि

२४

१५

निमित्तान्तरं। वृत्तिरुन्मत्तमाहमेक्षणमेनेति। नानुशेति च। अनुशावचनं प्रत्यनुशावचनं चनस्तद्वतिव
 त्तिरुदुक्तेः। मेक्षणेन होमपक्षेत्प्रहरणं अर्थाद्वाप्यते करेण तत्पक्षेत्तु मेक्षणमेवेति विशेषः। अत्र
 पाणिहोमेऽध्वमेक्षणविप्राभ्यनुशान्तं संति। विप्रादिविप्रपाणिं परिसमुत्पपयुं दपवामेनोप
 स्तीर्य दक्षिणेनावदाय जुहुयादिति स्मृत्यर्थसाहचर्यः। अनुशादीति। विप्राभ्यनुशायां स्वाविरोधवि
 रहात्। अथिमशौनकाभ्यां च। मेक्षणं चोपादेयं अवदानरूपकार्यसत्त्वात्। कार्यप्रतिनिधय
 भावाच्च। परिसमुत्पपयुं क्षणे तु न भवतः। यस्तु निरसनलक्षणद्वयकार्येनोपेन नियमाद्व
 मात्रस्याप्रयोजकत्वात्। परित्तरणं कार्यमेव। अद्वयमात्रोपधिकत्वात्। इध्मा तु तुष्यते। अग्न्य
 भावेन स्मिन्धनार्थस्य तैस्पाप्यभावात्। अनुशानिषेधेऽस्वरसंदर्शयन्नेवाह पाणिहोमेऽ
 ति। आऽप्यमाऽप्यहुतमन्त्रद्वर्गादिपात्रेस्थापयित्वा तत्पात्रं जुहुसक्रेधारयित्वा भवत्स्वेवा
 न्नोक्तरणमिति कर्मधिकरणकारकयोर्निर्देशोक्तत्वात् शेषं पूर्ववत् अग्न्यधिकरणहोमवत्

करिष्येकरवाणीति वाऽख्या न पदं प्रपुंजीत आत्मणा स्तुत धास्ति स्य नुदादपुः यद्वाऽन्वया विप
 वदित्यनुवर्त्तते तेन क्रमेण क्रियता कुरुष्व कुरु इति वा अनुभाव च न लभ्यते । तथा भाषाणि होमाग्ने क
 रण धर्मांतरातिदेशोपि शातव्यः । तेन होमार्थान्ते पर्वार्ध परार्धकः पना अभिचारण प्रसमिचार
 ३ एते द्विरवत न संशयेन करेण वा होम इति तुल्य शेषमतिपत्तिमाहा-ध्याय न दत्तादिना । यति ।
 यदा हि जयाणि पुज्युयात्तदा होमाधिक्रणीकृत पाणि पुद्भि जे पुद्भला चने पुस्तसु अन्यदन्वयमनु
 दिशति ददाति । अथानंतरं पाणौ दुतादन्वायेषमन्तं किंचिद्वात्मणे यो दद्यात् । विन्यविप्रमपात्रे
 निः प्रनिक्षिपेदित्यर्थः । आचमनं च निष्क्रम्य कार्यमिति । ननु मक्षणाभावे कृतक आचमनं कर्म गत्ये
 वाशु चित्ताभावपि नैमित्तिका चमन दर्शनादित्याह नैमित्तिकमिति । प्र पाणि होमनिमित्तकमि
 त्यर्थः । तेनाग्ने होम पक्षे तन्मकार्ये निमित्ताभावात् पूर्वमक्षणे निषेधति अन्नमिति । णाप्यास्य
 इति । तथा चाभ्यवहार्थस्य गोणास्यसंयोगादि चमनं तद्यथा चमिक्रमेव । अशुचित्वा केनेम

४ अशुचित्वाभावात् । अथमक्षणेऽशुचिते विपुल आचमनं वचनादिति चेत् । अथमक्षणे पितृ तदा चमनं ४

कर्त्तव्येनोक्तं निःश्रवादि सार्थः । भक्षिते चिति । एतन्मते नान्नद्वयमिच्छणं । अग्नि साध्यादिति । तदुक्तं
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य प्राणा वेवोपपादयेत् । योऽपि सद्धिर्गो विमैर्मन्त्रदर्शिमिरुच्यते इति । एवं सत्य
 न्नं पाशितले दत्तमिति निषेधविषयमाह पूर्वति । तीति । कुत शेषं पितृभ्यः दत्तानीति सपिंडने दत्तति
 चोदितस्यैव दत्तमित्यनेन ग्रहणं । इदं तु जुहोति चोदितमिति नात्र तन्निषेधः प्रवर्तते इत्यर्थः न च व
 तिरुतां दत्तस्य चोदिते दत्तमिति कथमिति वाच्यं । तन्मते दत्तमित्यस्य विधितः पाणौ निहितमित्यर्थक
 त्वात् । तस्मिन्निति । अग्नौ करणशेषेण यदन्नमभिधारयेत् । इति पूर्वार्थं । अग्नौ आऽप्याहुति
 त्रयं ततोऽहुतशिष्टाऽप्याभिधारितान् नमक्षणामित्यर्थः । शंखा यमानां तु अग्नये कथं वाहना
 यस्वाहा सोमा यपितृमते स्वाहा यमादां गिरस्वते स्वाहेति वैदिकधर्मेण । उक्तं । आहुतयः ए
 वमग्नये वासपि स्वस्य सूत्रानुसारेण द्वयं त्रयं वा बोध्यं । एतत्तदुत शेषान्नस्य पित्र्यपात्रे
 एतन्नेष्टदेवपात्रे वर्ज्यं न च । कर्कोक्तमर्थमिराकरोति तत्रैवेति । इदमुपलक्षणं । उपकीलादि

धर्मेण जुह्वतामग्नेौ देवविप्रकरेवा होमे पिशेषदानं पित्र्य एव पात्रेन देवेभ्यस्तपि द्रव्यं। आपस्तंवेत्या
 धापस्तंवानधि कृत्वा साग्निरिति। द्विविधस्याप्याहिताग्नेर्दक्षिणाग्निरिति मतेनेदं। स्तातका
 इति प्रागुक्तद्विजपाणिस्तु एतेन मते आ-धाय न पश्यति न तद्विरोधः। आपस्तंमेन मासि प्रादु
 विधोत्रयोदशाहुतयुतास्तादर्शयति तत्तद्विरोधोऽत्रात्मणो जेनार्थान्न स्पृशेत्। सर्वमक्षयं
 सर्वविधमन्त्रं। सर्वाधानि न इति। आपस्तंवानां मासि प्रादुस्या पूर्वत्वेन पितृपक्षादक्षिणा
 ग्निस्राप्य भावात्स्रात्तस्याभावेन सर्वाधानि नोऽधिकरणाभावाद्देवलोपदत्ताशयः। इदमा
 पाततः। पितृपक्षधर्मकत्वाभावे पिस्मृतिवाक्येन दक्षिणाग्नेः पाणि लोभिकाग्न्यादेश्य प्राप्ति
 संभवात्। तद्वत्तेन वसं मासि प्रादुः। भाष्यास्य निरस्यन्ते वमातुः प्रादुंसाधयति। तत्रा
 पीति। आग्नेये वेति। यद्यप्यन्यदेवतः पशुः स्यादित्यन्ति। श्री षोमीये मन्त्रस्य विहिता
 ऽग्नेपीमनोताम्यदेवता कृत्वा दुष्करेति प्राप्ते सिद्धं। तस्मात्तद्वाग्निशब्दस्येति। तेन मातुः प्राधा

८६

येनापित्त्रामिति। पितामात्रेसेकशेषः। पत्नीमिति। पत्नीद्वित्वे बहुत्वे चानोहः प्रकृताः भूतौदिति
 सिद्धांतः। विधिवदिति। याज्ञवल्क्यः। अन्नमिष्टं हविष्यं च दद्यात्कौधनो नरः। इष्टं चोत्तमा
 नां। मनुः। यद्यद्वेचेतविप्रेभ्यस्तत्तद्व्याख्यासुतः। अन्नोपायकथाः कुर्यात्त्रिपितृणां मेत
 त्सिद्धितं। आयसंदर्षापात्रिकादि। अयसेन। औदुंबरं। लाञ्छं। फलैः। आकौडुं। बरिका। वि
 विषमिति। तस्मादंनरितं कुर्यात्तदार्थेनाथत्वेन वेत्तुं च तदर्थं। प्रतीयते इति। निगमः
 अपेक्षितं योनदद्यात्प्राप्तार्थं सुवक्तव्यं। अधः। अथासुधोरासुतिर्द्यग्योनिपुगधति। दे
 वकः। आसुसंपालये आर्द्रं नैव कौधं स सुचरे। आश्रितः स्थित्तो गोवा न तिष्ठेत्। पितृ
 सन्निधौ। स्तंभमित्यादौ निहितशरीर आश्रितः। विष्णुः। नान्नमास न मासोपदे। न।
 वदुतं कुर्यात्। आसनपदं आधारे पक्ष्णं। ततश्चान्नपात्रमाधाराद्यपरि न स्यात्
 वेदिसर्थः। आम्ने। पित्र्ये कर्मणि भुंजामो भूमे पात्रं न चाकयेत्। व्यासः। न्यस्तपात्रं भुंजं

१७

४ भजत्वेन हस्ते निधः। न विभेदो न्यस्यं कुर्यात्। प्राप्ते हि भारणे आदे ४

जीतपंचग्यासान्महामुने। शेषमुद्रयभोक्तव्यं पिच्यर्थे तु न चोद्वेज। पाणिभ्यामिति। उभयोर्हस्त
 योर्धुत्तं पितृभ्यो न निवेदितं। तस्मादेकै न हस्तेन तदन्तरं समुपागतं। भाजनं च समात्म्यतिष्ठेदुधे
 षणावधिः निवेदितान्मसुभयोर्हस्तयोरेकेन पात्रमात्म्यमपरेण भोऽप्यभिसर्पः। दावतो यमिति।
 - प्रचेताः। पीलापोशानमभिधात्वा त्रपात्रे दत्तमगर्हितं। सर्वे द्विपाणां चापः संनक्रुर्वात्पाणिपादयोः।
 दत्तेति। भोः। दृणां वलिरामनिषेधः पितृणामन्तमात्रयवलियस्तु प्रयधति। स्तेयेन भ्रातृणस्तेनः स
 सर्वस्तेयश्च भवेदिति भारद्वाजमिति बोध्यं। वलिरामे तन्त्रमालभ्यन्तिः सावित्री जपः प्रायश्चित्तं दत्ति
 नागोऽग्नी। अत्र पोशानविधानम्। वलिनिति धाम्नां अन्ये पर्वक्षणादिप्राणाहुत्यंताः नित्यभोजननि
 यमाः संतीति लभ्यते। अत्रातदिति। यजुः सामाध्वर्यणां जप्यानि च धातरेभ्यो द्रष्टव्यानि। अमूर्ता
 भांचमूर्तानां पितृणां दीपते तसां। नमस्यामिसदृतेषां ध्यायिनां योगचक्षुषां। चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च
 द्वाभ्यां पंचभिरेव च हृयते च पुनर्द्वाभ्यां समे विष्णु प्रसीदति तिसप्तार्चिर्जपस्तु सर्वेषां। आश्राव

पअस्तु श्रोषद् यज। येयजामहे। बौषद्। इति चतुर्भि रिसा चर्थः। हे माद्रो। महालय गवा। आद्रे प्रीति आ
 हेतयेव च। सपिंसीकरण आद्रे न जपे किल स्तन कमित्यभि। अवण निषेधो द्रष्टव्यः। हुंकारेणापीति।
 स्वस्ति वाचनानंतरमदोषमाह वशिष्ठः। हविर्गुणानवक्तव्याया वन्न पितृ तर्पणं। पितृभिस्तर्पितैः प
 आदत्त व्यंशो भनं हविः। प्रौढपाद लक्षणं च। आसना रूढपादस्तु जानुनोर्वाथ शंक्रवोः। कृता वसविष्य
 शक्रोपस्तु प्रौढपादः सुतु चले इति। मनुः यद्वेधित शिराभुंके यभुंके दक्षिणा मुखः। सोपान लक्ष्यं यभुं
 के। नद्वै रक्षा सिभुं जते। निगमः। मांसा पृथक् फले रक्षादि दंत धे दं न भक्षयेत्। आस शेषं न वास्येत् रची
 न शेषं तु नो विवेत्। आद्वयं को सिति। उपिष्टेन परिवेष्य स्पर्शं मरिचिः। उपिष्टेन। उ संस्पृष्टो इत्यह
 स्तो न रोयदि। भूमौ निधाय तद्रूपमा चां। नोभ्युक्षणा श्रुचिः। श्रुचिः पुनः परिवेष्य नमित्यर्थः। अत्रिः।
 अं जानस्पृष्ट विप्रस्य सिष्यो पिष्टं तु यः स्पृशेत्। प्रक्षाप्य भुक्ता क्तात्वा च गायत्री द्विशतं जपेत्।
 उपिष्ट भोजने चैव सहस्रं समुषोषणं। सहस्रं जप उपोषणं चेत्यर्थः। अन्योन्यं भोजन पात्रेभ्यो

धिष्ण्यर्शोऽप्युः। उधिष्णोऽधिष्णसंस्पर्शस्यैषा त्रिविदस्य च। सर्वा नने पुर्ववत्सि स्या भोजयेत्तु द्विजो
 तमात्रे। शंखः। उधिष्णलेपनस्यर्शे प्रक्षाल्यान्तेन वारिणा। भोजनोत्तेन नरः स्वात्मा गायत्री त्रिश
 तं जपेत्। चंदादिस्पर्शे तु भस्मजः। तदप्यमं स जन्ममुक्ता राजात्मा देवी सहस्रकर्मिणि जपेदिति
 शेषः। एतान्निवेधाने स्मरंती भुञ्जीरन्। पादकृच्छ्रं ततः कृतेति। एतच्च प्रायश्चित्तं आहूतं
 ततः कृते स्यार्थमाह क्षणेति। निमंत्रित इति। एतच्च वेद्यदेविक विप्रवसनं। इत्यनेन स्पष्टं। स्वा
 म्ना। लोभिका म्ना परिस्मृतनादि प्राप्तिं स्वपदं। क्षात्रं शैलि। प्राणा यखाहेति पंचमंत्रैः क
 मेण षड्वातं रुता प्राणा वासमं आभ्यां। नुहयादित्यर्थः। ततः कृतेति स्नानादिमध्यं। अग्नि
 धानेति। आहूतिः वसनं पितृनिमित्तं विद्येदेवोपलक्षणं। दक्षः उडिषधानवाभ्यहये
 ष्वके वाभ्यतवाप्यमर्थः। वेद्यदेविकस्य पित्र्यस्य वा वसनं सप्तप्रायश्चित्तप्रत्ययात्। वे
 द्यदेविक वसनं चरुर्न कार्यः। पित्र्य वसनं तु स्वकार्य इति तु केचित्। एवं च ग्रीहिषव वसने

योरैकत्र निवेशासंभवात् हतेनेति प्राधान्यमिति। भोजनस्य पिंडदानांगता कथनं न तद्वत्सादनाथं किं
 तु अंगवत्तत्त्वे पुनस्तत्करणं नास्तीति सर्वस्विद्व्याप्ये प्रापणार्थं। अतश्चाह पिंडदानेति। तदिने
 उपवासं कृतेति। अत्र प्रमाणमनुपदममेव प्रथमपक्षे लोभिकाग्निस्थापनादिद्रव्यमिति। आहुपंकावि
 ति। अर्चयेदित्युत्तया पित्रावाहनादिकाः। प्रक्रमान् पिंडदानकरणात्। न पतोमोदं यस्यामस्तुक्तं
 पस्तुहितोमः। अकृतेरिति। आहुस्यापराणिकृतया तत्रापि यविप्रवमने पुनः वाकेन तदुक्तमिति
 पुनः पाकौर्धात् पदे पुः कृतिः। अतस्त्वत्तदचनमाह पित्रार्थानामिति। विदेके वेत्यभिधानं च अयं
 विप्रं निमंत्रयेदिति प्रागुक्तार्थकं तदिने विप्रान्तरनिमंत्रणासंभवेन तस्य पदे पुरेव संभवात्। एषु वच
 नेष्विति। अकृते पिंडदाने ष्वित्यादिषु रूपार्थः। एतद्वचनानां निर्मूलत्वेऽपि अग्न्यादिभिर्भोजनेनेत्य
 यविधानादोमः पुनः आहुंचेति पक्षद्वयं प्रामादिकमेव। तत्र पुनः आहुंपरदिने तदिने चोपवासः
 त्वपि अर्थत एवेति। अत्रेति मतं ह्ययन्नेवाह आहुस्येति। रात्रिधाने होमः पुनः आहुंचेति पक्षद्व

यमुक्तं तदवस्थापयति। अत्रेदमिति। अंगत्वादिति तदेवाग्निं समाधाय होमं कुर्याद्यथाविधिरिति वचनाच्च।
 अविष्टे देवभोजनस्यांगत्वे दृष्टो तमाह तत्रेति। केषां चिन्मलमाह पितामहादेव कीति। पितृभों तावुपो
 ष्यामि नितत्र आहुं परेहनि। पुनः कार्यं चान्यथा तौ नो पोष्य आहुमा चरेत्। दर्शदो वसने चाम आहुते
 मस्मती रितमिति अभिपुक्तोक्तैश्च। तथा वसने होम एव। एतन्मलं हृषयति तस्याधीति। पितृवदिति।
 लदिने उपोष्य परेपुः आहुमित्यर्थः। वार्षिकवदिति। उमद्य प्राधान्यात् तदहरे वपुनः आहुमित्यर्थः।
 दृष्टान्ते तु पूर्वोक्तवचनानां समलत्वे वार्षिकं परेपुः मिमर्त्तत्वे च तदहरे वसपिंडं तदहरे वेति वि
 शेषः। एवं यदि विप्राका मत्तत्वात्तु चित्तु नः पाकं कृत्वा दर्भं वृद्धुत्तदसंभवे तयोः केवलपिंडं तन्मात्रा
 त्स्ति द्विरंगी कार्ये साशयेन तन्मात्रावश्यकतामाह सपिंडी कुर्यात्तानीति। मया दाविति। अधिं कश्चा
 द्दुष्टभोजनं प्राधान्यादावतिरित्यर्थः। आशा कृति। तदभादरणे तु वसने विरेकयोः पूर्वोक्तं गोऽ
 मेधिलमतमेवमात्यमित्यभिप्रायः। आहुस्त्वत्वादित्यं धस्तु आशार्थं चभिप्राय इति। पादिजा

९९

लेव्यासः। वटाका-सत्यपर्णेष्टुंभीतिष्ठपुर्णयोः॥ जोविदारेकरं जे-समुत्तका-चांद्रायणं-चरेत्। नरेकप
 रके-वैवआयसेला-मभाजने। वटाका-सत्यपर्णेष्टुंभीतिष्ठपुर्णयोः-चरेत्। प्रचेलां-मन्मयेपर्णपृष्ठे-चका
 र्यासेलांतथेतथा। ना-श्रीयान्तपिवे-चैव न करेण तथंगनारति। स्मृतिसंयहे। कामहस्तविभुक्तेतु पा
 त्रेहस्तेतथैव च। तथोदके पर्णपृष्ठेष्टुंभीतिष्ठपुर्णयोः-चरेदित्यादि। जमदग्निः। भुक्तापीत्यातु यः कश्चि
 द्दिकृपात्रं समस्त जेत्। स नरः सुखपियासात्तो भवेत्। जन्मनि जन्मनि। मनुः। पिवतो पत्यते तो यं भा
 जने मुखनिःसृतं। अमोऽपंतमवेदने भोक्ता भुंक्ते तु क्लिष्टिषे। क्षीरं भुक्ता पिवेत्तं केशात्प्रणो ज्ञान
 दुर्लभः॥ चष्टिवर्षसहस्राणीं भुंभीपाके स पच्यते। आमे। पच्य पाणि तं ते भुंक्ते पच्य कृत्वा रं संयु
 तं। अंगुली-चोद्रे चस्तु गोमांसा स न वत्सृतं। यमः। कामभागे करं न्यस्य कृतिभ-ग्नस्तु यो द्विजः॥
 हस्तले वदते चैव निराशाः पितरोगताः। मां ब्रूयः। सर्वे द्विपाणा-चाप-यन कुर्यात्पाणि पारयोः॥
 लक्ष्मीतः। उद्धृतपाणिं विहसन् स्त्रको-पो विस्मयां न्वितः। आहूकाले च यो भुंक्ते न तत्प्रीणातिवै

पितृन्। पादेन पादमाक्रम्य योभुंक्ते नारकी तु सः। अन्नं ब्रमेति च ध्यात्वा गार्हपत्यं भोजनं चरेत्। त
 नारकी सनुवर्तते। आपस्तम्बः। क्रौशं तु विप्रयान्ति संपवित्रं दक्षिणे करे। भुञ्जानस्तु विशेषेण ग
 र्हितान्तस्य शोधनं। पवित्रं तु परित्यज्य प्राद्विभुंक्ते तु यो द्विजः। माद्व्यमस्तुरा नृगघे न्नताम्नी
 णातिवे पितृन्। ग्रंथी कृत्वा पवित्रेण न्नं भुञ्जीयान्न च चमेत्। इति निषेधस्तु वर्तुलं गंधिमि
 न्नं पशुः भोजनं वर्तुलं तन्मोक्तं। एवं धर्मे न हि यत्ते इति स्मृतं। उराना। निपुक्तं ये वयः प्राद्व्य
 किंचित्परिवर्जयेत्। पितरस्तस्य तन्मासं नैराशये प्रतिपेदिरे। शालेति। एतेषु प्रावयेदित्य
 नमिधा यथा ते स भिक्षुं धानं पूर्वमन्वा प्रावयेदित्यर्थः। तथा च याज्ञवल्क्यः। आरुहेस्तु
 पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपंत इति। पूर्वजपः चारुतिगायत्री मधुधाता इत्येकत्र पत्रिराचत
 मधुपदस्यः। इत्यहं अत्रेति। मधुमती इति। मधुधाता इति तिस्रः। अक्षन्ति ते काचः। पृष्ठति। १००
 विष्णोश्च सुप्रसन्नमिह भुः। स्थायी पाद्वेन सहैति अतिषंगपक्षे। अन्यत्र तु केवलं भुक्तं

१००
 वेणेव ब्राह्मणसमीपे पिंडदानं । अभिमते इति । तथा च ब्राह्मणेर्धदिस्वी कर्तुं समिमतः दोषः संलक्षितो
 निवेदयेत् । अथ यद्यनुमतं दृष्टेः सह भुज्यतामिति तदा स्वयमेव सर्वस्वी कृत्वा वंपुमिः सह भुंजीतेत्य-
 धः । पिंडं त एवेति । पिंडदानानंतरं प्रकीर्णमिति स्मृत्वा । कात्यायनस्त्विति । हेमाद्रौ धर्मः । केषां च
 द्विकिरः पूर्वतस्मिन्मः तथा परः प्रमः पूर्वमथान्वेषां विकिरस्तदनंतरं । अथ धादिधानात्पूर्वं क्रे-
 षां च द्विकिरस्ततः । अन्येषां तु ततः प्रस्थाद्विषुषामिति । संमतं गावः पादिजपात्पूर्वं क्रेषां च तद-
 नंतरमिति । विकिरमतिप्रतिमाह । विकिरमिति । उपिष्टे रितिसहार्थे तृतीया । अग्निदग्धा इति ।
 पूर्वाधेये । अग्निदग्धा ये अदग्निदग्धा गीवा जाताः कुले ममेति । अग्निदग्धा ये अग्निदग्धाः कुले मम ।
 येन अग्निदग्धा गीवा येन अग्निदग्धाः कुले ममेति । पाठः । धर्मः । येषां न माता न पिता न वंपुर्न चान्नसिद्धि-
 र्ना तथान्नमस्ति । तत्तत्तयेन भुवि दत्तमेतन्मया तुल्यं कायस्सुरवा यमेतु । ये स्मत्कुले तु पितरौ तु
 सपिंजे दक्षक्रियाः । ये चाप्यक्षतपिंजस्तु ये च गर्भद्विनिःसृताः । तेषां दातो न क्रियते येन अग्निदग्धा

अथेपरेः भूमौ दत्तेन नृप्यं तु चं नृत्तसायां तु परां गतिमिति संज्ञः ॥ पिंडं वदिति ॥ उचिष्टसन्निधौ पिंडं दत्तेनैः
 सह प्रलियादत्तं ॥ पिंडसन्निधौ चेत्पिंडं वदिति व्यस्येति केचित् ॥ पिंडसन्निधौ विहितं दत्तं माह धर्मः ॥
 अपित्यस्य प्रमाणेन पिंडं दद्यात्तु माहिलः ॥ न स संविद्धिरं दद्यात्पिंडं ते तु घटं मुलमिति ॥ उचिष्टभागे
 भौ न्न दत्तं माह धर्मः मानस्येति ॥ यच्च शिष्टं भाजने पुद्गलं दत्तं तिस्रहर्षितः ॥ तस्मात्तस्य वेदीनास्त
 त्मात्तलपरिशेषवेदिति पुलस्त्योक्तं ॥ दद्यात्तपः स कस्तु दितु तं तत्रैकमाहोदयमुवेदिति ॥
 गंधं घृणं हणं यत्तु शोधनं निषिध्यति हस्तमिति द्वाभ्यां ॥ गंधं घृणं प्रकाशयत्यौ ॥ अर्घ्यं विबलिगंधं
 घमर्घ्यं यत्तु निभूमिषु ॥ श्रीगं निपितरः सर्वे वेदान्धे भूमिदेवाः ॥ इति ॥ तत्प्राशनैः प्रत्नापिधानं
 मस्तीति संज्ञः ॥ तदवशिष्टं तोयत्प्रागे च शौरवे पुं ण्यनि ॥ यैश्च त्माधुं दनिवातिनां ॥ अर्घिना सुदं
 दं सं प्रक्षय्य सुपतिष्ठति संज्ञः ॥ पवित्रेति ॥ पात्रे वे निक्षिपेत्तु स विप्रः पंक्तिं प्रकरत्पुन
 राधं ॥ शोधयेदिति ॥ मरिचिः आचम्य चलेनः कार्यं दंतकाष्ठस्य च मक्षणं ॥ भोजयेदंतं ॥ अग्नि

१०९

नित्यसाचमनंचरेदिति। गंडूषहस्तशोधनादिविस्तरोन्यत्रुत्पः॥ तच्चेति। आत्मणार्चनानंतरमाह
 देवः॥ अथसंगस्यकलशंसदभंपूर्णमभसं। पुत्रस्तापविशेषांपिडावापुंनिवेदयेदिसादिना। अ
 धआत्मणार्चनानंतरंअग्नौकर्मकरणांतरमाहमनु॥ अपसव्यमग्नौकृत्वासर्वमावस्यदिक्र
 मे। अपसव्येनहस्तेननिर्वपेदुदकं ततः॥ श्रीस्तुतस्माद्विशेषात्पिंजरकृत्वासमाहितः॥ ओदमेने
 वविधिनानिर्वपेदक्षिणामुखंरति। तस्मादिति। अग्नौकरणशेषादित्यर्थः॥ भोजनोत्तरमाह
 कात्यायनः॥ आचानेषुपिंडदानमनाचानेषित्येकेदिति। आचानेषुचतुर्गंडूषेषुसम्यगाचाने
 शुभ्रात्मणेषुपिंजामिदध्यादितिकालीयवचनोत्तरात्॥ विक्षितोत्तरमाहसराव'अनाचानेषुदति'
 तस्तेषुअन्नंस्वर्णमभ्युक्षान्नविकरणमुपिष्टाग्रतः कुर्यादिति विष्णुनाचमनाप्राग् विक्षिरे
 योऽग्नौः तदुत्तरमर्धांत्पिंडदानसिद्धेः स्वधावाचनोत्तरमाहनुः शंखलिखितो गायत्रीं समंभुजा ७ नु
 व्य। इत्यान्नात्वा स्वदिलमिति पृष्टुशेषमन्नमनुशाप्य कृत्वा दत्त्वा द्विक्त्रं कुर्यात्स्वधावाचयति

आविष्टरांस्त्रीः स्त्रीः नृदद्यादिति। विष्टराः पिंङ्गधस्तनादर्भाः। यमोऽपि आयां लो-शानुजा
 नीयादभिवाचकं लो-जलिः। भवंतीरमनामश्नातानुशातलक्षणं। स्वधेति चेति वक्तव्यं श्रीपतां
 पितरस्तथा अक्षय्यमन्त्रजनंतु वा-चं श्रीते हिंजोतिभिः। नो निर्वपणं ऊर्ध्वं त्रिपिंङ्गनां तदनंतरं न
 मिति। विप्रविसर्जं नोत्तरमारहासीतः। वाजे वाजे रत्यनुमं पृहविः शेषस्य पिंङ्गान्निदध्यादिति।
 प्रेत-प्राद्विषिति। अमशस्ते पुदागे पुदूर्ध्वं पिंङ्गं वनेजनं। भोजनस्य मशस्ते तु पश्चादेवोपक-य
 वेदिति। भोगाश्च पुनः। मशस्ते सापिंङ्गना दोमन्वेष्टिः यस्याप्ययमेवार्थः। आ-घ-ना-पनानां ला
 हं भुक्तं व-पि-स्त्विति। साग्निरिति। पिंङ्गपिंङ्गं तद्वत्तेन ध्वनिषं स्यते। अनग्निरिति। साग्ने
 रपि ध्वनिषं गासत्वे रत्नविषो-ध-तुले वमग्निं पिंङ्गनां सन्निधौ तदनंतरं। पक्षान्नेन वलिंते
 भ-पिंङ्गेभ्यो दापयेत्तु धरति देवलेनाग्ने होमस्य पिंङ्गसन्निधानं भदता र्थादग्नि सन्निधानेन १०२
 पिंङ्गानुक्तं। अग्न्यभावे तु सर्वमन्त्रमुपादायेत्पश्चिमयाक्षव-ध्वोले विप्रसमीपे एव

102

अन्यशाखी वि। उपलक्षिते मही पक्षे पिंडदानं समाचरेदिति सामान्यतो मत्स्या एवोक्तैः। तत्र इति।
 अथ संज्ञा पञ्चकरोति प्रागुक्त-होका नंतरमिदमर्थं। तत्र येषां शाखायां कलशेनैव कृत्यमभि
 हितं तत्र पंचं कलशपदं सभिमे सत उपेक्ष्य विप्रानुज्ञानं तदक्षिणदिग्ग्रासिः सर्वशाखी
 पानुगतेति लावन्मात्रं संगृहीतं। षट्त्रिंशन्मते। स च ज्ञानुनिपात्यैव भूमौ पिंडान् प्रयत्नतः।
 निर्वपेत् पितृतीर्थे न स्वधाकारमुदाहरन्। मरिचीः। पात्राणां रज्जुपात्रेण पिंडदानं विधीय
 ते। राज्ञोऽप्युपरात्र्यां वा हस्तेनैवाधवा पुनः। रज्जुस्य गंडकस्य काकादिका स्थिरं भव पात्रं।
 रज्जुपात्रं। लांछं। राजहर्षा। अतिदीर्घहर्षा। स्फुमेति। पितृयज्ञे। सकृदा धि नैः। एकै न प्रयत्नेन
 धि नैः। सकृदा धि नान्युपमं। इति ला निभवंतीति शतपथे यत्समूहं तत्पितृणामिति तैत्ति
 रिये। आत्मेतु। देववाक्ये मंत्रोऽप्युक्तः। निहन्मि सर्वं यदमेध्यमत्रहन्। असर्वं सुरदानवाप्नुयाम्।
 रक्षां सरक्षा विप्रिशास्य संहन्मामया वातु धावन्। असर्वं। एतेन मंत्रेण सुसंयतात्मा दर्भे

णवेदिंति लिखेन्निवेदैति। पराचि नपाणिः उत्तान एवाधरी कृतपितृतीर्थः पाणिर्वेनेति विग्रहः। उदकं नेति।
 उदकं च सत्तिलं। तिलोन्मिश्रेणोदकेनासिच्येति वचनात्। असाविति संबुध्दं तं पित्रादिनाम्। तथा चाय
 मर्थः। हितान एतत् पिंडरूपमन्त्रं नुभं चैवान्ये तामनुयोति तेऽप्येति। यदस्य नोहः। अनुयायिनो
 यदि रज्जीणां रज्जिषा एव न दोहः स्यात्। यदि पुमांस एव यदि वा पुमांस रज्जिषा एव न दोहः। पुमान्
 रज्जिषा एव कुरीषात्। पुं वन्मिधुने रसाचार्येणोक्तेः। तस्मादनुयायिनः पुमांसः रज्जिषा इति पूर्व
 मुक्तं। उचिष्येति। उचिष्य संनिधि स्यादितेन लक्षितः। विप्रणामासनस्थानादयत रज्जिषा रज्जिषा
 उचिष्य संनिधानं तन्नोचिष्यासनसंनिधाविति। व्यासमात्रादि च मागुक्तं। मध्यमिति। मात्रमप्यादि
 त्रयमिति। सर्वस्मात् प्रकृतादन्नात् पिंडात् संपुतिना न्वितान् संपुतिना न्वितानि तिलवृहस्पति
 नाम संपुतिलयोरेवोक्तेः। क्लृप्तो च संपुवर्धः। आद्वैतासंनधामपु रतिकलिवर्धे वृक्तेरिति उक्तं। तिल
 मात्रं नुभावय क्लृप्तिहाह सर्वमिति। पिंडदानं शेषान् प्रतिपत्ति शेषान् लोके पिंडदानं नकार्य

मिति मतमुत्थापयति अत्रेति । तुषेति । यद्यपि यथा पुरोऽशकपालेन तुषानुपवपतीति कपालेषु
अवयवती च कुतः । तत्र पुरोऽशकपालेन तुषोपवापो विकपालस्य प्रयोजकः स्यात् । तृतीयाद
रानात् इति । प्राप्ते पुरोऽशकपालेन विकपालेन तुषोपवापे चोद्यते
न च प्रयुक्तपुनः प्रयुक्तिसंभवातीति परप्रयुक्तत्वात् तुषोपवापे कपालप्रयोजकमिति कपालोच्ये
इत्यां नरेण तुषोपवापः कार्यस्तद्वत् इत्यर्थः । परेति पिंडदानस्य विप्रभोजनार्थं इत्यवत्त्वेपीत्य
र्थः । तुष्यत्तु दुर्जनन्यायेन हृषणांतरमाहान्यथेति । प्रधानस्यापि पिंडदानस्य शेषास्तत्त्वे । नोपोप
गमे इत्यर्थः । अपित्यस्येति । तदभावे विचित्रमात्रं । अंसे विदिति । आर्द्रमलकमात्रांस्तु पिंडान्
वीतपार्वणो । एकोद्विषे विचित्रमात्रं पिंडमेकं तु कारये । न च आद्वेस्य कनरं नस्मादपि तु निर्ब
देत् । नस्मादपि स्फुल्लनरमाशौ चेप्रतिवासरमित्यादौ आर्द्रमलकमात्रा नैव पार्वणो इति न
नियमः । किंत्वा मलकमात्रान् पार्वण एवेति अतोऽपि कपरिमाणपिंडाचारो न विरुध्यते इ

निमयस्वरूपः॥ मैत्रायणीयेत्रयाणां यथोक्तपरिमाणोपिभ्यमुक्तं पितृनामहस्यनाम्नास्यवी
 यांसंप्रपितामहस्यनाम्नास्यविषयमिति॥ अथाहनादिपिंडदानांतं कर्मोक्ताह वाक्ष्यते॥
 मातामहानामप्येवं दद्यादायमनेतलः॥ एवमित्युक्तवक्ष्यमाणपदार्थालिदेशः॥ पितृमाता
 महपार्वणयोश्चैकप्रयोगविधिपरिग्रहात्सहक्रियमाणयोः मिथः प्रत्यारत्यनुग्रहाद्यपदा
 र्थानामेवानुसमयो न क्रांत्तयोः॥ प्रागितिनामान्यविद्धं स्ततं पितृनामहप्रपितामहेति॥ याव
 देवेति॥ यथाक्रममिति॥ यथाक्रममित्युक्त्या मातामहादिकामः॥ मंत्रपाठः॥ एकघासेन कार्यं इत्य
 र्थः॥ पितृभ्य इति पिंजात्पश्चिमेन तत्पत्नीनां किंचिदंतर्धावेति शंखाद्यनस्तनात्॥ पूर्वभा
 गे पितृवर्गार्थं स्तदंतं पश्चाद्भागे मातृवर्गार्थमिति भाष्यस्तं वक्तव्यं॥ स्त्रीं पिंजाद्ग्रहप
 श्चिमास्पु रिति भाष्यार्थसंग्रहाच्च॥ एतच्चान्येन मन्यंते॥ प्रागुपक्रमे प्रदक्षिणोपचारस्या
 ॥ त्रि॥ तथा च पितृणामप्रदक्षिणोपचार इति परिभाषाविरोधः॥ तस्मादौघाघनेन भ्रातृणो

१०४

मत्तु रतिवृत्तवचनविरोधात्। कर्तुरेकत्वादित्याहुः। एतेन पिंडस्य पश्चिमे भागे मातुः पिंडो यथा क
 मे माता महस्य तत्पूर्वे आत्मपत्न्यास्तु तत्रे पितृ मातृ द्वयोर्मध्ये मातुः साहभार्यकाः पुं पिं
 नामतः स्त्रीणां शेषदक्षिणतो न्यसेदिति तद्वं भ्रात्रां। निर्मलत्वात्। स्त्रीविषये वदयात्। व
 ल्पः। जीवे भर्तृदिवाभां गे मते भर्तृदिदक्षिणे। यत्तु श्राद्धे स देव वासां गे पत्नीनामुदकं ह
 रेत्। तदा पस्तं वादि पत्रं। तेषां पित्रादि पिंड पश्चिम एव पत्नी पिंड विधानात्। स्मृ। पं। तरे।
 वद्वि श्राद्धं नारीणो दक्षिणां गे स्वदा भवेदिति। तत्र कर्ता माऽऽ सुखः कर्म च प्रदक्षिणमिति
 चासु कर्ममिति दिक्। षट्त्रिंशन्मते। स्वपं ज्ञानु निपात्यै व भू सो पिं ग्म मयत्नतः। निर्व
 पेत्। पितृतीर्थे न स्वधा कारमुदाहरन्। मदिचिः। पात्राणां खड्गपात्रेण पिंड दानं विधी
 यते। राजतोडुं वराभ्यां बाह्वस्तेनैवाधवा पुनः। उडुं वरं तां श्रौ। तत्र स्वयं पाणि संयोज
 न। पिं ग्म निदध्यात्। स्वयेन पाणिना दक्षिण पाणिमुपसंयोज्येति। अथ लिप्तेदि

दायमस्त्विति श्रुतेति श्रावण हस्ते उदकं दद्यात् । ते चाक्षय्यमिति श्रुत्युत्तरार्थः । अत्रेति । हिरण्यं वि-
 भो देवेभ्यः २ अतं पितृभ्यः ॥ अपसव्यं न चाधीति पारस्करे क्तेः । न चापि पि-भ्युदेश्य कदक्षिणा दाने
 पि । अपसव्यं कर्मसुर्वे दक्षिणा दानवर्जितमिति जमदग्नि बाधयेत्तु आचानेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रद-
 द्यादथ दक्षिणा मिलिविप्रो देश्य कदक्षिणा दानपरं । सर्वत्राप्युदेश्यत्वे चतुर्थी दक्षिणा दाने क्रममा-
 ह देवतः ॥ दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात् सर्वं ततो द्वयोः । वै-षदे विप्रविप्रयोः दक्षिणा बविप्रगुणानु-
 सारेण विप्रमापि देया । एकपंतसु पविष्णानां विज्राणां प्राद्वृकर्मणि । भक्षयं भोऽपंतसं देयं दक्षिणा
 तनुसारत इत्युक्तेः । अत्र प्राद्वृकर्मणी स विवक्षितं तेना न्यत्रापि वेषम्यसिद्धिः । अत्र स्वख्या विशोको
 नास्ति । अथातु दक्षिणां शतया स्वधा कारमुदाहरेदिति याज्ञवल्क्यात् । स्वधा वाचनोत्तरं याज्ञ-
 वल्क्यः । अमुदस्तु स्वधे तु क्ते भुमौ सिं-चेत नो जलं । वि-ष्टे देवा-श्च ग्रीयंतां विप्रै-श्चोक्तं इदं जपेदिति । १०६
 तांश्च मिमिक्षां कृते । यज्ञौ यधीत्येव कारेण पि-ये प्राचीना विन्यवच्छेदः । दक्षिणा मिलिवि

106

जो दिश्य कले। विसर्जयेदिति। यस्मिन्नेति स। स्वधाः पूर्वपितृपात्रे निवेशिताः। पितृपात्रं तदुत्तमं कला वि
 प्राग् विसर्जयेदिति यावत्। न्योक्तेः। न्युक्तां पात्रं बुद्ध्या न कला धातुना ज्ञातिमंत्रेण पितृपूर्वं विसर्ज
 यदित्यारवं उक्तार्थः। पान्येदिति। इदं च केवलं श्राद्धं। दत्तं स्येति। एतन्मंत्रं कौ। आनं तु स मंत्रं वीरं मे दत्तं पितरः
 इति मंत्रः। द्वितीयेन आधत्तं पितरोगर्भं सित्यनेन। अथ योजे पिंजनां मध्यमं योर्द्वयोः प्राशनं। प्राचीना वि
 त्तिमिति। अनेकभार्य कस्तु प्राचीना वि। ति पत्नी पिंडं विभज्य प्रतिपत्ति मंत्रा यत्तिं कला यथा संख्यं भा
 गान् कलाक्रमेणैकेकं भागं प्राशयेदित्यर्थः। अन्येति। अथ गते यः। अक्षनागुर्विणी बंध्या गत रक्त
 जं स्वका। नाश्रियान्मध्यमं पिंडं आदिणी यश्च कस्तुति का। अक्षना अमान रजस्का। अत्राननुश्रुतापि बो
 धः। सस्मिभि अपरां हं। तोपलक्षणं। अधि क्रमं च। विदनी कते मिन्ने। दिनां तरे सिति। अनुपदमे
 तत्स्य वं। महा लया दित्यादिना यदा च। जोत्रियोभ्येति गृहं वेदविदग्निचिन्। नेनेकेनापि कर्त्तव्यं पिं
 डमिर्वपणा दत्ते इति पुराणादिसंग्रहः। हविः संपत्ता वपि न पिंडं दानं द्रव्यं प्राप्ता संतपस्योः समस्व

~~नेति~~ भावत्वात्। युगादिष्विति। एतेन तीर्थसंबन्धेनेति पितृयागे महाकये। पिंडदानं प्रकृर्वीत
 युगादिभरणीमघेति व्याख्यातं। युगादौ सत्यपि तीथादौ पिंडदानं कार्यमिति अर्थः। निधिवात्प्रयुक्तो
 यस्तस्य वक्ष्यमाणत्वात्। च्छेदिति। वृद्धिश्च विवाहादिवृद्धिभिन्ना। अग्निसवचनात्। लावत्पिंडा-
 निति वार्षिकादिषु। भावनादिति। एतच्च प्रादुर्निवेशार्थमिति वा जपेयी। विवाहेति। विवाहाद्यनंतरं
 तीर्थयात्रात्प्रादुर्गच्छेत्पिंडदानं च कार्यमिति वक्ष्यते। कृतो ह्यहोपीत्यपि नोपनयनादिग्रहः। पिंड-
 निवेशे स्वधावाचनं न कार्यं। पिंडनिर्वाणपरहितं। यत्तु प्रादुर्बिधीयते। स्वधावाचनं तोषोत्रेति
 वचनात्। हविरिति। यस्योमसं हविराति सा अर्धे देहं पंचशरावमोदनं निर्ववेदित्यत्र हविर्विशो-
 षणो भवत्यविबक्षया एकेकहविर्नाशो पितृत्विद्विबक्ष्यर्थः। बलिमिति। निर्वत्यमपि पसाथपयु-
 दामिसंमंत्रवत्। वैद्यदेवं प्रकृर्वीत नैत्यकं बलिमेव चेति वचनात्। शूद्राय चेति। अग्ने निरयन
 नोनपादमधिकृदोषार्थं। अनुयेते विशोषमाह काममिति। शिष्यस्तु तोषानुयेतो बोध्यो नदिप्रा-

१०७

१०४
 पांशेषाः स्वार्थं कामं पदं न ददाति। एवं जातीयाः पिंडदानकालविशेषनिषेधः। अतीतश्राद्धे
 तस्मै सक्तं न ह्यहोरात्रं तिर्यक्त्वं सत्यं च तेषाम्। द्विभुजेति। रथनित्यानि क्षिपेद्भूमावे
 न्यथा स्पर्शसंभवात्। निषिद्धं स्पर्शनं तेषां तस्मात्स्वन्नसुत्तममिति प्रचेतो वचनात्स्वायं
 माऽर्जने पितृवन्नमेव। श्राद्धेति। अग्निकरणात्पश्चात्तु होतीति अग्नौ कृत्वा नंतरं वैद्यदेव इत्यर्थः
 अंतैवलिः भूतवलिः स्यात्। अथवा विकिरतः पश्चाद्भवेत्परंतु पचेः पाकस्य पथत्वे इत्यन्वयः। स्त
 चीकृदाह न्यायेन प्रथमत आदौ तथा साग्नि के इत्यस्यार्थमाह साग्नेरिति। पक्षान्तरं। एतच्च वा
 भ्यं एकदिनं प्रसक्तानां मन्वाधानादीनां क्रमाकाश्यां तन्मात्रं विधत्ते न तु ब्रह्मपि पदार्थं तेन कदाचित्
 पिंडपितृयज्ञस्य सद्यस्कांती न दशर्यागपक्षेऽन्वाधानस्य चोत्तरदिनकाले चैव पिने दोषः साग्नि कृत्ति।
 पिक्षांतपिंडपिंडपितृयज्ञयोर्मध्यविधानादेव वैश्वदेवस्य साग्नि क कर्त्तव्ये सिद्धे साग्नि क गृहण
 त्वोपासनाग्निमतो निवृत्त्यर्थं वादिति भावः। अत्र श्रौतस्मान्नाग्निमतो रुभयो रप्यविशेषेण वैश्य

अतत्रैवोक्तः। ये अग्निदग्धाग्नेन भस्मो यं निक्षिपेदधः॥ जा नैही हितं वलं वीर आहु कर्मणि सर्वदेति। एतेन विधि
 रानंतं लभ्यते। च न चेदं पक्षद्वयमविशेषात्साग्न्यनग्न्यभयपरमस्त्विति वाच्यं। वैधदेवमहत्सैव आहु
 कृत्यादनग्निकः॥ लौकिकाः तैजोऽनुतेशेषः पितृणां नोपतिष्ठते इति वासिष्ठेनाग्निनेकस्य आहु
 त्वं वैधदेवनिषेधान्नस्य आहुसम्ये वैधदेवसिद्धेः। आदौ मध्ये वा वैधदेवपक्षेऽथ कृपावराव। पित्र
 धं निर्वपेत्पाकमिति वचनात्। गत्याग्निशिखुदेवेभ्यो यत्तये श्रमचारिणे। पितृपाको न दातव्यो यावत्सि
 ऽन्ननिर्वपेदिति स्मृत्यनुसाराच्च। सुर्वेषां स्मार्ताग्निमत्तांतद्रहिताभां चेति निवर्तते। नत्वाहिलाग्नीनां
 तेषामादौ तदुक्तेः॥ आहुमिति। इदं निरग्निपरं उच्यते। आहुपितुः कश्चित्कर्तुमिच्छत्यनग्निसाम्। वैध
 देवं तदाहुयोनिरुत्ते आहुकर्मणीति वचनात्। एवं वैधदेवे साग्न्यनग्न्यभयोरपि अधिकारः॥ विध
 वास्त्रीवालयोस्तुलत्कारपितृत्वेमेवास्त्रीवालश्चकार वेदिति स्मृत्यर्थसारात्। नस्त्री जुहुयान्नाहु
 पेतत्सापस्तं वनिषेधात्। वालं प्रकृत्यलत्वेन मग्निहवनं वात्सरणयोर्निष्ठं जादिति गौतमनिषेधाच्च।

भिन्नपात्रेन स्नातकवानमस्य कोरपितृधिकारः। स्नातकेनापितृकार्यं पथरूपा क्रोमवेद्यदिनिशो
 नकोक्तिः। वानमस्यानुपक्रम्यतेषां होमक्रियाधर्मः। पंचयज्ञोविशेषतइतिभारतात्। केचिन्मतमा
 हएवमिति। आदावग्नौकरणंनंतरं। अंतःप्रादुसमाप्त्यनंतरंदर्शमहालयोर्मध्येक्रिंविरोचनं।
 एकोद्विष्टमहैकोद्विष्टअन्नशेषंश्राद्धणाधीनं कृत्वापश्चात्पथरूपा क्रोमवेद्यदेवः एकोद्विष्टम
 शेषं तु श्राद्धमेभ्यः समुत्सृजेदिति देवलोके रित्यर्थः। आदौ वृद्धाविति तुला दशाचारपत्रं मिला
 हवोपदेवस्त्विति। अन्येषां कालीयानां समाहितान् अतिधीनं भूत्वादिभिरित्यादिना स्वगो
 त्रजादिग्रहः। भूत्पवर्गवृत्तोभुंक्ते कथं शेषं स्वगोत्रजैः। उगदासं प्रादुशाः कायां द्विजोपिष्टं न
 माज्जयेदिति प्रचेतोवाक्यात्। नित्यप्रादुमिति। प्रादुंवापितृयज्ञः स्यात्पिचोवलिरथापि
 वेति कात्यायनेन पितृयज्ञोद्धृता उक्तः नित्यप्रादुरूपः बलिहरणरूप इति। तत्र नारायण
 चलो अशक्तौ पिच बलिहरणे स नित्यप्रादुस्तिद्विरिति पक्षांतरमुक्तं। तथा च वेद्यदेवहोमः

बलिहरणमित्यत्रादिकृपासित्यर्थः। नित्यश्राद्धमिति। तदाहमनुः। पयोःसलफलेर्वापि पितृभ्यः स
 सिमाहरन्। ऊर्ध्वदहरहः श्राद्धसन्नायेनोदकेन वा। एतच्च पंचमहायज्ञां लक्षणं। एकमप्याशयेद्विप्रं पि
 त्यशार्थसिद्धयेरुतिकातीयात्। एकस्यापि विप्रस्य भोजनपर्वसांन्यानामेतु श्राद्धायनः। अदन्नं नास्ति
 चेदन्नं भोक्ता भोज्यमथापि वा। अभ्युदयस्य वा शान्तिशान्तिमात्रं चिदन्नयथाविधिः। पितृभ्यः दमित्युक्ता
 स्वधाकारमुदाहरन्। इदंच श्राद्धाणां यदेवं ६ उदयस्य वा शान्तिमात्रं चिदन्नं समाहितः। वेदतत्त्वार्थः।
 विदुषे वा। अर्जो यो पपादवेदिति कौर्मन्। अधिकमनुपदमये। इदंच षड्वेदस्य मित्याह एकमपीति।
 अपीति। षड्वेदो वासुर्यः कः पः। तच्च स्वभोज्यान्नेनैव कार्यं। मध्याह्ने वेदविदुषे दक्षिणा पिंडवर्जितं।
 नित्यश्राद्धं ततो दद्यात्तु तैयः स्वयमेव हिति ब्रह्मांडात्। एतेन तैकादशपुत्रा भवति। अथानित्यश्रा
 द्धप्रयोगः। देशकालौ संकीर्णं अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानां गोत्रादीनां सपत्नीकानां
 अस्मन्मातामहमातुः पितामहमातुः प्रपितामहानां गोत्रादीनां सपत्नीकानां च नित्यश्राद्धं

करिष्येति संक्र-प्यविप्रमुदमुखमुपवेश्य क्षणादिसंप्रपपात्रमभिचार्यान्परिविष्टवधीतेपात्र
 मिष्टादिभ्रातृपणतंरुत्ताभोजयित्वाविसर्जयेदिति। देवकः। उद्धृतंभोजयेद्विप्रंस्वेगहेसतिसर्पिषि
 पात्रनिरयंचोरेगहस्यःप्रतिपद्यते॥ अथमन्त्रस्वयंभुंजेपश्चात्कदर्शनंलघुतुराधेनदेवउद्धृत
 वेतिव्याख्यातं। नित्यप्राहुमिति। दर्शप्राहुदिस्यले। आधिकादौतुपयजेवदेवताभेदात्। मलांतरमा
 हास्येति। नित्यप्राहुस्येत्यर्थः। एतन्मतेदार्शिकस्य। जोपः। आधिकंनुअंतरितंकार्यमितिशेषः। आ
 दोवांतेवावैधदेवः। नत्रवैधदेवशेषेणभोजनंकिंतुप्राहुशेषेणैवेत्याहलक्षित्वेति। प्रदक्षिणम
 नुम्रस्यभुंजीतपितृसेवितमितिवाक्ष्यव-ध्याय। नचात्ररागप्राप्तभोजनमभ्यर्च्यप्राहुशेषोविधे
 यः॥ भोजनस्यरागतो नित्यमप्राप्तेर्नित्यवध्रवणविरोधात्। अतःप्रकृष्टाष्टाङ्गभोजनक्रि
 येवविधेयाः पयोमूलंभ्रातृपणस्येतिवत्। अन्यथातत्राविधत्तानुवादेनपयएवविधीयेत। इदंचभो
 जनंयद्यपिपितृसेवितमितिद्वितीयाशुतेःप्रतिपत्तिकर्मतदामलिनाद्याभावेन्यायाहभ्येतनथा

५

११०

पि आहुदिने उपवासे दोष अवगात्पुनः पक्षापि अहृष्टार्थं भोजनं कार्यमेव। स्विष्टकृच्छ्रागद्वयशेष
 नाशे आश्वेन यस्य सर्वाणि हवीं विनश्येयुः पृथग्पृथग् आश्वेनैतादिवन्ताः परिसंख्या ययजेतेति व
 चनात्। आहुदिने उपवासे दोषं वक्ष्यति आहुं कृत्वा तु यो मसं रक्षादि। एतदेव मन्थं कृत्वा मत्तं ग
 हिणोऽपि भोजनमित्यभिधानात्। न च सति आहुशेषं भोजनं तदर्थः। अस्य वैधत्वेनेति हेतुः। प
 न्यासासंगतेः। सर्वमिति। नियम एवायं न परिसंख्या त्रैदोष्यात्। तेन पितृभ्यो यज्जदत्तं तत्तन् भुं
 जीतेति नार्थः। किंतु पितृभ्यो दत्तं भुंजीतेति चेति। यत्किंचिदप्यनेनेति हेतुः। भक्ष्यं भोज्यमगृहीतं। अनिवे
 दनं भोक्तव्यं पिंडं मूत्रं कृच्छ्रं चनेति वाक्यं तु पिंडं भोज्यं निवेदनावश्यकं तदर्थः। नियमाधीनैव चार्थत
 र्गतनिवृत्तिः। भक्ष्यादिकं न भोक्तव्यं पितृभ्यो यदवेदितमित्यादितु नियमविधि शेषः। चानुर्मा
 स्वेक्षीरदध्यादिभ्रते चक्षीरादिभोक्तव्यं। यथा रागप्राप्तमाषादि पर्वनिषिद्धः तथैव नादशः क्षी
 रादिस्तत्र काम्यं तु तद्वैयर्थ्यं वक्तव्यं। शिचरातीति। उपवासो यदमित्यः आहुं नैमित्तिकं भ

वेत्ता उपवासं तदा ऊर्ध्वं दद्यात्पितृसेवितमिषुक्तत्वात् नित्यं तं न विवक्षितं अनुवाचविशेषणत्वात् ।
 तेन काम्योपवासोप्राणमेव । एतच्चाप्राणं भोजनस्यानापन्नं तेन न पिंउरीषा प्राणेन सिद्धिः । आ
 प्राणेन निर्वाहमावेत्ता ह्यत्र त्विति । एकमकं अवाचितं चेदं प्रादुशीषेणेव तद्वत्कं । तदभावे तु पु
 नः पात्रेन हविष्यस्यैवेति द्रव्यं । अहस्येवेति । सर्वविद्यमाने एवेत्यर्थः । दत्तुं दमावेपि किंचित् न भो
 क्यमिति विधानात् । परपात्रे इति । प्रादुशीषा परगृहे द्यौर्भुंके मदवित्तुः । पतंति पितरस्य
 पुंसां पुंसेदं किमिति शातातपात् । इति जोत्र इति । निवृत्ते पितृसेवे तु दीपं प्रधापयानि ना
 आचम्य पाणिप्रधापयन् शीतशेषेण भोजयेदिति देवलोके । दीपनिर्वापणं भद्रादयो न लिखं
 ति । अन्ये तु अग्नीषंभं पश्यन्तं चतुर्धा न्वेदीर्घशोभिणः । अग्नीरक्षिं च नः वंदीमागंधस्तुला अतो
 र्धत्रिंश विदस्तथा । अक्षय्यभागाः प्रादुषुनाशयंति महाघराः तस्मात्ते पिचमर्तव्याः । सक्तं च
 पिचम्य वै रक्षाहुः । तदेतद्धवनप्राप्त्या न्येव निग्रपत्रं । विशेषां तरे प्रादुदिने प्रसन्नं चर्वादिपत्न्यादेः

आद्रशेषभोजनेवा। नश्चेति। अश्विलेपुसर्वजातीयेष्वित्युपादानात्संब्रह्मः। तत्र प्रायश्चित्तं त
 नारतम्वंवाभन्यतो बोध्यं। एवं चरतकोदेः आद्रशेषदानपांडित्यं महासाहसमिति। अनुक
 रति। सुरव्याशक्तानुक्रुः। नुष्टेयः यथा कथं नित्यानि क्रियादिदुःक्षयादिषु। पात्रद्वयाच संपत्तो
 सोपि सुरव्यफलं कमेदिति शातातकोक्तेः यथा कथं चिदंगहान्यापियावल्ली वं कर्त्तव्यतया विहित
 निदर्शपूर्णमासादीनि निमित्तयश्च आद्रफलं नररतिभविष्यात्। ज्ञातिः शस्त्रादिः ताम्
 केष्वेवमंत्ररूपांगहीनमनुक्रुः यथा वस्याः नुपनीतत्वं। तत्र परतो मंत्रपाठनादिमदनुक्रुः।
 विप्रादेस्तु समंत्रं अविहितप्रतिविद्वद्वाचनक्रुः। आदिना प्रवासादिः। तत्र परतो विधि
 दिपाकेनापि अनुक्रुः। सुरव्यानुष्ठाने क्रुः यस्य मनुः। मनुः प्रथमक्रुः यस्य को नुक्रुः येन वर्त्तते।
 नसांपरापिकंतस्य दुर्मतेर्विचलेफलमिति। विप्राभाभे। नेकविप्राभाभे। देवेति। तत्र प्रकारे
 देवेक्षला नुनैवेद्यमित्यादिना पूर्वमुक्तः। पूर्वं। एकेनापि विप्रेण षडपिंडं आद्रमाचरेदित्यादि

ना॥ विप्रभावे एकस्यापि विप्रस्याभावे। दर्भवदुदिति। अन्तर्भावेऽप्यत्र स्येव कौशः कार्यवदुः प्रिये।
 एवमप्याचरेद्वा द्वंषद्देवसंस्मृतः। विभक्तिं वा रयेचस्तु विपित्तासप्रजायते इति प्रभासरं
 गत्। वदः लघुमनुष्यचंचा। लक्ष्मभावे कौशशक्ति। चंचात्तणमयः पुमानिति कौशः। लं वदं कुश
 मयं विप्रत्वेन प्रकल्प्य प्राद्वं कुर्यात्। न तु विभक्तिं प्राद्विधेदं रसार्थः। आसनेषु भ्रातृणोपवे
 शनोचितेषु प्रेष्येति। प्राद्वं कुर्यात्प्राद्वं संपन्नमिति लाके दिप्रेषात्। ऊरुषे चारभ्यसु
 संपन्नमिति अनुप्रासं। स्वयमेव वदेदिति र्थः। एवं संकल्पितान् प्रतिपत्तिमाह देवः। वा
 भाभावे परं कल्पितमप्यविधिं नरः। निदिष्टाप्यनसुदुष्टं यत्र पात्रं तल्लो गतिः। पात्राभावे
 क्षिपेदग्नौ गवेदधातथासुवा। न तु प्राप्स्यन्तो वीक्षिते त्वेव कस्य विशेषत इति। अशक्तो पात्रं
 प्राद्वं संभवे। अनग्नौ अनग्नित्वे भावप्रधाननिर्देशात्। अनग्नित्वं च न पात्रार्थः। मोक्षि
 काग्न्यभावः। तस्यापरपदेन ग्रहणादेतद्वेपथ्यात्। किंतु श्रौतस्मार्त्तग्न्यभावः। न तद्वद्व्या

११२

॥२॥
 वक्ष्यान्नाग्निसंयुक्तइत्यादिदेशांतरस्थित्यादिनाग्न्यभावेपिद्रष्टव्यः॥आम-आहुमिति॥अयंमयस्वे
 पिपाठः॥विवेचनेचहेम-आहुमितिपाठः॥तथाचापरिग्रहनाशदेशांतरस्थित्यादिना-चौतस्मात्त
 न्यतराग्न्यभावेअम-मेवहेमैववा-आहुमित्यर्थः॥पुत्रजन्मनीति॥नचपुत्रोत्पत्तोहेमनियममा
 हेसमिधमंधविरोधः॥आमस्यविहितप्रतिषिद्धत्वेनविकृत्यितत्वात्॥नचामेनकृपाणान्यभि
 क्रोक्षपन्नितिनिषेधात्॥तस्यपुत्रोत्पत्तावसुरूपत्वात्॥अधनत्वंचोपलक्षणं॥नभवेद्यस्यसामग्री
 तारावागृहमेववा॥आम-आहुसंज्ञार्थतथा-नीचदु-च्योभवेदितिपादिजातेजमदग्निवाक्यात्॥
 पाकस्ताम-पनसामग्न्यभावः॥पत्तुंभावः॥पाकयोग्यस्याभावाः॥पाकशक्त्यभावे-चक्रमेणा
 र्थः॥तत्रांत्यः॥पंत्यभावपर्यवसन्नः॥आहिताग्न्याविति॥एतच्चपत्त्याःकृतत्वंएकादिमंधासौ-आहु
 संभवन्नित्येतिबोध्यं॥स्वयंचःअपत्नीकः॥ग्रहणादवित्यादिन्यसंकमादिपरिग्रहः॥तथाच
 पत्न्यग्निसंनिधानेपिपाकासंभवेपिचमवास्यग्रहणको॥आदिपदग्यात्यपुत्रजन्मसंकमाप-

आर्याऽऽदर्शनपञ्चभावे पुसाग्निहोषामेते वेदस्य रतिनिमित्तमथर्वः। तीर्थपदं न दृश्यते। विवे
 चने तु पञ्चभावे तद्गोदोषे ग्रहणतीर्थसंक्रमादिषु च पञ्चग्निसंनिधाने पिपाकसंभवे पिआ
 ममेव मुख्यं। हेमगोणे पुत्रजन्मनि तु विषरीतमिति विवेकः। तीर्थे तु तीर्थजलसमीपे आ
 मेन हेमजावा गृहादौ तन्मैत्रेव। स देवहितात्ते तु आम-प्राद्विधीयते। गृहाद्वाग्युगपुंष्यं भ
 वे तीर्थे निवापकृदिति स्मरणात्। वस्तुनस्तु तीर्थे प्राद्वं प्रकुर्वीत पक्षान्ते न विशेषतः। आ
 मान्तेन हिरण्येन कंदमयत्वे रपि एवामभावे कुर्याच्च अद्यापि जलेन चेतिसुमेतुवचनादु
 भयमपीति। पाकाभावेति। आपचनञ्जो तीर्थे चेति पूर्वोक्तः संक्रमेन्महिषाभावे इति वक्ष्यमाण
 शैतस्यैव ~~प्रपंचः~~ प्रपंचः। ग्रहणपुत्रजन्मनोः द्विजाभावे च पक्षान्ते भोक्तृसंभवकृतः। पञ्च
 भावतद्गोदर्शनपञ्चभावे प्रवासतीर्थप्राप्तादिषु पक्षभावकृतः। आपदन्नाभावादिषु पाका
 भावकृतः पाकाभावः। एतदर्थमेव चाल्मनोद्देशात्कालानां चिरवेत्सुपस्थिते आम-प्राद्विज्ञेः

११३

॥३
 कायंशरद्राणोत्तुसदैवहीत्तुशनोवाभ्यो। कौपोभावेधिकारः स्याद्विः प्रादीनोनराधिपाअपत्नीनांमहा
 बाहोविदेशागमनादिभिः। सदाचैवतुशरद्राणोत्तुसदैवहीत्तुशनोवाभ्यो। च। ग्रंथकृदि
 रुक्तं। विशदेशागमनादिभिः पाकाभावेदसन्वयः। अपत्नीनामितिहेतुगर्भविशेषणारपत्नीक
 त्वमुक्तः पाकाभावादिभिः। आत्मनरतिआपदः प्रपंचः। एवंचैवंजातीयक्रेषुपाकश्राद्धसंभ
 वद्वारक्रमेवद्विजान्प्रतिआमहेमश्राद्धविधानं। संक्रमण्यभावयोस्तुतदसंभवात्स्वतंत्रं
 दिति। शरद्रस्यपाकसंभवेपिनपाकश्राद्धंकिंतुआममेवाशरद्रः कुर्यात्सदैवहि। नपक्वंभोजयेद्वि
 दानिस्वादिवचनेदिति। अतएवेति। अन्यथानिरग्नेरामादेः प्रतिपदोक्तत्वात्पाकः कथंश्राद्धा
 त्। एतदिति। हेमाद्रिरत्नावः पादिमताभिप्रायेण। एकोद्विंशति। अभावेपाकपात्राणांतदहः
 समुपोषणमित्युत्तरार्धं। एतद्वचनंचमासिक्कानां कस्वक्राताकरणनिमित्तोपवासरूपप्राप
 चित्तविधायकं। यद्वानिरग्नेरनुकः पृतयाः मादिसंभवात्साग्नेरेवेत्तुक्तंमहेकोद्विंशमपीत्यपि

۶۶۸

॥ १ ॥ सर्वगया प्रादु मिति । सर्वगया प्रादु संभवेत तो वट प्रादु मिति या वत्सभाः
 चतुर्गुणमिति । चतुर्गुण्यादिषु रुपा हा रा ये क्षया । समलाभ रतिस्मृ सार्थ सार मनु रुध वस्तु तस्तु
 रदं पक्षांतरं विधत्ते । अन्यथा प्रोक्त चातुर्गुण्यादि पक्षाणां शक्त्यैव व्यवस्थापनात्तदनुवादेवे
 यार्थ प्रसंगः । अन्नान्नस्या समर्थ रसस्पष्टिगुण धान्यदाने । प्यसमर्थ रसार्थः । आशामिति तस्मै
 नद्रा न्यंतदिने स्वगृहे पक्षाभोक्तव्यमिति कर्म शुभ सास्त्र च्यते । वर्तमान सामी । प्यस्यापि व्यंजना
 त् । ननु कार्यांतरं विनियोक्तव्यं । अनुपदं चेतस्सुटं । गृहवाकादिति । अथ यद्यपि आस प्रादु र
 तं पक्षान्तरमिति पक्षमपि जं स्ते नैव निर्बोधेदित्युक्तं तथापि आसत्साधनान्तरं विधिरयं ।
 प्रधानभूताः पक्षा दोदनादुक्तैः न तदेक देशे नैव सार्थः । एषां च पक्षाणां यथाः नामं व्यं
 स्यात् । निरन्तेरिति । उक्तं च यथा वत्सभा नाम्नि संयुक्तं तत्सम्भवाग्नि रथापि वा । आस प्रादु त
 त्कृत्वा द्रुक्ते नैव भरणं भवेदिति । आस प्रादु विद्यामिति सः अयं चानुवादः । अन्यभावे

उविप्रस्यपाणावेरोपपादयेदिति पाणिहोमतपा आहस्यापि संभवेनाग्न्याधिक्यरणास्यासंभवे वा
 धात्वाभ्यामधिकाराभावेन आहस्यैवाप्राप्तेः तत्रासादिसाधनविधिरपि दुःस्थितस्यैव अतएव स
 तपस्योपादानं। एवं च वेदितविधानानुशेषेन व्योसबाभ्यं साग्निबाभ्यं साग्निपदं निरग्निपदत्वे वैष
 थादिसर्थः। दर्शोदिति। तत्रैकशालीषद्रव्येणैव प्रधानद्वयं कार्यं वेदिसाशवेनेदं। तदनद्वहो न संभवेत्।
 रघाद्यश्च द्विशालिभ्यः। एतन्वाशतमेव वा। हस्तेनोकरणं ऊर्ध्वं त्रिपुंगुं स्तेनैव निर्धयेदिति वचनात्।
 रसंवासाः साधनां तद्विधिरनवस्थितः स्यादत आह देशाचार इति। आसद्रव्यावेति २०१ पदं
 संपातापातं। आसावेसेव विवक्षितं। अत्रोक्तं विवेचने। रवेरत्ये तदशास्यान्नप्रतिपादकमेव न तु
 प्रदेयान्नप्रतिपादकं। तथा चामेपि नास्य सवेतार्थं मिति न तत्रोक्तं। किंतु स्वधापि अहविर्वा
 नं तत्करणं स्वधाकारः। तदंगमंत्रः। इदमन्नमित्यादि। तत्रैकशालीषद्रव्येणैव प्रधानद्वयं कार्यं वेदिसाशवेनेदं। तदनद्वहो न संभवेत्।
 दनसमर्थधान्यचतुर्गुणमिदं धान्यमिति २१ पदमन्नमित्यत्रेदमासमिति बोद्धव्यं। चतुर्गुणमित्येत

११५

15
 स्पवेयथार्त्त। अन्यथा पाक प्राद्वेत्त कथाः प्रणभोजनपर्याप्तमन्त्रमित्यपि स्यादितिस्वधाकार इत्यस्या
 र्थ इति। अन्यकर्मणि विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्यादौ अन्तः। वचनादिति। तस्माद्वचनो हेदिति सामान्यमु
 तिरपि बाध्यते इति भावः। न व्यास्तु न्याय प्राप्त बाधकत्वेनोपपन्नस्यास्य बाध्यस्य न श्रौतनिषेधना
 धकत्वेनोत्पन्नं त्रेष्वेवोत्तराहुः। अत्र भोजनसंबन्धान् प्रत्यर्थान् निवर्तयति तत्सिद्धमिति तद्विप्र
 मः। तत्सास्येति अवगाहो द्विजगुणनिवेशनं। जुषः प्रमः यथासुरवे जुषध्वमिति। यथाविधि प्राणाहु
 सादिविधि। खले वाऽयामिति। खले वाली यद्वति वचनात्। अर्थाभावात्। तत्र घेदनादिकरणे स्वक
 पतानि प्रसंगात्। कृष्णत्वावधानवदिन्वे। अर्थाभावात्। वितुषीकरणद्वारा संभवात्। एते चेति। आस
 माह सामान्याभिप्रायकं। विहिरोपीति उपपादयिष्यते। तस्यैवेति। तदंतं। पारिजातमते। प्रतिगृही
 तान्नभोजनोत्तरमेव पितृत्वं सोमानाभावात्। प्रार्थनाया मर्थलोभविषयता अपि। अभिमानोच्यते तत्र
 मोहनाया इत्याह। तद्वत्तेति। आसमाहं विति। इदमत्रावधेयं। यथाऽऽसमाहं विति। पादितयेव पूर्वा

ते तु पार्वणं एकोदशं तु मध्याह्ने प्रातः तद्विनिमित्तकं। शरुपक्षस्य पार्वणं प्राहुः कुर्याद्विचक्षणः॥
 अथ पक्षापराणं तु रोहिणं तु नलं घयेदितिसावनं दिनभागविधयः। नन्वेवं निषेधानोपपद्ये
 रन्तत्र नावन्मनु॥ रात्रौ प्राहुः न कुर्वीतराक्षसी किर्तिता हि सा। संध्या योरुभयोऽवसर
 ये चैवाविरोहिते। नाति संध्या समीपत इति च। संध्या च खंड रविमंडलोपलंभयोग्यकालः सु
 र्ये वनतुसायं संध्या त्रिघटिका अस्तादुपरिभास्वतः। उदयात् प्राक्तनी संध्या घटिका त्रय
 सिष्यते इति परिभाषिता तस्या रात्रौ लर्गतत्वे न तन्निषेधे नैव निषेधसिद्धिः स्फुटं दे। उपसंधं
 न कुर्वीत पितृपुत्रांश्च न। स काल उभास्तुरः प्रोक्तः प्राहुः तत्र विवर्तयेत्। मातृपुत्राया न
 स्त्रिमुहूर्तस्यान्ते प्राहुः तत्र न कारयेत्। राक्षसी नाम सा वेला गहिता सर्व कर्मसु। बोधाद्य
 न॥ चतुर्थं प्रहरे प्राप्ते यः प्राहुः कुर्वीते नरः। आस्तुरंत भवे प्राहुः प्राणा च नरकं प्रजेत्। हारीतः॥ ११६
 दिवसस्याष्टमे भागे संती भूते दिवा कुर्यात्। आस्तुरंत भवे प्राहुः प्राणा च नरकं प्रजेत्। हारीतः॥

११६

116

तेचनिषेधाः। तथा त्वेशास्त्रीयप्राप्तप्रेक्षत्वेन तस्याऽसंतवाधाभावेन विकल्पापत्तेः। नानुयाजे
 चित्पादिवत्। किंतु पुरुषासाः। अत्र षष्ठिना स्य वधिना सावास्यादिविधि शेषतया पुरुषासत्वं।
 रात्र्यादीलरासावास्यायामिति श्रुत्यपानिः। तदस्यत्वं। पुरुषासो हिनमसंबंधतदितरस्य सस्तस्य
 मुदायि चटितरसमुदायविषयस्य सांन्यविधेः तदितरस्य मुदायिमात्रसंज्ञेन शेषः। नहि
 रात्रिसंध्यादयस्तिथिरूपसमुदायघटकाः। क्षणानामेवैकचंद्रकलाप्रवेशनिर्गमकालकालानां तद्वृत्
 कृत्वात्। भवति तु ते अहोरात्ररूपसावनदिवसाः। अत्र स्य मुदायघटकाः। तथैव व्यवहारात्। तथा
 हि। यावत्ताक्षय्यसमुदायेन रवेरेकमुदयाचलसंयोगमात्रमप्यस्ताचलसंयोगः अस्ताचलसं
 योगमात्रमप्योदयोचलसंयोगः यावत्ताक्षय्यसमुदायेन भवति सस्यमुदायः तदभांतरस्यमुदायभ
 लः क्रमेणाहस्त्वेन रात्रित्वेन च। एवं संध्याप्रातःसंगवादयोपि अहोरात्रस्यमुदायित्वेनेव न तु ति
 थिरसमुदायित्वेन। मध्याह्नापराह्नादयश्च सावनदिनस्येव भागाः। अत्र साहः शब्दस्य तद्वचन

त्वात्। मुहूर्ताः अपि तेषां अन्ते मुहूर्ता विख्याता तादृशं पंचचरुर्वदेसादेरन्यमानुषपुत्रैः। तस्माद्वात्रि
 संध्यादिभिर्नैः सा वास्यादिभागेऽतिनार्थः। किंतु रात्रिसंध्यादिभिर्नैः दिनभागेऽस्येवान्न च सावनदि
 नविधेरदर्शत्वं केषुर्दशसदतिवाच्यं। असावास्यादिष्वेव विधीनामेव सावनविधिर्वात्र। यथा हि
 केवलस्यैव संतादेर्निमित्तत्वं अवणमशीवतीः। तुष्टानां संभवाद्दसंतावधिर्नशीवनपरंतथा केवल
 त्यासावास्यादेरंगत्वं अवणं भूतो रात्रे विहाय कर्म करणाशने स्तब्धद्वौ रात्रे परं असावास्यावत्
 तीत्येव रात्रेऽष्टाङ्गुर्वादिनि। अतएव संक्रान्तेष्वेव सर्वं कर्म सुप्रवेति सावनदिनस्याधिकरण
 त्वेनोक्तिर्यः। अपसोमार्कग्रहणसंक्रान्तेष्वेव सुलीधं केदृशादिनामसंक्रान्तेष्वेव अपवर्णाद
 मीमांसेत्यादिनामवसी। अतस्संक्रान्तेष्वेव। अथवा यथादीक्षितो न ददातीति निषेधस्य यथा
 वंशीवंदानतोसादीनि कुर्वन्ते दीक्षितो नैत्यर्थः। तथा यदा सावास्यादिस्ते सद्वौ रात्रेऽष्टाङ्गुर्वा
 मयायादौ नैत्यर्थं देते निषेधात्। एवमेव रात्रौ स्नानं न कुर्वन्तलथातनं च रात्रिपु। पंचयज्ञ

११७

निधानं च न ऊर्ध्वान्मत्सुतन्मनोरिसादयो निषेधावाश्रयेणः। एते च पर्युदयानिषेधावाश्रयिणोऽप्येते प्रा
 हिः सत्यपि अमावास्यादिसामान्यविधौ न प्राद्वेरायादेः किंतु अममाद्यादिभेदेन पूर्वाण्णादेवा आ
 ममाद्रंतु पूर्वाण्णे एकोद्विंशंतु मध्याह्नः। पावर्णं चापराण्णेतु प्रातर्द्विनिमित्तकं। पूर्वाण्णे देविकं प्राद्व
 पराण्णेतु पावर्णं। एकोद्विंशंतु मध्याह्ने प्रातर्द्विनिमित्तकमित्यादिवचनादिति चेत् प्रातः संध्या तस्य
 मीपनिषेधस्तावत् प्रातर्द्विनिमित्तकमित्येतत् प्राद्वपुत्रजन्मातिरिक्तविवाहादिनिमित्तकव
 द्विप्राद्वे प्रातः समीपं च मध्याह्ने सुहृत्तः स एवाचिरोरितपदेनोच्यते स्वर्योदयसुहृत्तं चेति शास्त्रात् तपो
 केः। सायं संध्या तत्र मीपसायाह्नादिनिषेधश्च पावर्णो। तस्यापराण्णकालत्वात् अपराण्णस्य द्वे
 धान्नेधावाविभागे रात्रिपयंतत्वात् यथा चेवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते। तथा प्राद्वस्य पूर्वाण्णा
 एपराण्णे विशिष्यते इति वासरस्य तृतीये शो इति वचनाभ्यां अपराण्णत्वाविशेषः। अथादृशस्या
 पितस्य पावर्णं गतं मृतीले। चतुर्थं महत्सायाह्नादिनाष्टमभागात् सुहृत्तां च तारतम्येन व

अतः। अथवा चतुर्थमहर्निषेधोः। मांलरत्नात्सायानृपरः। नन्वेवं प्रातः सायमादिनिषेधविषये। तन्म
 विरानिनिषेधः केलिचेत् अत्र केचित् ग्रहणपुत्रलन्मादिनिमित्तके प्राद्वेसः। तथा चरात्रौ तन्मा
 दस्यविक्रयः। राहुदर्शनस्येकांतिविवाहात्पयवद्विष्टास्मानदानादिकंकुर्मुर्निशिकास्यप्रलेपुचेति
 वाक्येभादिपदेन प्राद्वेपादानेनरात्रौ प्राप्ता। २ प्रातिसावेक्षस्यनिषेधस्यपरिशेषात्तद्विषये
 त्वेनसमानविषयत्वात्। विवाहेचदानस्येवान्वयो न प्राद्वस्य। प्रातर्वद्विनिमित्तके प्राद्वस्यप्रातः
 करणानत्ररात्रिविधानानुपपत्तेः। यदा रात्रौ विवाहे प्रातर्वद्विप्राद्वेन कृतं तदा रात्रौ च कार्यमिति
 तु शक्यमिति सिद्धाहः। तदस्य। एवमपि दर्श प्राद्वं प्रकृत्य रात्रौ प्राद्वेन कृत्वा त्वेति सामानवनिषेधस्य
 कस्यपक्षे प्राद्वं प्रकृत्य न नक्तं प्राद्वं कृत्वा त्वेति निषेधस्य चागतेः। ग्रहणादि प्राद्वविषयत्वात्संभवा
 त्। वस्तुतस्तु तीर्थ प्राद्वविषयो यं रात्रिनिषेधः। ननु महाभारते। भुक्तो वाप्यथवा भुक्तो रात्रावह
 निरेवेचर। न जालनियमोत्पत्तिगंगां प्राप्तास्त्रिद्वरां। देवीपुराणे। काले वाप्यथवा काले तीर्थे प्रा

॥८॥

दुःसमाचरेन्नरैः। प्राप्तेरेव च कर्त्तव्यं पितृणां चैव तर्पणं। पुंस्तु तं च तत्पितृणां चैव वल्लभं। विलंबे
 न च कर्त्तव्यं न च विप्रं समाचरेत्। काशीरवंते। अकाले पृथक् अकाले तीर्थं आहुं च तर्पणं। अविच्छेदे
 न कर्त्तव्यं नैव विप्रं समाचरेत्। इति चरात्रावपि द्वितीया आहुविधानान्नरात्रिनिषेधः। तद्विषयम्
 ति चेत्। न। सर्वेषामेतेषां वाशब्दापिशब्दप्रवणकुरुं वा कालवद्वेष्टादिवत्स्वार्थतात्पर्यरहितानां
 रात्रेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तममिति वचनात्। मासप्रातः सायान्हादिप्रतिप्रसवार्थत्वा
 त्। तथा च यमार्थः। प्रातः काले तीर्थं प्राप्तेर्न कुत पापराण्डरूपः प्राग्भ्रमभातकालः प्रतीक्ष्यः। सा
 यान्हादिप्राप्तेः सुख्यकालाः। अष्टमगमान्न आहुं देयं। किंतु येन तेन चित्प्रकारेण रात्रेः प्राक्काये। अतएव के
 चन शिष्या रात्रिर्भाजनोत्तरकालौ तीर्थं प्राप्ता अपि तत्प्राहुं न कुर्वन्ति। एवं सुख्यकालं यावदस्या
 पि द्रव्यपात्रसंपत्तावपि बोध्यं। तथापि तीर्थं द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेदिति सुख्यकालप्रती
 क्षानिषेधसुरवेन प्रातः सायान्हादिरेव प्रतिप्रसवार्थः। एवमेव मारुते प्राहुं देवमानुषप्रतिबंधाद्

समासेयदिरविरस्तमिया लदा प्रारब्धत्वात्त्रावपितत्समासो प्राप्तायां न च नक्तं प्रादुर्भूतं तेति निवे
 धः। संग्रहणे। तत्र सा मिश्रतमेव स्यापयित्वा परेषुः शेषं समाप्ये। तदुत्तरमेव च यत्तमानभोजनं
 न तु पूर्वदिने इति प्रारब्धे चाभोजनमापरिसमापनादित्युत्तरगौतमस्तत्रात्। वस्तुतस्तु अपरा
 ण्विधिर्न तन्मिथ्यमर्थः। मासिमास्य परपक्षस्यापराणः। श्रेयानि सापस्तं वा देदर्शं प्रादुर्भूतं य
 त्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितं। अपराह्ने पितृणां तु तत्रेदं न प्रशस्यत इति शास्त्रात् तदा देवप्राशस्या
 र्थत्वात्। एवं चापराह्ने पितृक्रियेत्यादीनां प्राशस्यास्य व्यवचसामपि प्राशस्य परत्वेव पूर्ववाक्ये
 कं वाक्यत्वात्। याचोदितैर्देवतं भानोपि च्यं चास्तमिते रवा वित्यादिः सायान्मुख्यपि च्यकालो
 क्तः सापराह्ने प्रादुर्भवे सायाहे कर्त्तव्यत्वात् न तु संग्रहादन्विबिति। एवमेकोद्विदादे
 मध्याह्नादिविधयोपि प्राशस्य परा एव। अहो मुहूर्त्तविख्याता दश पंचचसर्वदा। तत्राहमे ११६
 मुहूर्त्तः सफालः कुलपः स्मृतः। मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मं दी भवति भास्करः। तस्मादनंत फ

लक्ष्मिनाम्नोविशिष्यते इति सात्स्यादिवचनात् । तस्मात्त्रकुलपापराणादीनां प्राशस्त्यप्रमाणपरत्वे
 नानियमितत्वात् सर्वप्राद्वेसर्ववेदानां प्रसक्तौ युक्त एवरात्रिसंध्यादेर्निषेधः । तथा प्रातःकाले तु न
 प्राद्वेसर्वकुर्वीत हि जोतमः । नैमित्तिकेषु प्राद्वेषु न कालनियमस्तत्तद्रोत्यादि प्रातःकालविहितवृद्धि
 प्राद्वेतरेस्मिन्ननैमित्तिके सर्वप्राद्वे प्रातःकालस्य निषेधः । तथा चरात्रिसंध्याद्वयतदेतिका प्रातः
 सायान्तेतरतन्मध्यवर्तिमुहूर्त्तनयकमनैमित्तिकप्राद्वेकालः । तत्र कुलपादिमुहूर्त्तपंचकं पार्वणे अ
 तिपरास्तं । दुर्ध्वं मुहूर्त्तादित्युक्तेः । एकोद्विचमध्याह्नेमथसंगंधर्वहिलापरोमुहूर्त्तो आरभ्य कुल
 पेप्राद्वमिसाद्युक्तेः । संगवस्तु तत्र न विहितो न निषिद्ध इति बोध्यं । तदेवं निषेधमुखेन प्राद्वेवेत्ताद
 र्शितासारात्रिसंध्यादिभिर्भोगः विधिसुखेन तावत् । सा च पूर्वाण्यदेविकं प्राद्वमिसादिना
 बोध्या । तत्र पूर्वाह्णसंगवः । प्रातःकालनिषेधात् । अतएव च आमप्राद्वेतुपूर्वाण्यदत्तादिस एव
 कालात् प्रातस्तनाद्वर्ध्वं त्रिमुहूर्त्तादुयातिथिः । आमप्राद्वेतुर्गर्भादिमुहूर्त्तापि वा भवेदिति वा

प्रपादोक्तैः। द्विजकृतकामाद्विपाद्यैकाः शरद्वर्तनेऽपराण्डसादिग्रंथरावस्थे। प्रालब्धनिमित्तक
 मितिचपुत्रजन्मादितिरिक्तवृद्धिपरं। पुत्रजन्मरूपवृद्धिनिमित्तकं तु लदनेतरमेव कार्येनैमित्तिकानां निमि
 त्तानं नमर्षस्यैव प्राप्तेः। पार्श्वे वेभवेद्विर्विना जन्मनिमित्तकमिति लघुक्तेः। संध्याश्यादिनिवेष्टो
 पीहग्रहणादौ च न प्रवर्तते। एवं पर्वप्रवृत्ताशौचेऽपि भूतमरणोत्पत्तीनामनुमरणमपि भव
 ति। भर्तृरिष्टे प्रत्यक्षचर्ये तदन्वारो हणं चेति सति सप्तम्या नैमित्तिकतावगमात्। भूतसंस्कारप्रसु
 त्ततश्चित्तपक्षि जीविते न निरवकाशात्। राजस्वनायास्तुलन्ते भवति। अशुचितादेव सर्वनि
 त्तकाम्यकर्मनिषेधासिद्धेर्न च किंचित्तदाचरेदिति पुनर्निषेधेन किंचिद्व्यवशेन नैमित्तिकानामपि
 कर्मणां क्रोशिकाशान्। सति कथाशौदध्यासमानधर्मत्वं बोध्यं। राजस्वनात्तान्। एवं चानापितृहि
 ममरत्तादयः पंचनिवर्तते। तीर्थनिमित्तकामहोमश्राद्धयोस्त्वर्थादयोऽपि। तीर्थनिमित्तकपार्कश्रा १२०
 द्धवन्। अर्धमावाहने चैव द्विजांगुष्ठनिवेशनं। तस्मिन् च विभिन्नं तीर्थश्राद्धे विवर्तयेदित्यमिमेव चना

॥ एवं च धर्मप्रदीपः ॥ ५ ॥ विविक्षादिनिषेधः । लीर्धनिमित्तकामहेमाभिप्रायः । प्रवासादिनिमित्तकेतवे तस्य क
 त्वयत्नात् । विविक्षोऽप्यामेनेति हेमासुक्तेः । तस्य रत्नात् । आमातिरिक्तमोदनादिकं पिंडदान एव पिंडाब्द
 पादिति पिंडदानमात्रवचनात् । विविक्षादौ ताममेवा आमप्राद्वपदः पिंडं स्तथा ग्नौ करणं च यत् । त
 द्वात्तत्र तेनैव यत्किंचिद्वाहिकं भवेदिति प्रचेतसा यत्किंचिद्वपदेन विविक्षादेरभिधानात् ।
 द्विजेति । पाकासंभवे हि आमप्राद्वहिजानो । तत्र यस्यात्पाकेन भोजनसत्त्वात् । शब्द इति । तस्य नित्यप्राप्त
 पापर्वाणू वैयर्थ्यमिति भावः । एतच्च मतं हृषयित्वा शब्दस्यापि पूर्वाह्ण एवामप्राद्वनिर्धारितं विवेच
 ने । आमान्नस्यापीति । पुत्रजन्यातिरिक्तेषु पक्षाभावावे आमंतदभावे हेमद्वितीनामहेममोद
 दोषग्रस्तो विकल्पः । धान्यात् एकेकभ्रातृणत्वात् पिपयंस्तान्ने सिद्धिसमर्थात्तमात् । आमं हि अंत
 लोहियुगं चतुर्गुणमष्टगुणमिति सुखः कल्पः धर्मवाक्यं तदनुकल्पः असंताशकौ सममिति वि
 वेकः । चतुर्गुणतादिकं तावदान्यकामपर्याप्तत्वं । वस्तुतस्तु धर्मवचनेन हेमतामद्वैगुण्यस्यैव

प्राप्तेरामत्रैगुण्यादौ हे भस्ते हे गुण्यं द्रष्टव्यं । अन्ताभाव इति । पुत्रजन्मानुरोधेनैव हेमपदोपादानं ।
 आमपदानुपादानं चान्यत्र तामासंभव एव । हेमप्रादुमित्युक्तं तथा चरन्ग्रहपदात्तकाका
 पालितं वेधकाले ग्रहणकाले वा ग्रहणप्रादुलिरिक्तं दर्शादिप्रादुआमादिनैव कार्यमित्यर्थः ।
 एतेन संक्रमेण हि जाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि । हेमप्रादुसंग्रहे च द्विजः शरदसप्तचरेदिति वच
 नान्तरमपि आमासंभवे एवेति न हेमप्रादुस्य पुत्रजन्मातिरिक्ते मुख्यत्वन्नमः कार्यः । वर्जयि
 त्येति । संग्रहे रस्यनुवृत्तेः । संग्रहे क्षये ह नीति । अनेन वेधादिकाले क्षयाहप्रादुहेन्तानकार्ये । किं
 तामेनैवेत्यर्थः । यस्येति भाषायां रजस्वलायां आधिकं दर्शनाप्रादुहेन्नेवेत्यर्थः । एतच्च क्षयाह
 उपरित्यज्य सौरवंशरक्तं जेदिति मलेन पंचमदिने नलदादिनस्तु एतन्न पठंति । हेमनियमं हे
 मप्रादुस्य मुख्यत्वं । न चामेनेति तु हेमसंभवाभिप्रायः । हेमप्रादुषिं उपादानं नास्तीति भ्रमं वारय
 ति गृहपाकादिति । शरदस्त्विति । स्त्रीशरदस्तस्य सम्बधर्माण इति वचनात् । स्त्रीशरदस्तस्य

मादिसाधनकंसर्वे प्राहुं ओदनयादसादिसाधनकपिंडकमित्यर्थः। आमाभावे हेमविधाने नाम स्यापि
 (आभात्) सत्कृतिः। पिंडनिर्वपणार्थमिति शेषः। नामंत्रणेति। तीर्थनिमित्तकै हेम प्राहुः। अन्यनिमित्त
 कै तु तत्र हेमादिमते आमेनाधिकारः कार्यः। इत्यसिप्रसूति। भोजनसंबंधिया वन्निरुद्धे रूपलक्षकं।
 क्षत्रियादित इति। आदिना वेश्यग्रहः। मूर्धा वसिष्ठग्रहरति केचित्। सामान्यलोचयेष्टविनियोऽप्यलो
 कावपि विशेषमाह तेन पीति। आसमिति। शूद्रलक्ष्यस्यास्य स्त्रीये परकीये वा भोजन एव विनि
 योगः। ननु यथेष्टं नापि विमलं च स्वभोजन एव सार्थः। हिरण्यं तु शूद्रलक्ष्यं नित्यादावपि विनियो
 ज्यं। हिरण्यं तत्पुनः प्राहुः गृहीतं नैव दुष्यति। तेन नित्याक्रियाः कार्यं हिरण्यं नान्नमुच्यते षड्त्रिंशन्म
 तात्। तथा च शूद्रलक्ष्यं हिरण्यं भोजन नित्याक्रियादौ लौकिकेऽलौकिके वा दक्षिणादौ नित्यमेमिति
 कै वा विनियोऽयमिति फलितं। स्पृशति मतिगृह्णाति। पात्रांतरेति। तत्पाककाले च शूद्रग्रहेन
 कार्यः शूद्राणां गोरसं स्नेहं शूद्रवेश्मन आगतं। पक्षं विप्रादिभुक्तं भोज्यं तं मनुजप्रवीदिति पराश

रमाधवीयस्मरणार्त्त। गोरसंक्षीरादिस्नेहलैवादिः। संक्रयउच्यतेति। तावन्मात्रेण संबंधं संक्रयं चा-
 द्रुच्यतेति वाक्यशेषात्सां गोपांगसमर्पस्य संक्रयन्नेतानेमात्रं संक्रयमाद्रुमित्यर्थः। संक्रय-
 माद्रुयदंगं वा प्रधानं धानकर्तव्यं तदाह संक्रयं चिति। तपयेदिति निश्चयविवक्षितः। पात्रमिति। अर्धो-
 नदेय इति भावः। त्र्यंशं चिति। अमंत्रकावाहना करणे देवताया असंनिधानप्रसंगेन आद्रुमिष्यति प्रसं-
 गार्त्त। नवीनास्तु पितृविग्रहस्वीकार्यः। अन्यथा धर्मा धर्मफलभोगानुपपत्तेः। एवं तत्पितरपि आद्रुफल-
 तेन स्वीकार्यं देवताधिकरणे देवतानितृप्तेर्निराकरणे पितरात्रिसन्ध्यावेन पितृत्वं सिद्धे न तस्या दुर्भारता-
 र्त्त। नत्वा गमनरूपं तत्सां निष्पन्नामाभावात्। यत्तापुः प्रसांधनं विधास्वर्गं मोक्षं सुखानि च। प्रयच्छंति
 यथाराज्यं श्रीलानृणां पितृमहादतिप्रसादफलदातृत्वं तदपिनोयेयते आर्धवादि कृतार्त्त। तस्मात्सां
 निष्पन्नफलदातृत्वं चोत्तुपगमादमंत्रकावाहनं च ये वेत्ताः। विचिरस्तु न तुल्यत इति। अत्र विचि-
 रस्तु च विदुष्यतेति पाठेन विचिरविकल्पं हृषयित्वा अक्षय्यदक्षिणा स्वस्ति स्वेत्येव न स्यं यथा

कस्थितमिति पाठे नक्षयविचर्जनस्य लेर्विगानमिधंति न-याः। अर्धदानमिति। पिंडदानं चेति पाठे पिं
उडधिरपिंडः। पिंडदानस्य पथशुपादानात्। पितृयज्ञः आहुं। अशक्तधिकारिके संकल्प-आहुं अस्य
आहुस्य संकल्प-आहुतिरस्त्विति भवन्तो ब्रुवंति। यजमानेनोक्ते संकल्प-आहुतिरस्त्विति
तिब्राह्मण-अधुरित्यर्थः। भग्नोक्त-रणादिसंपादनस्य मर्धस्यापि कुर्यादिति सांक्रियिक-आहुं दर्श
यति पिंडरति। मोक्षी बंधात्पुण्ड्रशरणं। दावं आसः समाप्येत तां वलसिंहे। अवर्जयेत्। बद्धवर्ज
नरं प्राशस्तये वलिकतर्पणमिति स्मरणेन। त्यक्त-आयेरिति। त्यक्त-आयेः पार्वणं नैव नैको दिष्टं सपिं
डनं। असंस्कृत-आयेस्तु पिंडोक्तिस्तस्मात्संक्र-पभोजयेदिति यस्मै न संक्र-प-आहुं त्यक्त-आग्निरूप
कृत्यविशेषमिति पमात्। च द्विषितिसाग्निकस्यापि संक्र-पविधिना च द्वि-आहुं पुनर्विधानात्। इत्या
भावे ब्राह्मणभोजनपक्षापकात्मान्दतराभावे। द्विजाभावे आहुयोग्यद्विजाभावे। एष एवा
भावेऽप्यविप्रयोरित्यस्यार्थः। पाचयेदिति निष्कर्षार्थं। भिर्वाभिर्वाभिप्रायेण पैतृकैस्तर्कं उदीरयाम

वरउत्परासदसषर्च। होमं चतुःस्तुः कुर्यात्। एतच्च महोद्दिष्ट एव। होतव्यमनलेधवेति नोमि
 लीयेन्वाव्यत्वात्। अन्वत्वाह पिंडमात्रमिति। आत्महेम प्रादुशक्तो सक्तुभिः पिंडदानं च सं
 दावेः पायसेन वा कर्तव्यमिति। प्रोक्तं पिण्या क्रेने गुडेन वेति वा पाठः। इदं च देवी पुराणं पिंड
 साधनप्रथाशक्तपरां उदकुंभादिकमिषादिना। अपि मुलें फलेर्वापि लथापुदकतर्पणेः। अ
 विद्यमाने ऊर्वा न न तु प्रासं विलं च येदिति हारी लोक्तं फलादिदानं। निवासमेव वा दद्यात्। पिं
 उं वाप्यथ निर्वपेदिति भविष्योक्तं निवासदानं च ग्राह्यं। लणानीति। गोभोजनपर्याप्तानि लणा
 नि दद्यात्। यतः कृतश्चित्रसंप्राप्तप्यगोभ्यो वापि गवाह्निकमिति पितृवचनात्। नापि स्वयं
 येन त्वानियतः। कृतश्चिदिपुक्तः नितदर्भेदिति तिलसंख्यापिलिलेः ससाष्टभिर्वापि सम
 वेतं जलांजलिं भक्तिनमः समुद्दिश्य भुञ्ज्यस्या कं मदास्यतीति पितृवचनात्। तदसंभवेति
 उदानं लेत्राप्यसामर्थ्यमुक्तं कुर्यात्। बस्थितान्तरितान्। मणिपत्यदिना ग्यायकस्त्रे चिह्न

१२३

193

॥ १ ॥ स्पृतीति वचनात् ॥ अक्षं गिरिदरीति प्रादुसागरः ॥ अत्रापि मे प्राचीना कीर्तिता दयो धर्मोद्भव
 व्याः ॥ पूर्णकिति ॥ सूर्यादिति पांठां तरेपि अयमेवार्थः ॥ एतौ इत्यादौ भुंक्ते चेत्सार्धेण प्रादु प्राणाया भरकाज
 मानसमाचरेत् ॥ उपवासस्त्रिमासादिवत्सरांतं प्रकीर्तितः ॥ प्राणायामत्रयं वदु बहोभ्यात्रं सपिं
 उने ॥ ~~असद्वै~~ असद्वैस्मृतं नक्तं व्रतपारण कृतथा ॥ द्विगुणं क्षत्रियस्येतत्रिगुणं वैश्यभोजने ॥
 साक्षाच्चतुर्गुणं क्षैत्रस्मृतं शूद्रस्य भोजने इति ॥ तत्र त्रिमासादिसापदिषयः ॥ संस्कारे विहितः ॥
 संस्कारांत प्रादु भोजने रसार्थमिनाक्षरा संभतः ॥ व्यासः ॥ निवृत्ते च उहो मे तु प्रादु नाम कुरणत
 था ॥ चरे रेहसांत पनं भुक्ता जात कर्मणि चेव हि ॥ अतो न्येष्टु तु भुक्तान्नं संस्कारे शुद्धि भोजनम् ॥
 नियोगादुपवासेन रउं धने निंघ भोजने इति ॥ आचरेति ॥ बौधे धोनः ॥ ब्रह्मोदने च सोमे च सीमं तो
 न्यनैतथा ॥ जात प्रादु नव प्रादु भुक्ता चांद्रायणं चरेदिति सांत पनं त्वशक्ति परमिति भावः ॥ ब्रह्मोद
 ने आधानां गभूते सोमसाह चर्वात् ॥ सीमं ते इति ॥ सांत पनवाप्यस्प ब्रह्मोदने च सोमे चेति बोधा

यनवाक्येनवाचात्। आपृतिरिति। विष्णुः। प्राजापत्येनवश्राद्धेपादोनंचाघमासिके। त्रैपक्षिकेतदर्थं। तुपंच
गव्यं। तुहिमासिकेइति। इदेचापद्विषयं। अनापेदितुचांद्रायणं। श्राद्धेप्राजापत्यंतुमिश्रकेमिश्रकेमा
सिके। एकाहस्तुपुराणेषुप्रायश्चित्तंविधीयतेइतिहारीलोकेंद्रव्यं। मिश्रकमेकादशाहं। नवश्राद्ध
मित्येतदाचनवश्राद्धपरं। प्राजापत्यंतुमिश्रकइत्येतदाघमासिकपरं। द्वितीयनवश्राद्धादिषु। चतुर्विं
शतिमते। प्राजापत्येनवश्राद्धेपादोनंचाघमासिके। त्रैपक्षिकेतदर्थं। स्यात्पादोद्वेमासिकेतत्। पा
दोनंचप्रमुदिष्टंषणमासेचतथाधिके। त्रिरात्रं। चान्यमासेषुअत्यंतं। चेदहस्मत्तमिति। क्षत्रियादीति।
प्रमाणमुक्तं। यत्तुमिताक्षरायांयराशरमाधवीयेचा। चांद्रायणंनवश्राद्धेपराक्रोमासिकेस्मत्तः। त्रै
पक्षिकेसांतपनंचंद्रमासद्वयेस्मत्तः। क्षत्रियस्यनवश्राद्धेअतमेतदुत्तमं। वैश्यस्यार्धाधिकं। त्रै
लोकक्षत्रियात्तुमनीषिभिः। शूद्रस्यतुनवश्राद्धेचतुर्चांद्रायणद्वयं। सार्धं। चांद्रायणंमासेत्रिपक्षेत्वे
द्वेस्मत्तं। मासद्वयेपराक्रः स्यादूर्ध्वंसांतपनंचस्मत्तमिति। तत्प्रकारांतरं बोध्यं। चंद्रात्वेति। चांद्र

१२४

124

यणं न च श्राद्धे पराक्रोमासिके स्मृतः । पक्षत्रयेऽपि कथं स्यात् षण्मासे कथं मेव तु । आदिके पादकथं
 स्यात् एकाहः पुनरादिके । अत उच्यं न तोषः स्यात् शंखस्य वचनं यथेति शंखवचनं तस्य चं गलादिह
 तविषयत्वेन स्तेनपतितकिंवा घपांतेन विषयत्वेन च माधवविधाने चरादिभिर्वा स्वपानं तत्र ।
 अत्र मासिकमाघां द्वितीयादिषु प्रायश्चित्तानां रत्नस्य कथ्ये । षण्मासे रत्नत्रयं न षण्मासं । आदिके रत्न
 त्रयं नादिकं च बोध्यं । न तोष इति पूर्ववदिति शेषः । चं गलादुदकात्सर्पाद्राभ्यां द्वे पुलादपि । दंष्ट्रिभ्य
 च पशुभ्यश्च मरणे पापकर्मणोः । पतनानां शक्ये चैव विषे कथादिभिस्तथा । भुत्तेषां षोडशश्राद्धे क
 र्कादिषु ब्रह्मं द्विज इति । तथा अपांते पाण्डुद्विष्य श्राद्धमेवादशो हनि । आत्मणस्तत्र भुत्का नं शिशुचां
 शिशुचां दायणं चरेत् । आमश्राद्धे तथा भुत्का नस्य कथं षण्मासे त्रिषु च । संकल्पिते च मुक्ता तु त्रिषु च
 क्षणं भवेदिति । इति भारद्वाजेन गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् । आमश्राद्धे रत्ने न न च श्राद्धे ब्रह्म
 चारिणस्तु ब्रह्मचरः । मासिकादिषु यो न्नियादसमाप्तं ब्रह्मो द्विजः । त्रिषु च मुपवासीत्यप्राय

श्रिते विधीयते। प्राणायामत्रये कृत्वा ध्याते प्राश्य विशुध्यतीति। इदमज्ञानविषयो। ज्ञानेतुमधुमो संतु
 कोऽस्मि यात्रा श्राद्धं स्तलकमेव वा। प्राजापसं चरेत्स्वपुं प्रतरोषं समापयेदिति। आसमश्राद्धे तु सर्व
 गार्ह्यं। आसमश्राद्धमवेदध्वं प्राजापत्यादिसर्वदेति षड्विंशं जले विरोषामिधानात्। आपस्तंबः।
 याजमानं नवश्राद्धं संयह्ये चैव भोजनं। स्त्रीणां प्रथमगर्भे च द्विजे श्राद्धायणे चरेदिति स्त्रीणां सं
 ग्रहो विवाहः। दर्शनादिति। दशकृत्वः पिबेदपयस्यमिव च नात्र। अत्र स्वोक्तप्रकारेण मिलाक्ष
 रामाधयोर्विशेषं स्वयमेव प्रतिहरति अत्रेति। मिलाक्षरादमित्यादिना निबन्धांतरग्रहः। तेन
 गुरुद्रव्यादिवित्यादिषु प्रमाणानि द्विरोधप्रतिहारादि च पादिना तमनदत्तादिषु बोध्यमिति। त
 त्वरूपं क्षयाहस्वरूपं मासेति। यो यस्मिन् अहनि म्रियते तस्य तथामृतं तं मत्स्यं क्षयाहं वि
 दुरित्यर्थः। अहनि अहोरात्रे तथामृतं तत्सज्जालीयं। मासपक्षनिधिस्य चैव निविशेषण
 वशीततथामृतमित्यनेन मरणाधिकरणनिधिसाक्षात्पक्षेभ्यते। तच्च तन्मासतत्पक्षे ग

तत्त्वेन प्रतिपन्नादिना च। एवं च तद् रूपेण मरणाधिकरणतिथिसाक्षात्सवतिथिमादाय तादृशस्पति
 धिमदहोरात्रं क्षयाहः वत्सरांततिथेः सम्यक्तिसंबंधाभावात्तदुत्तरवत्सराद्यतिथिरेव तादृशी। सां
 वत्सरिकप्रादुर्ध्वधिकरणहोरात्रस्य तत्तिथ्यास्पर्शः शास्त्रतः प्रादुर्गोप्यत्वेन निर्णीतया। मरणा
 धिकरणहोरात्रस्य तत्तिथिस्पर्शो न त्रिमुहूर्तादिः किंतु मरणकाले इत्याह पारणे इति। तस्माद्
 षोडशे भवंबार्षिकमिति युसत्या वत्सरांतते जाते मृततिथिमदहोरात्रं लभ्यते। एवं च क्षयाहप्रादु
 स्पष्टितीयादिरत्नवत्सराद्यम्यतितिथिसंबंधे नैवोत्पन्ने तात्प्रथमसंबत्सराद्यायामरणाति
 थो न प्राप्तिरिति साध्या लुप्यायिनः। वर्षे वर्षादौ भवंबार्षिकमिति युसत्या मासे मासादौ भवंब
 मासिकमिति वत्प्रथमादिमासवर्षाद्यतिथिषु उगादिकाद्यधिकरणत्वं प्रतीयते। आद्यवर्षा
 यप्रथमतिथेरेव मरणाधिकरणलात्साहितीयादिवर्षीयप्रथमतिथिरेव च तत्सदृशीति त
 दहोरात्रंतथा भूतक्षयाह इति शरः पपाण्यादयः। एतदभिप्रेत्यैवाद्यमेकादशे ह नीतिमादाव

(येवाक्येआद्यपदेआद्यमासिकाद्याविक्रयोःप्राप्त्यर्थमितिभट्टनारायणभट्टादयः।चक्रवर्त्तरिवर्त्तेत
 सूर्यःकालवशाद्यतः।अतःसांवत्सरंश्राद्धकर्त्तव्यंमासचिह्नितमितिउहासीते।अस्यार्थः।यतःसूर्यः
 र्यःकालवशात्कदाचिन्नेचक्रवन्मंददिगत्यापरिवर्त्तेतगच्छेत्।अतःसांवत्सरंश्राद्धंमासचिह्नि-
 तमेवकार्यं।तदुक्तंभवति।मासश्चशुक्लादिश्राद्धः।तथाहिअस्तिभावत्।अदिवादिक्श्राद्धंयत्
 भगलायांयस्यांतिथौनिधनंनद्राशिस्थेसूर्येनतत्पक्षगलायांतस्यांतिथौसौरमानेनक्रियते
 तदायदिकदाचिस्सूर्यस्तुलादिमेषांतलीध्रंगधन्नांतितिथिंनगच्छेत्।तदालक्ष्यप्रसंगः।तद्रा-
 शिसूर्येनतिथेरभावात्।यदिवाकदाचिन्नेमेषादिनुलांतंमंदंगधन्नांतितिथिंद्विःस्थशेत्तदा
 नकालविधिन्तर्जीवनस्यनिमित्तस्यसत्त्वादावितिःस्यात्।गुणभूतकालानुरोधेनप्रधाना
 वत्तेरन्यावन्नेष्यतेतुश्राद्धस्याविनिगमःस्यात्।अतोमासोऽग्राह्यतिसर्बेन्द्राग्नीयत्रहये १२६
 तेषांसादिःसप्तकीर्तिनाः।अग्नीग्नीषोमौस्ततोमध्येसमाप्तोपितसोमकाविति।अस्ति

126

मः। अन्नादि-आंशः लङ्गणे तु न लोपादिप्रसक्तिः। एवं च हेतुवशादितादृशी तैव यत्र लोपादिप्रसक्तिस्ता
 दृशं मासिकमपि जन्मतिथ्यादिकर्तव्यत्वावत्सद्विषयवदेव कार्यमित्यपि लभ्यते। माससामान्यचि
 हिते तत्र मंत्रं वा दयति स एव मासचिह्नं तु कर्तव्यं पौषमासाद्यमेव ह्यतस्तत्र विधानेन स मासः
 परिकीर्तित इति। यन्मासचिह्नं कर्मसंबन्धसद्विषयादिकर्तव्यं तत्पौषमासाद्यमेव ह्यतस्तत्र विधानेन स मासः
 हिते कार्यं। चेन्न दिति कर्तव्यं पौषमासाद्येत्युक्तिः सौख्योक्तयोः सर्वथा पुष्यमासाद्योगासंभवाभि
 प्रायेण। आद्यपदे आग्निनग्रहः। क्रमेण कन्याधनुर्मकरस्थे सूर्ये सप्तमि पौषमासाद्ये पौर्णमासी
 पुष्यमासान्तमिति न संसेव पौर्णमास्ये सूर्या-अंशमसः सप्तमराशिस्थत्वेनियमा
 त्। सूर्या-अंशमसोः परो विप्रकर्षः पौर्णमासीति सिद्धं। तत्र सप्तमराशिस्थत्वात्। उभ
 यतः परिगणने सप्तमराशौ रेव विप्रकर्षत्वात्। इति तेषु विप्रकर्षत्वात्। यथा मास्ये म
 करस्थे सूर्ये मकरात् सप्तमराशिः कर्कः तत्स्थत्वं पूणीमास्ये चंद्रस्यापेक्षितं मघायोगे तु शिंशु राशि

गतत्वाच्चंद्रस्य सूर्यादृष्टमराशिस्य मायातितश्च वाधितत्वमेवेति। एवमन्यत्रापीति। तेष्ववधिभिश्च न क
 र्त्तुं सिद्धं तु वाधश्चिह्नं भूमीनस्ये च भूदधितत्वेऽपि मासी पुनस्तन्मास नक्षत्रयोगः संभवतीति तत्त
 दराशिस्य सूर्याच्चंद्रमसः सप्तमराशिस्य त्वसंभवान्नसौरे विमलकृत्स्नया वातः। यद्यपीच्छां प्रपौर्ण
 मासीष्वपि न नियमेन तत्तन्नेक्षत्रयोगः तथापि तद्योग्यतया योगनिमित्तो व्यपदेशः पाकमकुर्वत्स
 पितृपकारे पाचकव्यपदेशाच्च। नन्येवं यस्मिन् शौगते सूर्ये विपत्तिं यो निमानवः। तेभ्यस्तत्रैव कर्त्त
 व्यापिंस्तदानीदृक् क्रियेत्सादिनां कागतिरित्याह मत्तुमासमत्तस्य त्विति। स मास्येदिति। स एव दिवस
 तत्रे मास्यपिंते दृक् दधित्पुत्रराधं। तथा च मत्तमासमत्तस्य मधमादिकं यन्मासके मत्तमासे मत्त
 त्तन्मासके द्वितीया कन्दे वापेशुक्तपक्षादिके मासिमत्तपक्षीय मत्ततिथौ कार्ये। यथा ज्येष्ठे मत्तमासे स
 नितत्रे च पक्षमत्तस्याष्टादश पक्षे मधमादिकं तस्या मातमाने न ज्येष्ठे च चार। एवं द्वितीया १२७
 वाधपि। ज्येष्ठे शुद्धे मत्तस्य तु ज्येष्ठे शुद्धे एव तस्या मातमाने नेपि ज्येष्ठत्वादिति अत्राधिमासः म

127

तस्य द्वितीयाद्यवेतुनसौ रविधिः प्रथमादिकं प्रहस्यैव एतदभिधानाद्देमादिप्रभृतिभिर्नित्यमात्र
विषयस्य प्रदर्शनात्। एवं च यस्मिन् राशा विद्येत तत्र प्रतिसंबन्धस्य आदेनाधिमासं विवर्तयेत्। स
एव दिवसस्तस्य आद्रपिंजे दक्षादिषु सैव लब्धमलमासस्य तस्य यदा स एव मलमासस्तदा मल
मासे तस्मिन् कर्तव्यता प्रतिपादकं। ननु सौरमास न बोधकं। पूर्वोक्तदृष्टणगणमासात्। वर्षे
वर्षे तु यथा ह्यं मलमासे तस्मिन् लब्धे। कुर्यात्तत्र प्रसीतानामन्येषां सुतरात्तदिति शान्ता तपे नैव तेषां
विषयदानात्। अत्राधिकान्तरे सौरविधानात् द्वितीयाद्यादौ सौरः कृतो न भवतीति तु न शंभ्यं। अ
धिकान्तरे सौरविधानवशादेव द्वितीयाद्यादौ चांद्रसिद्धिरिति। अत्र श्रद्धमासे मलस्य प्रथमादिकं
अलमास एव द्वितीयाद्यादिकं श्रद्ध एव। नाधिकेनाप्युभयोरिति ग्रंथ एवोक्तं मलमासे। मतेह नी
तिमरणात् अधिकरणेति धिसुतातीयावोतिधा विसर्गः। वत्सरांतरतिथेर्नितिसंबंधाभावात्।
साक्षात्संबन्धमात्रे। तस्मात्सलत्पक्षगतत्वेन प्रतिपत्त्यादिना च। प्रतिसंबन्धस्य मिति वीक्षा प्रव

णाप्रतिसांवस्रिकं नित्यं। अनावश्यकत्वाथमिति। न पुत्रस्य पिता कुर्यान्नावृत्तस्य तथाग्रजः। अपि स्तेहे
 न कुर्यात्सां सपिंडीकरणं विनेति पूर्वमुक्तेः। अत्रापि न गृह्यात्पुत्रानुजयोः सपिंडीकरणं न कार्यमिति
 प्रतीयते न तु सर्वथेति। अन्येन तयोस्तदपि कारणीयं। सां वस्रसादिकं तु पित्रे गृह्यात्पुत्रयोः स्वयम
 पि कार्यं। न तु नित्यं स्तेहेनेत्युक्तत्वात्। स्तेहः मत्ताभ्युदयकामना। श्रेष्ठं श्रेष्ठः कार्यकं। एतेन तदकरणे
 स्तेहो हानेः सूचनात् नरकप्राप्तिः सूच्यते इति नित्यं सिद्धिः। भोजनं मादृमिति योजनात् तद्वशात्
 हेमाचक्रकः प्रविद्यते॥ अन्नेने वादिकं कुर्याद्देवानामेव न नक्षत्रादिति वचनात्। औरसेति। औरस
 स्तेन जो पुत्रो विधिना पार्वणेन तु मत्स्यदमितरे कुर्युरेकादिष्टं पुलादशेति ग्राह्यं वचनात्। साग्ने
 रिति। वर्षे वर्षे पितुः कुर्यात्पार्वणं चाग्निमान्द्विजः॥ पितो रनग्निमान्धीमान्नेकोदिष्टं मत्ताह
 नीतिस्तु मत्तर्के॥ तद्व्युत्पत्तिमिति। आद्यपक्षो न पुनः। औरसस्यापि। एकादिष्टं तु कर्म च मौरसेन १२८
 मत्तेह नीति। सपिंडीकरणं हर्षं मातापित्रोर्न पार्वणमिति पेंटीनसिना एकादिष्टोक्तेः। मत्स्यद

मिति। जातकृष्यवाक्यस्य क्षयाहातिरिक्ताक्षय्यत्तीयामाची वैशाख्यादि-माहपरत्वे नस्तु योऽप्य
 लादाधिकपरत्वाभावाच्च। यन्तु पितुर्गतस्य देवत्वमोरसस्य त्रिपुरुषसर्वत्रानेकगोत्राणामेक
 स्यैव मतेहनीतितदपि नयवस्थापकं किं त्वोरसेन पितुः पार्वणं कायं भिन्नगोत्राणां मातुलादी
 नां त्वेकोदिष्टमित्यर्थकं। अत्रैवोपि न युक्तः। अनेग्नयश्च ये विप्रा ये च साग्नय एव च। तेषां सपिं
 उनाहर्षमेकोदिष्टं न पार्वणमिति पार्वणनिषेधादिति। साग्न्यादिति। ओरसक्षेत्रजौ पुत्राविति
 जावालस्य यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिंही करणात्। पार्वणेन विधानेन देवं मग्निमतामदिति मातुले
 विशेषणत्वात्। मत्पदं पार्वणे नैवेति प्रकृतयो रोरसक्षेत्रजयो रनग्नित्वेदेकोदिष्टं विदधतास्तु
 मातुनातयोः साग्नित्वेत्वेः पार्वणस्य परिशेषादेव सिद्धेऽनन्वेवमेतन्मते रत्तरपुत्राणां कथ
 मित्यत्राह। दत्तकादय इति। पार्वणेति। अमावास्याक्षयो यस्य मेतपक्षे धवा पुनः पार्वणं तस्य कर्त
 व्यं नैकोदिष्टं कदाचनेत्यग्निवस्य समत्वे पार्वणं निर्मलत्वे एकोदिष्टमित्यर्थः। देशाचारादिति

पेनास्पितरोयातायेनंयाताःपितामहाः।तेनयायास्तानांमार्गंतेनगधन्नुष्यतीतिवचनाद्वेशप्र
 पश्याःआचारव्यवस्थितेरितिभावः।आतुडिति।अत्रानुजस्यसांवस्रि कैउक्तं प्राक्।प्रांचस्तु
 प्रतिसंवल्लसंकार्यमातापित्रोर्तेहति।पितृव्यस्याप्यपुत्रस्यआतुःपुत्रस्यचैवहीतिमानवेएव
 काराऽपेष्टस्येवकार्यंनकनिष्ठस्याऽपेष्टोमातानुजस्यैवितिचदेशाचारव्यवस्थितमिसादुः।
 यस्यिति।पितृव्यमात्रित्यत्रयोऽप्यतयापितृव्यादिपदस्यापुत्रपितृव्यादिपरत्वेनतेषामेकोदि
 ष्मिन्निषेधेसतीतिशेषः।दक्षिणात्पानुष्ठानपक्षमाह।आदुदीपेत्यादिद्रष्टुमितिस्तेन।अपुत्र
 स्येति।अपुत्रजननरतिचपितृव्यमात्रोरुभयोरेवावेति।तेनकनिष्ठयोस्तयोरेकोदिष्टंकार्यं
 रदंतुयोऽयं।मातापितृमातामहभिन्नानांदर्शआद्यादिनकार्यंविशेषवचनाभावात्।पितृव्य
 आत्तृनिष्ठादिआत्तृकर्ण्यदिवचनानांचक्षयाहंमरुत्स्येवपाठादितरेषांतत्रैवोपसंहारात्।गी
 र्धमहालयादिआदुः।अतुविशेषवचनादेवभवत्।पत्न्यास्तुदर्शोपधिकारः।अपुत्रापुत्रवत्प

१२६

199

त्रीपुत्रकर्मसमाचरेदिति वाक्यात् । पुत्रवदिति वतिना प्राद्वक्रियातोऽये उक्ते तत्कर्तृकं प्रादुर्बदे
 वदेव लभ्यते । परंतु तत्र पित्रादीनां भर्त्सादिनैव तन्मातामहानां च पितृत्वा नैवोद्देश्यत्वं यं प्र
 ति येन रूपेण संबन्धिता तं प्रति तेनैव रूपेणोद्देश्यत्वात् । तथा च स्वभर्तृ प्रभृतिभिर्भ्यः सादिवाक्य
 मेतत्प्रकाशकं । प्रसाधिकादौ तु तन्मातामहानामसत्त्वादेव स्वपितृत्वादिनाप्यप्राप्तौ सर्वकालमि
 त्येतद्व्याप्यं । यत्तु तत्र तथैव चेत्तस्य भिन्न एवेत्यर्थे पित्रा पुत्रकपितृरेवेदं पार्वणविधानमिति तन्ना
 अत्राश्रयणात् । महालयतीर्थादौ तु यत्र पार्वणमपि तस्याः कृत्वा कृतमिति न वेदेव तं मातृ पार्वणे
 न द्वादशदेवत्यमप्याहुः । स्वमातामहपार्वणेन पंचदशदेवत्यमिति आहुः । स्वमातामही पार्वणे नाष्ट
 दशदेवत्यमपि केचित् । एतत्सर्वमपुत्रविषयमिति नव्याः । पित्रादौ जीवति तु द्वारलोपात् पार्वणः कोप
 एवेति प्रपञ्चितं प्राक् । अतो न्यथा । पार्वणादप्यथा एको द्विष्टमिति यावत् । प्रतिसंबन्धरमिति । य
 धान्पादमेको द्विष्टं कार्यमित्यन्यथा न्यात्तु यथा चारमेको द्विष्टं इत्यस्यां च तन्मात्रं लभ्यते । नृणा

प्रिति। अत्र यथा चारमेकोद्विषमन्येषां तुल्यमानमिति श्रुतिरुक्तैव ॥ ॥ इति क्षयाहं प्राद्वं ॥ मध्याह्ने इति ॥
 यस्त्वमनपराह्णः पितृणां मित्यपराह्णः यश्च पित्र्यं चास्तमिते रवाविति सायाह्णः योऽपि च देवका
 र्येति धिर्ज्ञेया यस्य मभ्युदितो रविः ॥ पितृकार्येति धिर्ज्ञेया यस्य मस्तमितो रविश्चिद्विद्वयाऽवः ॥ यो
 र्त्तेरस्तमयः स सर्वोऽपि एकोद्विषं तु मध्यत इत्यतिप्रतिपदोक्तैर्न मध्याह्ने नापो च ते इति भावः ॥ प्रात
 रिति। प्रातः कालश्च त्रेधा दिपक्षेऽनेति। अनापलापं च धाभागः सिध्यति। एवं चात्र पूर्वाह्णः द्वि
 तीया भागः सायाह्णस्तृतीयोऽभ्युदयेति। अतः प्रथमोऽहोरात्रः आरंभस्तमाप्तिश्चालौ दर्शयति।
 तत्रापीति। अतः प्रथमे इति। अतः पाद्यं तत्रागवोरिधत्ते योपक्रमकालस्य विकल्पः ॥ दिने द्व
 ये इति। अस्तमयवचनात्तु गृह्यहोत्रविषमेति। अस्यापराह्णे सायाह्ण्याह्णाद्यासाचाधिका
 भवेदिति दर्शयति। प्राद्वं कन्यायात्। अत्रापि उगाधिभ्येन निर्णय इत्यर्थः ॥ मलद्वयमपि दृष्टव्यमित्यने
 नि। शतः कृदिवा क्यं पूर्वोत्तरतिथ्योः शास्त्रेण प्राप्तिरस्ये पुरुषेऽप्यनिवारणार्थमिति निर्णीतं ॥ १३ ॥

150

प

नत्यत्रमासिसाम्यसंभवः॥ परविधानिषेधस्मरणान्न। एतेनरवर्षदपादिवाक्यसंचारोपपास्तः। त
 स्पशुःकादिवाक्यसमानार्थत्वात्। स्वर्षदपादिवाक्यंचनकर्मकात्वात्। अथितुमः। हास्यवैद्विजकार
 णमित्युक्तेः। सुगमवाक्यंतुनपि। अविषयमितिभावः॥ पूर्वोक्तेति। यस्तुचतुर्थेप्रठदेमास्येयः। आहुं
 रुतेनरः॥ आसुरंतमवेध्रुं। तातुनरकं। जेदितिनिषेधः। सतापराहृभागांतर्भावेणकिंतुसा
 यान्तेभागांतर्भावेनेति। ननुशुक्रपक्षस्यपूर्वाह्नेआहुंकुर्याद्विचक्षणः॥ कृष्णपक्षापराह्नेतुरौहि
 णंतुनकंधयेदितिमाहुंतेयोक्तपूर्वाह्णस्यभागतिरितिचेन्न। देवोदेशेनक्रियमाणंआहुंशुक्रं
 कृष्णमाणासुसाहतेतुतयाचिनमसाहतेतुतात्। पितृदेशेनक्रियमाणंकृष्णपितृमरणदिसा
 रकृतयाचितकावुषकारित्वात्। तथाचतादृशस्यशुक्रादेःपक्षद्वयार्थः। रोहिणमित्तिचेकोद्विष
 विषयं। मध्याह्नादिनीत्यात्यातिथिः। पूर्वाधवापरा। नत्रकर्मणिपूर्वतहास्यवैद्विर्नकारणमि
 तिलेकमेतविषयमितिभावः॥ कृतपक्षपार्वणप्रारंभकात्। तेषापिपित्रर्थेचापराहृकीतिभवि

षोक्तेरपराणुस्पर्शसाम्येपि कुलुपकालव्याप्तेराधिव्यादित्याशंकावात्रणादं। परेपुः। अत्रपकालव्या
 प्तिः सत्तेपि प्रायः प्रांतुकोष्याहितिर्धिदेवकलेपुभिः। मलं हि पितृत्वं स्यथं चैत्रं चोक्तं महर्षि
 मिरिति। यस्यामस्तं रविर्यातिपितरस्तामुपासते। सपितृभ्यो यतो दत्तो ल्यपराक्तः स्वयं
 भुवेति लिधि मूलत्वात्तमयव्याप्तिरूपाभ्यां गुणाभ्यां पूर्वैवेत्यभिप्रायेण अयं निषेध इति
 भावः। त्रिमुहूर्त्तं ति। इदं च दिनद्वयेतदस्पर्शोत्तमहेति वचने सुलक्ष्य त्रिमुहूर्त्तं त्वस्य दावं
 नतयोपपद्यते। नन्वपराणुवेलायामस्तं कर्मकालराहित्येन तदादनुपादेयत्वमित्यत्राह
 त्रिमुहूर्त्तं चेति। अनेनपि न्येस्तमयवेलायां स्वष्ट्या पूर्णानि गचते इत्यापाद्यसाकं यमपि
 उत्तंभवति। अंशत इति। इदं च त्रेधा। पूर्वपुः पराक्तस्य द्वितीयघटिकामारभ्य मयत्ता परेपुः
 तिधि वध्यापंचघटिका एका। पूर्वपुः पूर्वपुः चरमघटिकामारभ्य मयत्ता परेपुः स्तिधि
 क्षयेणेव घटिका द्वितीया। पूर्वापराणुस्य चरमघटी न मे सती। पराक्तस्य चटी न ये सती

१३१

चेति तृतीया। स्वर्वेति। अत्र ग्राह्यतिथिगतौ बद्धिश्च यौ ग्राह्यौ। अत्र दिनद्वये अपराह्णायामावित्य
 त्र। ननु यत्र पश्चिमिथेऽपराह्णस्वः पक्षयः तत्र कथं पूर्वाग्र्यात्यतिथेऽर्जोतिः शास्त्रप्रक्रिययाऽपराह्ण
 द्वयव्यापिषात्। सत्येति ध्यादौ तु भवेद्यावानिति वचनात्। तिथिर्नक्षत्रयोगेऽप्युक्षीयमाणेऽस्य
 योदा बद्धिमितः। तेभ्यः पूर्वेषु योतिः शास्त्रेणादृष्टोपि ग्राह्यः। एवं च ह्यवपि रस्यर्थः। तथा च परमि
 वेतिथेऽपराह्णयावान्क्षयः तावतः ग्राह्यतिथौ कोऽनेन परस्याः कृत्वा पराह्णव्यापित्वात् पूर्व
 ति। स्वकर्मणीत्यस्य स्वग्राह्यतिथिः तद्धिनिर्णयकर्म तस्मिन्निमित्तभूते रस्यर्थः। यत्त्विति। दिनद्वये
 अपराह्णस्य र्शे परित्याशयेनेदं हेमादिति। तादृशविषये पूर्वाग्र्यात्यतिथिभिधानात्। नन्वत्र हेमा
 ज्यादिमतस्य सम्पत्के किं विनिगमकमित्यत्राह। नक्षत्रेति। सायाह्नादिपदानां अपराह्णे नक्षत्राणां
 पत्तेरित्यर्थः। हेमाज्यादीनां तु निमुहूर्तसायान् व्यापिन्या अस्तमययोगः संभवतीति न तदाप
 तिः। रात्रावापीति। दिवोदिना निष्कर्मणीति पूर्वोक्तवचानात्। गौजिति। स्वकाकादुत्तरोद्दिक्का

(कोमौणकालः सचप्रवृत्तेसायानुस्ततः ५१ तत्रचनेत्रकेनापिनिमित्तोपराक्तिकमेसायाको
 ग्राथिः॥ स्वकालातिक्रममेकवाक्यत्रेः पूर्वयथाविधीतिव्यासोक्तेः॥ तत्राप्यसंभवेतुनेप्रादुक्तोपः
 नेचनक्तमिति। तदुत्तरकाः ३ मभिप्रेत्यापस्तवेनोक्तेरित्यर्थः॥ नन्वत्रपिंडसंकेपस्यपूर्वक
 नेत्यात्रअभोजनसमापनमित्युक्त्या तद्धोपापत्तिरित्यतउक्त्याहयेतिरिति। तत्रेकताउप
 वासंक्रियात्। ततः परदिनेएकोद्विष्टमध्याह्नेपार्वणेत्तुअपराह्णेपिंडदानादिशेषं समापये
 त्वा लवाधस्यान्याप्यत्वात्। परदिनेप्रातर्मध्याह्निकं नित्यं कृत्यं यथासंभवं कर्तुं भवत्येव
 तेषामेमानाभावात्। नहि कर्मणि कर्मांतरांतरमश्नस्येवंविधविषयेऽप्रवृत्तेरुक्तत्वात्। के
 चित्तुनेनुसायानुवारेप्रातःसंगवावपिकुलीनगौणकालौ। मैवं। कुलपमुहूर्ते एवतदु
 पक्रमान्। तत्पूर्वयोऽगौधर्वरौहिणयोः कुलपत्वंतुअत्रि-पादेनैवमध्याह्निकस्त्रिमुह
 र्तस्तु यदाचलतिभास्करः। सकालः कुललोनामपितृणां दत्तमक्षयमितिकुलपत्वेन

१३२

132

यनहाशत्रु। एवमपिततः प्राक्प्राप्तैरसंभवाच्चेति श्रीत्यास्वकाः। उत्तरत्वं ह्यप्यति। आर्थिक
 सादिति। उपपादितं चैतदधस्तात्। थ एनायावद्वेति। यावधयोमर्का एवांवहिः गृहादिति
 वर्तते। अतः किंचिदिसनाहससत्रिंशच्चेति। ससत्रिंशतममाश्रयस्य चतुर्थवर्षा पञ्चात्र।
 शुकैकादश्यामपीति। शुकपक्षेष्टाते शुकैकादश्येव ग्यात्पक्षस्याप्यशानेनुरातनु के
 त्यतिभावः। प्रसीते प्रोषिते सतीति। अततिथ्याधानं करणे ह्यसर्थः। न दर्शेति। तन्मास
 रुच्छशुकैकादश्येवार्थाद्बिधेदिति मरिचीवचनात्। दिनेति मरणसंबन्धि नोस्तिथिमा
 सयोरुभयोरेवाशाने प्रस्थानोत्तरमेव यस्य जीवनेवात्मानं नशालालम्बनाहप्राहे प्रस्था
 नदिनमासौ ग्यात्वाविसर्थः। पूर्वकेवेति। प्रस्थानस्यापि मासशाने तदिनाशाने नन्मासा
 यावास्यादिषु मासाशाने दिनशाने च मार्गशीर्षादिषु प्रस्थान तिथ्याविसर्थः। शुकपक्ष
 तद्वद्वानयोः पूर्ववत्। अदामरणतद्धवण प्रस्थानाभां त्रयाणामपि दिनमासयोरशानंतत्

ह्यन्ताहमिति मत्स्याहरिति पाठांतरं। सप्तवार्धक्यं चनेति मरणादिना केनापि। चिह्नेनेत्यर्थः।
 यद्यप्यस्यानस्यापि दिनमासयोश्चान्यस्याप्रस्थानोत्तरं चक्रकालं ग्रीवन्तवार्त्तां श्रुतेव पश्चात्
 मरणं शास्त्रेन तु तद्दिनमासौ तत्राहमिति। तत्र मरणं अवणसंबंधिनो दिनमासो ग्राह्यावि-
 त्यर्थः। मासक्षाने मरणं अवणसंबंधिमासमात्रस्मरणे। तदर्थः। तदर्थं दिष्टं। तेन क्रमेण क-
 ष्णशुक्लेकादशपौरुषि। तत्र। अवणदिनेष्विति। मरणं अवणदिनमात्रस्मरणे मार्गशीर्षा-
 देसादिने इत्यर्थः। शुकपक्षतद्वानयोः प्राग्वत्। द्वादशवार्धकीति। पंचदशवार्धक्यपक्ष-
 णमेतत्। अत्रातदेशगतस्य ग्रीवन्तमरणान्तरनिर्धारणात् पंचदशवर्षादीनी प्रती-
 क्ष्यपक्षश्चाप्रतिवृत्तिरिति धावेवादिक् कार्यमित्यर्थः। पंचदशवर्षप्रतीक्षा पितृवि-
 षयाद्वादशवर्षप्रतीक्षा तदितरविषया पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागतिः।
 ऊर्ध्वं पंचदशाहर्षात्सप्तान् प्रतिरूपकं। कुर्यात्तस्य च संस्कारं पथोक्तं विधिना तत

१३
 रसमिमजातकर्ण्यवाभ्योपितरीत्युक्तेर्यस्यनश्रयतेवार्तायावद्दशवत्सरे। कुशपुत्रकदाहेननस्य
 न स्यादवधारणेऽहोदेःपितेऽतिरिक्तविषयत्वाप्रतिरुतिराहानंतरेपित्रादेशागमनेतुवक्ष्यति। प्रा
 रब्धेति सतिसप्तमीनिमंत्रणोत्तरनिमित्तचयदिपूर्वेष्टुःरात्रौक्रियतेततोभयोस्तदनंतरमा
 शौचंनस्तीत्यर्थः। एवंचोनिमंत्रणेदिष्टव्यं। भोजनार्धेति। भोजनमन्नंअर्धस्यवस्योत्तर
 निर्देशादत्ररवंउमात्रमर्थः। नतुसमांशः। कश्चिदित्युक्त्याऽसपिंडोपि। निमंत्रणेऽपि। एतद्व्ये
 कनिमोत्रणोत्तरंविप्रस्थाशौचाभावोक्तैः। कस्यरेवेत्येवकारेणगोउग्रंथेष्वरुचिःस्फोरिता। आ
 दिशवेनेति। प्राग्दिशवेनेति। प्राग्दिशिस्थादिशवेनेत्यर्थः। अविशालोत्तराशौचमध्येपूर्वा
 शौचीयेकादशाहिकेकोदिष्टादिकरणेपिनपुनरावतिरित्यनेस्पष्टं। प्रायश्चित्तादिक्रमिति॥
 आदिनातदीयाशौचपरिग्रहः। देवेति। देवदेवते। मलाहातिरिक्तव्यावृत्त्यर्थं। एनंमलिग्र
 होमहोमःस्वाध्यायःपितृकर्मच। प्रेतपिंडक्रियात्वंवर्जमाशौचेविनिवर्ततेइतिशंखोक्तंस्ते

धामदेयत्वात्। मताह-आह-तुविप्रमात्रं कार्यमेव। आह-विप्रसमुत्पन्ने मताहेऽविदिते तथा। एकद
 श्यां प्रकृती लक्ष्य पक्षे विशेषत इति लघुहारीतात्। मताहे-स्य समुत्पन्ने इत्यत्रान्वयः॥ तथा
 चाशौचानंतरदिने प्रसादाकरणे लघुचरमायां तत्रापि कथंचिदसंभवे कक्षायां मेकादश्यां तत्राप्यसं
 भवेत्तु कक्षायां तस्यां कार्यमिति। एवं स्तुतकांतरे तितं मासिकमपि उक्तं चाशौचानंतरदिने एवां तत्रा
 प्यंतर्दितं तदमावास्यायां कार्यं। तदाह-आह-विप्रसमिति। मासिके लादिके त्वहीरिति च। अत्रि मलस्तके
 संप्राप्ते रसन्वयः॥ अनयोर्वाक्ययोराशौचविप्रसमावास्याविधानात्तदनुक्तं यभलां वृत्ते कादशी
 तदनुक्तं यभलाशुक्ते कादशी च ग्राह्या। अत्रापि शुद्धां कुरुते स्यात्। आशौचे तरेति। पाका संभ
 वादिना भादिके विप्रसमिति लघुचरमायां वास्यायां वृत्ते कादश्यां तत्कार्यं। आपन्नोप्यादिकं
 नैव कुर्यादमेव हि चित्। अन्नेने दुर्ममायां लघुचरत्वात्वाह रिवासर इति काष्ठी जिनिवच
 नात्। अत्रापि शुद्धां कादशी ग्राह्या वृत्ते पक्षे विशेषत इति वचनात् यत्तु न ग्राहि कृत्ते का

134

दश्यां कर्मादिं दुश्नयेपि वेति तत्र भ्रमाया कुरणे कृत्वा दशी मत्स्यस्तु पश्येति तत्रैव तत्रैव वचनात्
 अनुकल्प्यति कोऽप्येति पुनस्तदहरेव चेत्येतदित्यर्थः । पूर्वकालः शक्ये कादश्येतः । आदिकेत
 रश्चाह अनुमासिकं । अन्यश्चाह पुनः कर्त्तव्यत्वाभावात् । मासिकश्चाह स्योत्तरस्वातन्त्र्येण क
 र्त्तव्यत्वाच्च । तथा च तत्रैव तत्रैव । काका इति भावः । मासिकपरमिति । वर्षोत्तरपि उं न पश्चादो मा
 सिकानामेकोद्वि विधिमेव कर्त्तव्यत्वात् । केचिदु पुनस्तदहरेव चेत्ति वाच्यमेतदेकवाच्यं ।
 तथा च यदेकोद्वि विधिना वार्षिकं क्रियते तदा देवतवाच्यं तद्विधिना कर्त्तव्यानुमासिकपरं । त
 त्रापि च तत्रैव कालः । यदा च वार्षिकं विधिना तदाऽऽदिवाच्यानीति । यदि तु व्याख्यादिनाऽऽशक्तं
 तदा पुत्रादिना तदिन एवाभेवनादिकं कारणीयं । अनुवादेयकालात्तुरोपेनोपादेयकर्त्तृप्रतिनिधे
 र्वाच्यत्वात् । आपन्नोपीत्यादिव च न तु व्याख्यायापदिष्यं तदाऽऽमेनापि दुष्करतयाऽऽत्मनि च
 धवकशेन तस्य पाकारसंभवेत्यापदिष्यत्वात् । पतिनिधिनाप्यसंभवे तु भ्रमाभावादिषु सामा

न्यवचनादित्येकं। प्राद्विद्येपत्नीरजोदर्शनादौ अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला।
 सिद्धान्ते न न कुर्वीत आमेतस्य विधीयते रस्य शनो वा यथा च। माससंवलसरात्रमासी
 ऋसां वत्सरिका। आमाभावे हेमप्राद्वमपि। अन्नाभावे द्विजाभावे रतिप्रायुक्तवा यथा
 र। कालादर्शे विहिते। उन्नादर्शादिप्राद्वस्य नादिके प्राद्वउत्पला आशौ च मध्ये दर्शपाते स
 र्वसंमततत्त्वोपायुमपपत्तेः। तदनंतरं सुकृत्वा दित्येकः स्मृतिः। आदिकं विहिते। आदिकं
 तदिने वा रजो निवृत्तौ मे च मदिने वा कार्यमिति मतद्वयं तत्र प्रथममतमेतत्। अन्ते मे वे
 ति। एतेन तदिन एवेति शायते। अन्यथा पुष्यवेत्स्वितिवेद्यर्थात्। आसप्राद्वमिति। तदादिक
 मासप्राद्वन कुर्वीदित्यर्थः। किं तन्ने नैवेत्याशयः। आपुनोधीति। भार्या रजोदर्शनादिना वा
 र्जाभाव आपत्तः। तदमापत्तिरिति। कालांतरविधानात्। पंचमाहो रूपकालाविधानाच्च। स
 पिण्णीति। सपिण्डनसहितानीत्यर्थः। शउचि र्भवति। भार्या चेद्भजस्वला तदापि स्वयं शउचि

134

रेवेत्यर्थः। श्लोकगौतमवाक्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याहान्येति। प्रतिनिधिद्वाराकरणनिवृत्त्यर्थत्वात्
 पुनमेवाधकमाहृत्युक्तेति। अस्माकं तु लाटशकरणनिवृत्त्यर्थकतयानवैयर्थ्यमित्यर्थः। रजः
 निःपञ्चमेहनीत्यपिरजोनिवृत्तिपरमेव। साध्याचारामतावस्थान्तरस्नातापि स्त्रीरजस्वला। याव
 त्प्रवर्तमानं हि रजो नैव निवर्तते इति वचनात्। द्वितीयं पक्षमाह हेमाद्रिस्त्यति। प्रागुक्तेति। आ
 दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला। पञ्चमेहनिमित्तं पुनस्तत्कुर्यान्मतेहनीति मरीचिः।
 यथानगिरागिरिति त्रयादैरंक्तौ द्वेयमित्यत्र गिरागिरिति निषिध्य गिरापदकार्ये ररापदं वि
 धीयते निषेधस्त्वनुवादः शत्रुवददेश इति न्यायात्। यथामलाहं निषिध्य पञ्चममहौ विधी
 यते। मलाहं निषेधस्त्वनुवादः। यस्य मतस्य भार्या रजस्वलेत्यर्थे वाक्यवैयर्थ्यात्। न च प्रतिनि
 धिद्वाराकरणनिवृत्त्यर्थत्वेन सार्थक्यं सुवचं। प्रतिनिधिद्वारावृत्तादेरपि आरंभाभावेन त
 त्रानुवर्तनं न विहापि प्रथमतः कदाचिदनुवृत्तिरेव सत्येति। एवं च तत्र प्रथमादिकस्य पञ्च

मेहनिसिद्धौ तद्वदेव तद्वत्स्यापि तत्रैव सिद्धेः । प्रतिनिधिना करणस्याप्रसक्तैस्तन्निवृत्त्यर्थकत्वासं
 भवात् । पुष्पवत्स्वपीति । भावो रजोदर्शनेनाविकस्य कर्तव्यत्वमुच्यते । तच्च भावो तत्सत्त्वेनो
 पपाद्यमिति भावः । तदभावात्सहस्रस्य भावात् । अग्निसौख्येति । आहवनीयत्वादिकाम
 नायां पः पक्षो रधिकारः स एव सहाधिकारः । अहस्रपतिविद्यमात्रादेव कर्मनिर्वाहे तस्या
 अहस्रविद्याकः यना उपगमः काद्यवात् । तदकामनायां तु न सहाधिकारः । न चैवमाऽवावेक्ष
 णादो तस्या अप्रवृत्त्यापत्तिः । भूतमात्राधिकारे तत्र न त्रिः । तस्मिन् वलस्यास्तत्रैव लकृतलो
 पगमात् । एवमाहवनीयादिसौख्ये पुद्गलपुर्णमात्रादिष्वपि पुण्याः फलकामनायां सेवाधि
 कारः । इतरथा च पतिमात्रस्येवेति । न चैवं भर्तुरकामनायां स्वयां अधिकारापत्तिः । अप
 र्वविद्याकः यनगौरवात् । प्रकृते च कामनासत्त्वेऽपि भर्तुः पित्रादिप्रादुर्भूत्यानाधिकारः । १३८
 पतिस्त्वेव सारं कार्यं मातापित्रोर्भवेत् । पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य आनुःसर्पस्य चैव हीति स

136
 संबंधिकपितृमात्रादिपदगर्भवचसांलां प्रतिप्रवर्तयितुं मशक्यत्वात् । कामना विरहे तु सुन
 रां । एवं च पत्नी सा हि संगलितमेव । पाणिग्रहणादिति वाच्यं च सिद्धदर्शपूर्णमासादिसहाधि
 कारानुवादकमेव । न त्वपर्वतद्वेधकं मानाभावादिति भावः । न नौपासने नैवात्मसिद्धिः । आ
 दृश्याप्यग्निसाध्यत्वमत आह विकस्येति । तामयकथ्येति । तामना तं भुक्तां गृहं तरे संस्थाप्य प्रारब्धौ
 तं निर्वाह्यं तथा विक्रमादसपि निर्वाह्यमित्यर्थः । बहुवक्तव्यत्वेपीति । तच्च विवेचनादौ स्पष्टं ।
 विस्तरभीत्या अस्माभिरपि न लिख्यते । अत्र यथासं प्रदायं च वस्येति रहस्यं । तस्मात्तस्मात्तस्मात्
 विक्रं केचित् । पंचमेतत्तथापरे रतिमतद्वयं प्रमाणत्वाद्धोके रात्रियत्वे पुना । मलाहनीति । यत्र प
 त्नी मत्तचित्ता मनारूढा तत्र मर्तुः तस्याः अतिथिभेदेन मरणोत्तरतिथौ तस्या तस्याः अपथगेव
 वार्षिकं । यदा च तिथ्येभ्यं तदा यद्येकदेशकालकृत् कवेना गत्यमाण विशेष्यत्वाद्देवताभेदेन प
 थकृत्प्रमाणवोरपि प्रधानयोरेगानां च तत्रैव प्राप्नोति । तथाप्येककाले गता सूनां बहूनामित्यु

ललाभ्यादेवादेकलिथोमलानामित्यरेषामिवपाकमात्रं तत्र लिख्यतेः। पथमेवदंपत्ताः आ
 दंप्राप्तोति। तत्र तद्येनमप्रकारविशेषेण शीघ्रोनेनविधीयते। समासेनेति। यथा द्विपितृकः
 पितृद्वयोदेशेन एकं पिंडं देताति। एकपिंडे द्वाभ्यां पितृभ्यां देतित्वेनानात्र। तथादंपत्तोस्त्रयोन्वारोह
 णेद्वयोदेशेनैकं पिंडं दद्यात्। अतएवप्राजापत्येकएवद्वयोरित्यर्थः। मललिथेरेकत्वेनत्रवदे
 वनवप्राद्वस्यादिप्राग्वत्तत्रैवप्राप्तेपार्थक्यमात्रं विधीयते इतिभावः। पिंडशब्दः पिंडनिर्वपणशब्दः
 नचतत्रपिंडप्राद्वत्समासएवाधोस्तुनवप्राद्वमिलिप्राद्वदसममिवाहारेणास्यापितत्र
 परत्वात्। नन्वेवंलिथिभेदेपिसमासप्रसंगोवाचनिकत्वादतआह। तत्रैवप्राद्वदिपथमेने
 वेत्यंतं। एकत्वादिति। एकलिथिमलानाहप्राद्वत्सुदेशपत्तावधेदकत्वं। लिथिभेदे एकाहप्रा
 षेः साहित्यविधानायोगात्। तदवधिंनेचसमासोविधीयते। नस्याहोरात्रेभेदेवाधाय १३७
 एवाहः पदं लिथिपरंस्वीकार्यं। कालैक्यमिति। समासविधानमनायसाप्रधानतंत्रा

र्थी। तच्च कृत्तमेदेवानसंभवति। अतस्तदैवमप्युक्तं। एकचिलीति। उक्तरीसाभिन्नेति। थावन्वारुढ
 परत्वा संभवान्। समानेकात्कृतकर्मणामेगतं त्रस्यवक्ष्यमाणरीत्या सिद्धत्वात्। प्रधानं ते
 त्रंसमानपदार्थः। तत्र संवादमाह। अत्र मत्ताहनीत्युक्तेः समासविधानमादिक्रमात्रविषयः
 मिति मतं निरसितुं मत्ताहनि समासविधाने षोडश-आद्यादौ समासो न विहितः स्यादिति त
 त्रतं प्रापयितुं चाहतेति। परिसंख्यये सस्य वार्षिके स्यादिना न्वयः। अन्यत्रेति। नव-आद्यभि
 न्ने पथकेषीत्यर्थः। एकदिने नव-आद्यभिन्ने वार्षिकादौ समास एवेत्यर्थः। एवमुक्तमिति।
 ओरसमेव मातुरादिकं पथकं कुर्यात्। सपत्नीपुत्रे तन्निरूपितपुत्रत्वाभावात्। मातुः पि
 तृः प्रकुर्वीत संस्थितस्यैव रसः सुतरातिवाक्यात्। एतन्मते ज्येष्ठेन पितु रेव केवलं पितामह
 दिभिः संपिंडनं कार्यं। कनिष्ठेन तु मातुः पितृसंपिंडनं दिने दिनांतरे वा पथकं संपिंडनं कार्यं।
 तथोभयथापि पिपितृसंपिंडनो न समेव। पितृभावापन्नसंयोजनसंभवे प्रेतभावा

पन्मसंयोजनेमानाभावात्। तच्चपित्रैकेनैवपित्रादित्रयेणेतिमतद्वयं। पथक-प्राद्वृत्तिः। मि
 समानविधानेनविरोधस्त्यभिमानः॥ नव-प्राद्वृत्तिः। पथकनव-प्राद्वृत्तिमिति। भोगाभिवाक्या
 न्। वासमारोहणमिति। पथकपिण्डोत्तयाविरोधस्त्यभिमानः॥ एकोद्विष्टमिति। एकोद्विष्टे
 समानविधानाभावात्। मलाहनिप्रत्यक्षं चेत्स्यस्यपौनरुत्पत्त्याभावात्। प्रत्यक्षोपमि
 ति। तथाच एकोद्विष्टमाचरतां प्रत्यक्षं मलाहनिपथकवयोः पिण्डस्त्यर्थः॥ वस्तुनस्तुलो
 गाक्षिणेवदपत्योः समासोविधीयते विधेयस्य समासस्यानेकापेक्षकादपत्योरितिल
 क्षिरोपणं विवक्षितमेव। नव-प्राद्वृत्तचपथकचस्त्वर्थेनव-प्राद्वृत्त्यन्वारोहणे पथजेवक्रिया
 न्। पथकचपूर्वोक्तसमासविपर्यय एवेति प्रधानमात्रमेदः। अंगानां चलेत्रमित्येव।
 तदभिप्रायेण नव-प्राद्वृत्तचपुगपत्ते समापदेदिति। समाप्तिग्रहणानुषङ्गमस्याप्युपल
 क्षणं। उपक्रमयोगपदं विना समाप्तिर्योगपदासंभवात्। नचमलाह-प्राद्वृत्तात्रे समा

130

सेविहितेन वश्राद्धेन सभावेन तद्विपर्ययास्तकं पथत्वे कथं विधीयते इति वाच्ये। तस्यानुवादत्वात्।
 अतएव न वश्राद्धग्रहणं मवयवविंशोऽश्राद्धादीनामुपलक्षणमिति तदेतदभिप्रेत्याह दशेति।
 एकलत्रेण उपक्रमसमाप्तौ यौगपदेन प्रधानं पथमिति सार्थः। एतत्पथग्रहिंतेनियोजनं मत्तलित्ये
 कत्वे तु एक एव विंशः इति स्मर्त्तव्यं पराशरमाधवस्तु इति। पक्षांतरमिति। शेषादिति पक्षांतरमा
 हेत्यर्थः। गार्ग्येति। एकचित्वांसमारूढोदंपती निधनंगतो। पथकश्राद्धतयोः कुर्यादोदनं च पथक
 पथमिति। गार्ग्ये। एककाले गतास्तनां बहूनामथवा द्वयोः। तत्रेण अष्टपणं कुर्यात् कृत्वा कुर्यात् प्रादुप
 थकपथक इति मयुः। आदिना एकचित्वांसमारूढो म्रियेते दंपती यदि। तत्रेण अष्टपणं कुर्या
 त्पथकविंशं समापयेदित्यादि परिग्रहः। प्रथमं दनमोदनं विंशः। तृतीये श्राद्धं प्राप्नोति भोज
 नं तेन ब्राह्मणभोजनं विंशं दानास्तकं प्रधानमात्रं भेदेन कार्यं। अंगानां तु दर्शादौ पितृमालाम
 ह पार्वणद्वयवत्तत्रमिति सार्थः। अत्र पक्षे लोकाक्षिवाभ्येकवाक्यतामप्याह लोकाक्षिवाभ्ये इति

अयमर्थः। पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्याया यजेतेति वाक्यद्वये विधे
 युक्ता लग्नैकवचनस्योपादेयया गगतसाहिस्यस्य च विवक्षितत्वात् तृतीयांतेन सांगभावतो
 पादानादेकस्यां पौर्णमास्यां एकस्याममावास्यायां च सांगानां सहितानां त्रयाणां प्रधानानां
 विधानेऽपि स्वरूपतः प्रधाने साहिस्या संभवादं गेत सूर्यवसाने वदिता पितृणां क्षिणा विहि
 तः। समासः प्रधाने संभवन् अंजे पाकादौ पर्यवस्यति। यत्र प्रधानानां प्रयोग प्राशुभा
 वभंगकः पने विशेषतो नियामकमुपलभ्यते। तत्रैव केवलं गतं त्रौषगमात् प्रकृते च
 गार्गादिवचनस्यैव एव लौगाक्षि वाक्यस्येति। अत एव चित्रासौ र्योदावंगतं त्रमपिन प्र
 धानभेदेन प्रयोग प्राशुभावस्योभयत्रापि भंगः। संक्रांति युगादि मन्वादि पत्नी पाल
 माद्रेषु अंगानां च तत्रैव भिन्न प्रयोग निम्न विधिपरिगृहीतत्वेऽपि अगत्स्यमाण
 विशेषः। अत्रांगानां बहुलाः पत्येकं तं विशेषग्रहणं तत्र महताः पश्य प्रसंगसिद्धिः

१३८

१३१
 यथा मन्त्रादिन संक्रांतिपुगादि मन्त्रादिव्यतीपात मन्त्राणां संक्रयवाक्ये च तत्र स्थले तत्रिणां सर्वेषां मु
 खैरवः प्रसंगे तु तत्रिणोऽमा मन्त्रस्यैव न तु प्रसंगिनः संक्रोसादि मन्त्रस्यैव तं प्रसक्तानु प्रसंगेना
 पाक्रादिसादिना विधेदेवादि ग्रहः। पृथक् मन्त्रां ब्राह्मणपिंडयोर्भेदः। एतन्मते च प्रधानसमास
 पक्षो नास्ति। ये तु पुनः पक्षद्वयं वदन्ति तदनुसारेणाह पृथ्वी चंद्रेत्यादि। प्रधानसमासपक्षानुगमे ५
 लोकाश्चतुर्लोकं न च मन्त्रपार्थक्यत्वं न संग्रह्यते। तस्य सरलतः सिद्धत्वादिति। तत्पक्षे तु मुपेत्येदं। आ
 पद्धिप्रयमिति। न च मन्त्रयुगपत्समापयेदिति चापत्तयमेवेति बोध्यं। स प्रसंगादाह मताना
 मपीति। पूर्वकस्येति। एककाले गता सूनां बहूनामथ वा द्वयोः। तत्रेण अप्रपञ्चत्वात् मन्त्रां क्रियात्
 पृथक् पृथक् इति पूर्वश्लोकः। इदं च भगोर्वाक्यद्वयोऽन्वेषामपि एककाले मतानां संबन्धस्य रिक्ता
 णां क्रमरूपप्रयोगभेदाख्यस्य पृथक् स्येवाह स विधानं पाकमन्त्रं तत्र मिश्रार्थः। मूलमिति॥
 अत्र वदन्ति। लोकादिना सामान्यतः तिथिभेदे तदभेदे वा न्वा रोहणे सति दंपत्योर्मूल तिथि

निमित्तके प्रादिसमासो विधीयते। अविशेषप्रवृत्तस्यैकं तिथिगता ~~म~~ नुगमनमात्रे विषयत्वं
 रूपसंकोचे मानाभावात्। लघुभूतमलाह प्रादुर्लभरूपोद्देश्यता बध्नेदकसंभवे गुरुभूतैकदि
 नमलाह प्रादुर्लभरूपस्य लस्यापुक्तत्वाच्च। यत्तु भिन्नतिथिनिमित्तकयोरेकाहाप्राप्तेर्न साहित्यं
 विधातुमर्हमिति तन्न अभ्युदिते ~~वो~~ सौ सहापयतीति सहस्येमात्तदव्यथानुपपत्त्याऽर्थदेक
 कालत्वमाक्षेपात्। नन्वेवं विनिगमनाविरहात् पत्नी ~~मा~~ मात्रे विधानादर्थानुप्राप्तेदध्यंशे अथ
 णमिषेहापि साहित्यविधा ~~मा~~ मलाह एव भर्तुः प्रादुं स्यात्। तावताप्येककालत्वाऽभावात्॥
 मैवं। अन्वार्ह्यापाभत्समरणसमानकालीनमरणमतिपादिकार्थनिश्चयात्। यस्य न अ
 यत्तेत्यादौ राहदिने आहार्यमरणनिश्चयवभर्तृमलाहै अर्थभादेभ्य आहार्यमरणनिश्चयाच्च
 पादा ~~म~~ शब्दं ता प्रापणीया संलिष्टते इत्यादौ प्रथमोपस्थिते राचशं युवा कालत्वं वभर्तृमल
 तिथेः प्राथम्यानन्तैव साहित्यस्योचित्यादेस्तन्मन्त्रविस्तर इति। मरणक्रमेणेति। पूर्वकस्य मल

घ

स्वारावित्पुलकवचनात्। पुरुषितेचिरंतनेअन्यत्रमातापितृभिन्ने। यच्चैरुनेति। यद्यपि एकोद्विष्ट
 कालात्पार्वणकालः परस्तथापि एतद्वचनादेवैकोद्विष्टपरं कार्यमित्यर्थः। इदं चेति पृथ्वी चंद्रम
 लं। आद्यलायनस्मृतेर्विगीतत्वात्पाक्रामेदोपगमाचारुचिः। द्विवहूनीति व्याख्यातं। नि
 सेति। अत्रयुगादिमन्वादिश्राद्धाभ्यां दर्शश्राद्धस्य प्रसंगसिद्धिरयुक्तैव दर्शिकस्य बहुल
 विधानेन तेनैव युगादिश्राद्धसिद्धेर्युक्तत्वात्। यत्र तान्त्रिकव्यादौ न वदेव तेनैव लेपिना
 दीनां देवतासंतान्त्रिकव्यादिनामासिक्कादिकयोः प्रसंगसिद्धिः। एवं सपिंडकेन दर्श
 केन तदभावांगकस्य संकायादिश्राद्धस्य यद्यपि न प्रसंगः संभवति विरोधात्तथापि पिंडदा
 नस्यापि पुरुषासेन तदभावस्य संकायादावंगत्वाभावेनाविरोधात्। न च प्रवृत्तौ न नि
 वृत्तिरितिसन्निधानाभावात्तदेकवाक्यत्वाभावेन पुरुषासाभावात्। पिंडदानं प्राप्तं।
 अपनद्धितपे श्राद्धविषुवद्वितये तथा। संकांतिषु च सर्वासु पिंडनिर्वपणादतेरतिविश्रुतौ।

सन्निवृत्तिरितिसन्निधानाभावात्तदेकवाक्यत्वाभावेन पुरुषासाभावात्तलौपशोकरोती
 निनिषेधांगीकारे तु विकल्पापत्तिरिति वाच्यं। पिंडदानप्राधान्यस्य प्रतिपादितत्वात्संक्रां
 लोप्राद्वंकार्यमिति विधिमेव न स्नात्ते संनिधाने पुरुषासोपपत्तेः। देवताभेदात्। उदकुंभ
 मासिकाविकेषपत्नीकाः पित्रादयः। अन्यत्र सपत्नीका इति देवताभेदः। निसदाशिक्रयोः
 षड्देवस्यत्वात्मासिकयोरेकोद्विषत्वादेवताभेदः। निसदाशिक्रयुगादिमन्वादिप्रभृतीनां
 मन्त्रयोगनिमित्तानां च षड्देवस्यत्वात्प्रसादिकस्य त्रिदेवस्यत्वादेकोद्विषत्वाद्देवता
 भेदः। अतस्तत्र तंत्रप्रसंगेनेत्यर्थः। कारयेदिति णिजविबक्षितः। ऊर्ध्वदित्यर्थः। तलमाऽन्वा
 चकामंयाजयेदिति वत्। हिरण्ये हिरण्यप्राद्वि। अत्र च लोरिकाभ्यानि। प्रथमवाक्ये च तिलो
 दकविशिष्टपंसाप्राद्विधीयते। न तमाप्राद्वितर्पणोत्तरकालः। तद्विधिश्च पुरस्तादुपसर्गप्रवा
 र्येण चरतीत्यादीनामेव दृष्टः स्वतंत्राणां वा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टादौ मेन पजेतेत्यादीनां च १४

नचकस्यचित्प्रधानस्यान्पांगोत्तरं कालतादृष्टान्नचैतन्यपुनराधेयसंमितवेष्टारष्ट्रान्नि
 तोत्रं उतीतीत्यत्र अग्निहोत्रस्य पोतिष्ठो मांगभूतो एव सानी योत्तरकालतादृष्टेति वाच्यं । त
 चावभृत्तोत्तरं तिष्ठो मोके अग्निहोत्रे प्राप्ति उ एव सानी ये योत्तरत्वं मवधिमात्रं समर्थते
 ननु तदुत्तरकालीनां । अन्वधा के दचिउ पवसानी या यामवना यामनु पादेयं कालस्यात्मा
 ज्यलादक्ष्णग्निहोत्रात्तुष्टान्प्रसंगान्नचकाप्यदृष्टा चरमप्यत्रैवांगीक्रियते इति वाच्यं ।
 तथा सति ह्यस्य प्राज्ञानुवादेन कालस्य विधानुमशक्तेः प्रकरणोत्तरेणामावास्या प्राद्विध्य
 दर्शनात् । नस्तत्वेवानस्य प्रयोगविधित्वात् । अलौकिकस्मृतावमावास्या प्राद्वमत्र विधीय
 त इति स्वीकार्यं । किंच प्राद्विध्यभावे कालमात्रविधानोपगमे वद्विप्राद्वे सपिंडे चेत्ताद्यप
 वादसंगंतिः । प्राप्पभावेन निषेधाप्रयत्ने निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादिति । तस्य प्रकृति
 त्वेन प्रत्यवे प्राप्ते हेतिलोदके परेहनीति कालमात्रविधिः आग्निमारुताहर्षमनूया

जैश्वरंतीतिवत्। प्रत्ययेन भवेत्तत्पर्वमिति तत्तनुवाद्। एवमप्येष्टि। फलेति। न त्वन्यप्रकरणे
 अन्यस्य फलं भिन्नं वा संभवति युज्यते वेति भावः। ननु अनेन गंतर्पणं कृतः कर्तव्यं किंच पितृ
 शब्दः जनकपुरुषपदो जनकपदो वेति भ्रात्रादिवाधिकात् तदनुपपत्तिरुक्तं आह पितृशब्दो
 नि। पश्चिन्ति। यदेवत्यः पशुः स्तदेवत्यः पुरोडाश इति वत्। आहुते देवत्वं मेव न देवत्वं मेव तर्पण
 मित्यर्थः। ननु तत्र विशिष्टदेवताभिधानात् तथेत्यतः सामान्यत्वं विरोध्य भावेन देवताभिधा
 ने एकदेवते दृष्टान्तमाह। प्रस्तरेति। स्तक्तवाक्यप्रस्तारं प्रहृतीति विशिष्टाभिहितानामेव
 ज्वादीनां स्तक्तवाक्येन सामान्येनाभिधानाच्चतुर्थादृष्टदेवतात्वत्वाभात्। प्रस्तारप्रहरण
 स्येष्टदेवतासंस्कारकभावमर्थस्यादिपि दृष्टान्तापि त्रादीनां देवतानामेव संस्कारत
 यांगत्वमित्यर्थः। तेनेति। नि। तत्तत्तर्पणस्योक्तर्पाभावेनेत्यर्थः। पित्रोक्षयाहेसंप्राप्ते
 यः कुर्यान्नित्यतर्पणं। आश्विनं तर्पणं प्रौक्तं ततो यं रुधिरं भवेदिति त्रुति कृत तर्पणदेवे

१४२

142

मितिभावः। निषेधेपीति। भा नो भौमेत्रयोदश्यामित्यादिः निषेधपूर्वकः। न जीवन्मृतपितृ
 कः कुर्यादिति। रश्मिस्तर्पणमिति लोकादिवचनान्तरनिषेधादिरपि मात्राद्यादिकेः
 पोषते इति भावः। कश्चपदं चापि कुर्यादिति। तिलमात्रतर्पणस्य प्राप्तिः तन्मात्रनिषे
 धस्य न्याय्यत्वात्। वाकारंभोत्तरमिति तन्मुपगमभावात् यत्रत्यारंभः प्रयत्नेन तत्र परि
 भाषासार्थं व्याप्यमाद्विपाकपरिचिद्येति धर्तते। इह हि आरंभ एव न प्रयत्ने इति। तत्रेणे
 ति। अंगानां प्रधानानां च विशेषाग्रहे तत्र यत्र पित्रादयस्त्रयः माना महादयस्त्रय एव
 च यत्नाने तरेतत्र तत्र। यत्रे तरे पितृमास्तत्राह प्रसंगेनेति। आद्विप्यहका लेवेति।
 तर्पणस्य तत्र मध्यपातितात्वेनैव प्रसंगसिद्धिः। स च स्का तले पितृवमेव। अन्यं
 गैरन्यागस्य प्रसंगसिद्धिः। पशुपुरोगशादौ दृष्टत्वात्। तत्र पूर्वनिमंत्रणात् पूर्व। अथ
 कार्यमिति। नित्यस्य प्रयोगानंतरः पातितात्वे। वस्तुनस्तु आरंभणीया च हस्यति स्वभा

देः कामस्य वशात्प्रयोगवहिर्भांगत्ववदिहापि धाप्रत्ययसत्त्वात्प्रयोगवहिर्भातेन नित्य
 तत्पर्यन्ते नैव दार्ष्टिक्येन तर्पणसिद्धिरिति यत्र चरविवादादौ तिलकत्वं न रहितं तत्पणं त
 त्रैवं तत्र प्रसंगयो रभावात्पुनः सति तत्पणं का धीं वार्षिकादौ च तत्र प्रसंगयो रभयो रप्य
 भावान्त्रे पथगे वतन्त्रकार्यमिति। नैवेति। अत्र पूर्वार्धमुत्तरार्धस्तावकं। नावतैव प
 र्वणिहिति। न पयुदाससिद्धिः। पित्रुरिति। माशु पलक्षणं। सप्तमीति। सप्तम्यन्वेषण्योः स्यात्तं ~~सप्त~~ य
 मते अष्टकां गत्यमते तु दर्शविकृति त्वे पूर्वमेव तत्पणं नैव का धीं। तीर्थे इति। दर्शविकृति
 त्वात्। माप्यावर्षेति। अष्टकाविकृतित्वात्। तद्धिधिरिति। पत्रे पुरिसादि। नित्यस्मान्न
 मिति। अत्राद्यं स्मान्नममत्र कं। द्वितीयं तु नित्यस्मान्नं तथा चादौ तु च्छीस्मात्ता कश्चैव रूप
 विशय प्राह्यं गतं तत्पणं च त्वा पश्चात् नित्यस्मान्नं च त्वा वेस्त्रा पारणादि कुर्यादित्यर्थः। एवं
 चेदं संध्यामकत्वे व का धीं। बहवस्तु तथैवानुलिङ्गति। मयूखवकृतस्तु प्राह्यं गतं तत्पणं

संध्योस्तु वकार्यं। तां विनाऽन्यकर्मणि अनधिकारात्। संध्याहीनोऽनुचिर्निस्यमिति दक्षोक्तेः। न
 च तर्पणं तं प्रादुप्रयोगानुवृत्तेः कथं संध्यानुष्ठानं। एवं सति प्रादु नंतरं सायं संध्यानुष्ठानं प्रसं
 गात्। तर्पणोत्तरं च पुनः स्नानं कार्यं। संयत्तं वाप्येस्मात्वेति पुनर्ग्रहणार्थं। तस्यानापसादृष्ट
 थं। अत्र च स्नानं संध्याहीनं सर्वकर्मार्थत्वेनोपवेशनस्य सामान्यतया प्राप्तेरदृष्ट्यदहन्या
 येन कुशास्तरणं तर्पणोत्तरं स्नानं च विधीयत इति प्रादुः। दक्षिणेनेवेति। अन्वारब्धेन सव्येन पा
 णिना दक्षिणेन तु सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामधवाप तर्पणं भवेदिति वचनात्। अत्र पूर्वाहुं बह
 च परसौत्रं दक्षिणपाणिमात्रं वा न्वाभ्यामभ्यामविधानेनाद्यथा। उत्तरार्धं तु तदन्यपरं।
 मत्संज्ञकीति। अंज्ञकी संख्यायां शब्दः। एकैकं मंजलिं देवाहोहोतु स न कादयः। अहं लिपित
 रस्मोस्त्रीं न स्त्रियस्त्वेकैकं मंजलिं। वैठिनस्त्रिः। त्रिकोदकां देवीं स्त्रीं स्त्रीं नुच्ये रुच्ये। विनिश्चि
 ते। पित्रं जलिभ्यः पितामहां जल्यः किंचिदुच्ये। ततो विप्रपितामहां जल्यः। एवमात्तव

१ गमातामहवर्जचरसर्थः। सात्कथायनः। मातसुरव्यास्तुपासितस्तुसासां दद्यात्तु। मातः। श्रीस्त्री
 नृदद्यादथांभ्यासां स्त्रीणामेकैकमेतन्नी। काशीखंडे। सपत्न्याचार्यपत्नीनां द्वे द्वे दद्यात्तु। मा
 तः। सपत्नी सापत्नमाता। आचार्यस्य पत्नी चेत्सर्थः। व्यासः। मातृमातामहास्तद्वस्त्री स्त्री
 नेवत्रिमिस्त्रिमिः। मातामहाश्चपेप्यन्वेगोत्रिणोत्तवर्जिताः। तानेकांजलिदानेनमसेकंच
 पथकंपथकं गिति। मातामहीनामंजलित्रयमेकांजलिर्वैतिविकल्पः। मातामत्यादिसर्व
 सामेकैकं तुजलांजलिंदद्यात्तीर्थविशेषणधर्मं परममास्थितइतिगारुडपुरा। अन्येतुमाता
 मत्यादि सप्तकुणसंविधानवृत्ती हिणामातामत्यादिभिन्नानामेकांजलिः। मातामत्यादि
 नां तुत्रय एवेसातुः। विरूपेकरोषस्यप्रमाणान्तरं विनाऽस्वभवांमातामत्यादीनामेकएवां
 जलिरिति। तुत्रयभारानुयायिनः। अभवामातामहस्य द्वावंगौ द्वौ द्वौ मातामहानांचमा
 तुः। तानां सकृत्तथैतिहेमाद्रौ। मांजलर' इत्येवंपां तुत्रयानां तु। मुखाचार्यश्च श्रुताणां सुतुत्सं

१४४

बंधिनांसकृत् नित्यतर्पणे यद्यपि सर्वे एवैते तथापि प्राद्वोगतर्पणे यदेव संप्राद्वंत देवस्य मे वेत्सु कं।
 दक्षः॥ प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राड्मुखः सुशान् ॥ ३६ ॥ मनुष्यांस्तर्प्ये तपित् नृदक्षिणतस्तथा।
 बौधायनः॥ मनुजीर्धमयमुपसिंचति दिवनां देवेन शृषीणां मार्षेण पितॄणां पित्र्येण। मनुष्या
 णां प्राजापत्येनेति। प्राजापत्येन जीर्धेन मनुष्याणां स्तर्प्ये तत्तदिति विष्णुपुराणां च। कनि
 ष्ठादिशि न्यंगुष्ठमः। न्यंगुष्ठस्य च प्राजापतिपितृब्रह्मदेवजीर्धनान्यनुक्रमेण दितिकोशः। क
 लोपजीर्धे देव्यो निवीती च भवेत्ततः। मनुष्यास्तर्पयेत्तत्प्राशुषी पुत्रान् शृषीस्तथा। अप
 सव्यततः। सव्यस्य जात्या च भवेत्ततः। नाम गोत्रस्वधा क्रौरे द्वितीयोत्तमर्पयेदिति। प्रकृते
 च पौत्रः सर्वो विधिर्ग्राह्यः। देवार्थे मानुषस्तु द्वारलोपादेव निवर्त्तते। मनुजर्पणस्य मे भू
 र्मानुषकरणस्य मंत्रस्य भूत आचलिरित्यत्राह निर्वापेति। च न चैकैकमणिमंत्रावसंगीका
 रे। अथ घातादौ तदा वलिः स्यादित्यत आह वधातेति। अवहना एव श्रुतं पुनरवहस्येते प्रोक्षि

तैव वेति पुनः प्रोक्ष्यते इति न द्रव्यभेदस्यार्थः ॥ अत्र वदंति निर्वाचे संध्या चर्चने च मंत्रस्य द्रव्यसंस्कार
 रक्षणादवृत्तिः ॥ निरुक्तं प्रोक्षणीति वचनात् ॥ केराभ्यां लोपमादाय गायत्र्या पाभिसंश्रितमिति
 व्यासवचनाच्च ॥ न चेह तथा ॥ यतो नात्र द्वितीयो जलदः संस्कार्योपायार्थं कर्मतया सक्तुन्
 गृहोतीति च द्वितीयोपपत्तेः ॥ नापि मंत्रो जलसंस्कारः मंत्रे अदेयमुदकमि सादिस्मृत्या हि
 त्वानीयमादानक्रियांगस्यैवोक्तेरतः संगत्वे मानाभावात् ॥ नापि तर्पणभेदः ॥ द्विस्मिरिति
 क्रियाभ्यावृत्तोरसुखविधाना संख्यायाः कर्मसामानाधिकरण्याभावेन भेदकाभावात्
 पधानिः प्रोक्षणीत्यादौ त्रिरावृत्तिविशिष्टं कर्म एवमेव तद्वत् ॥ न च त्रीमित्येक शेषादेक
 स्मिन्निनयने च पाणां मंत्राणां करणत्वापत्तिः पशुसोमाधिकरणन्यायेन प्रथमं पात्रे
 ज्येष्ठगते तत्र त्रयाणां मंत्राणां करणत्वात् संभवादेकैकनिनयने एकैकमंत्रस्य करण
 लोपगमात् ॥ तस्मादंजः पावकालावपि न मंत्रावृत्तिरिति परिधाणमंत्रः ॥ पुनस्तु

१४५

भानु

115

वासादिति मंत्रः। क्रियमाणं यत्पैकादशिकादौ परिव्याणं। पुगपदिति। अयं होतृ मंत्रः। सति लेनि॥
 सप्तम्यां भानुवा रे चेत्पुक्तेः। षष्ठी। कृपि। षष्ठी। अत्रोत्प्रेक्षंते एवंति। गोदकमिस्यादिवाक्य
 नां निर्मूलत्वे एवामिति निर्मूलत्वे मेव। समूलत्वे तु तथात्वमिति। भानाविति। ननु उपराजे
 पितुः आदौ रस्यादौ निषिद्धेऽपीत्युक्तेर्निषेधं वाधित्वा तिलतर्पणं स्यात्। न स ह्यन्महा लया
 दित्याशंभ्यति धिवा रसमायोगः। निषेधो यमुदात्तः। हृषिभिस्तर्पणे नित्ये निमित्तेन
 तु वाधितं रतिवचना नैमिति न्नाच व्याच्य निषेधवाप्यतिवक्तुं निषेधानाह भानाविति। गृहे रति।
 अयं निषेधः पथरुनितपरः। यत्पुहुतं निषिंचेत्पुति। गान्धर्वमिश्रयेऽजले। अतो न्यधानुसव्येन तिला
 या। धाविचक्षणे रतिवोधा यन दर्शनात्। जन्मदिने रति। जन्मनश्चोपलक्षणं। तच्चिंसमिति।
 पुगादिनिषेधश्चिंस्यस्यार्थः। रदं मन्वा पुपलक्षणं। आसुतो यमपि स्नात्वा तिलदर्भविमिश्रि
 तं। पितृनुद्दिश्य यो दद्यात्स गतिं परमां लभेदिति मन्वादीन् मरुत्सुर्नागरस्वेते तेः रत्नादिसा

दिनात्मन्मन्त्रमन्वाधासुयुगाघासुप्रदत्तः स्वतिलोत्तलिः। सहस्रवारिधिकां त्यजि पितृणामाव
 हेत्सदेतिकाः सादर्शग्रहः। अत्रेदेवोध्यं। पानीयमपीत्यपिना-आहुं ग्राह्यं। आहुंरुतं तेन स
 माः सहस्रं हस्यमेतत्। पितरो न दंतीति वाक्यपरीषात्। तथा च आहुं शंखस्य ते तस्यानाप
 न्नतर्पणेति। नो विधीयते। न तु नैत्यक्ते। तं त्रप्रसंगयो रभावादेव नैत्यकान्नो मितिकं स्पष्ट
 धगनुष्ठानमपिशक्तं प्रतितु अंगभूताया मंजुलोमन्वादिषु युगाघास्त्वितिकं पितृवाक्या
 दर्शयितुं त्वाहा सतिलत्वं। एवं मन्वादिषु पि। आसुनीयमपीत्यपिशब्दात्। निधि विशे
 षे महात्तयायकादौ। न च त्रयोदशपादिनां कुलो न ग्रहः। सजातीयेष्वेव विशेषोपादानात्॥
 निधिध्यमानत्वेन साजात्यात्। तीर्थपदादेव गंगाया ह्ये गंगाया मितिरसर्वं तालिकं प्रा सधं।
 निधिह्येति। निधिह्येति वा सधः। उपरागे पितुः आहुपाते मायां च संक्रमे। निधिह्येति हि १४६
 सर्वत्र तिलेस्तर्पणमा चरत्। यावन्मासः समाप्येत तन्मा चरत् पिंजं च वर्जयेत्। यद्वा च न

146

तत्र प्राज्ञः तथैव तिलतर्पणमिति। तन्निमित्तं यद्विद्वाद्निमित्तं। यद्विः पुत्रजन्मेत्याह जन्मनीति॥
 पुत्रजन्मनिमित्तकं मुख्यं कर्मांशं तु गौणं। तच्च नांसी प्राहुं तदुभयमपि तदिति केचित्। कर्मांशं
 यद्विद्वन्निमित्तं तन्निमित्तं। व्यतिदेशात् तदुभयमनुक्रामति जन्मनीति। उपजयने इति। वेदत्र
 नानि महानाम्यादीनि। नवान्नभोजने प्रथमाग्रयणे। स्नानं सप्तावर्तनं। देवारात्रेत्यादि। प
 त्यसंस्काराणां सुपलक्षणं। वेदव्रतास्नानविवाहानामधिधानात्। आधाने यजेति। ओत
 कर्मणो। पुंसवेत्यादि ओत्राणोऽप्यसंस्काराणो। पौराणानां महादानतडागाद्युत्सर्गश्चेत
 देवादिप्रतिष्ठानां। उत्सवेष्विति। ग्रहशालिविनायकस्नपनादीनां मनुयाश्च। अथादिस्म
 त्युक्तानां। न चैवमाचारप्राप्ते फलादीनां तर्वाली कुक्षिं भणो विवाहचंगहृदि चंदना
 दौ वा एतत्करणापत्तिः। तस्य ब्राह्मण्यश्च ब्रह्मी वपस्त्रोपपद्युपदिशेयुस्तत्र कुर्तुं इति।
 अथ शब्दस्यैव चाजनपदधर्माग्रामधर्माश्च तान् विहाहे प्रतीयादिति सूत्रानुमतत्वा

दितिवाच्यं॥ कर्मण्यथाभ्युदयिकेमांगयेचातिशोभनेइतिब्रह्मांडेतिशोभनेइतिविशेषणेन
 तस्यावर्त्तनात्॥ आभ्युदयिकंस्वाभ्युदयाथंक्रियमाणंराज्याभिषेकग्रहशंत्यादिमहात्मना
 दिःअतएवप्रायश्चित्तेनचद्विप्राह्मणस्यपापनाशार्थंतेनानाभ्युदयिकत्वात्॥ मांगयेग
 र्भाधानादिनामकर्मदि। नचमात्स्येनामिष्टातुपितृन्प्राद्विकर्मवैदिकमाचरेत्॥ कर्मप्र
 सीये। अमिष्टातुपितृन्प्राद्विकर्माःकर्मवैदिकंइत्यादिसामान्यवचनेःविवाहादिषुप्राद्व
 सिद्धेःतेषांपुनर्वचनंसुपरसंहारार्थं। तेनविशेषवाक्योपात्तेनरकर्मसुनेचद्विप्राह्मणमुचि
 तमितिवाच्यं। तथासतिसामान्यवाक्यवेव्यर्थापत्तेः। यत्रहिशाखांतरगतत्वेनवाह्यर
 विशेषसंबंधप्रमाणेनवासामान्यवाक्यमपिसार्थकंभवतिलत्रैवोपसंहारोयथापुरो
 ऽशंचतुर्धाकरोतिआग्नेयंचतुर्धाकरोतीत्यादौ। अनारभ्याधीतश्चासदशपवाक्या १४७
 दोचनलिहस्मृतिपुराणादीनांसर्वान्प्रतिप्रामाण्यत्वेनशाखांतरभ्यावाभावात्॥ सा

१५
 शात्कर्मगतत्वेन तस्य चोभयत्रापि नापीयत्वेन साप्तदृश्यन्यायाभावाच्च। तस्मात्केषुचित्पुनर्वच
 नं सामान्यवाक्यस्य प्रपञ्चमात्रं तेषां वाक्यकृतार्थं वा। अतएवाग्निहोत्रहोमवैद्यदेवादिषु
 केषां चिद्विद्वाद्वाचरणं केषां चितुनेति। वषोः स्वर्गः काम्यः न तु प्रेतलनिवस्यर्थः। तस्य प्रा
 द्वात्। पुंस्त्विति। पुंसवनं। तनयोत्पत्तेः पथगमिधानात्। अत्र पुत्रजनने केवलं नैमित्तिकं
 जन्मनीत्याहुतेः। तत्र कर्मगतमिषेधात्वात् एवं च तत्रैकमेव प्राद्वं। सुतायास्यावलोकेति। स्त्री
 मं लोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने इति विष्णुपुराणात्। परंतु अत्र तद्योग्यता संपादकं जन्म
 ग्राह्यं। सुतायास्यावलोकेति च। प्रवासाद्यागमेन पित्रादिना जातकर्म चेत्क्रियते तदा
 जन्मनिमित्तकं प्राद्वं मपि कार्यमित्यत इत्तं। आस्यावलोकेति निमित्तांतरं प्रदर्शितमि
 त्येतावन्मात्रं। अत्र पुत्रजनने केवलं नैमित्तिकं जन्मनीत्याहुतेः। तत्र कर्मगतमिषेधात्वात्।
 एवं च तत्रैकमेव प्राद्वं कर्मगतं वद्विबलमिति जातकर्मगतप्राद्वमनुक्तैव जन्मनिमि

६ मातापितामहीचैव सप्तमापि मातामही॥ पित्रादयस्त्रयश्चैव मातुः पित्रादयः स्त्रियः एतेन चार्चनीयास्तुः पितरौ ध्ये
दिनेति॥

लिक-प्रादृष्टं माभिधानात्॥ वृद्धि-प्रादृष्टं कर्तव्यं जात कर्मादिकेषु वैतिहेमाद्रिस्थवच
नेऽतः पुण्यसंविधानो बहुव्रीहिको निमित्तकर्मणोः पदादिभ्यां समाहारो वा कर्तव्येति
पदाध्याहारो वा बोध्यः॥ इति नारायणे इति प्रणिष्ठा पदं प्रतिलिखितं त्रिंशत्पुस्तकस्थैर्यवि
शेषार्थकं। स्वमतमाहान्येति। अन्यथा काम्यवृत्तेः समागः स्यात्।
तदेव स्पष्टयति अन्वयादिति। मातृ-प्रादृष्टं मातृ-प्रादृष्टं मातृ-प्रादृष्टं मातृ-प्रादृष्टं मातृ-प्रादृष्टं
व्यावृत्तिः। मातृ-प्रादृष्टं। उत्सवानंदसंज्ञाने यक्षोद्वाहादिमंगले। मातरः प्रथमं पूजाः पितरस्त
दनंतरं। ततो मातामहाः पूजा विधेदेवास्तथैव च। उत्सवः मातृ-प्रादृष्टं। आनंदो यक्षादिः। सं
ज्ञानो पत्न्यसंस्कारः। वृद्धवचनेन तदाद्यत्र पाणां ग्रहः। मात्रादयश्च मनुष्यपितरः प्राधा
न्येनोद्देश्याः। उर्ध्ववक्रास्तु ये तत्र तेनां दीमुखसंक्षिप्तं इति। नां दीमुखादिव्यपितरस्तु अ
मेदेनोद्देश्यस्वरूपे बोध्यः। कर्मांगभ्युदयिके ये त एव देवताः। निषेककाले सोमे च सी

148

मंतीन्यनेनथा॥ श्रेयं पुंसवने प्राद्वं कर्म गेव द्विबत्कतमिति वचनेन गर्भाधानादिकर्म गेव प्राद्वं द्वि
 प्राद्वं देवता च निर्देशात् एतदिति तेन शांतिविशेषादिग्रहः अत्र द्वादश पक्षो न समं जस्य सा श तथापि
 येनाह दं चेति तत्रेति यद्यपि स्वभत्पिंऽमात्राभ्यस्तसिरासां यतस्तत्तेति परिभाषा प्राप्तं सपत्नी कं
 द्वादश देवसंविधानेन बाधप्रसंगवारकतया गारुडोक्तिः बह्वं चेति बह्वं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्र
 चोदितं तस्य तावति शास्त्रार्थे कते सर्वः कृतो भवेदित्यर्थः येषां कर्मस्य त्रेयावदिति कर्तव्यता कर्म
 कंतेषां तावदेवा प्रधानस्य स्वस्त्रांगकृत्वा पेने बाधोक्षाशांते रितरस्मत्प्राप्तुं कृतदन्वयोनेत्यर्थः स्वकं
 कर्मपरिसम्यपदन्यत्कुरुते नरः अक्षनादथ बाधोभास्ततेन पतितो भवेदिति वचस्वगृह्योक्तं बह्वं
 यं वा पादशान्ता दशमे बानुष्ठेयं न तु शास्त्रांतरमपेक्ष्य न्ययितव्यं येषां तु गृह्येस्मत्संतरोक्त
 स्य कस्यचिदंगस्य निषेधः तत्र तन्निषेधद्वारा तस्मत्प्राप्तुं कृतान्यंगस्याभिमतत्वोपपत्त्या तदनुष्ठेयं
 आत्मन्तरेषु यथोक्तं तस्मात्पारतां त्रिकं विशेषः खलु सामान्या वेदोक्ता वेदवादिभिरिति वच

नाशयेत्स्वशास्त्रेनुक्ताविशेषास्तेखलुनिश्चितं सामान्याः साधारणा इत्यर्थः। अतएव लौगाक्षिः॥
ऊनोवाप्यतिरिक्तो वायः स्वशास्त्रोदितो विधिः। तेन संलब्ध्या घृष्टं न क्रूर्यात्प्रातः तंत्रं। यक्षपदसु
पलक्षणं। अतएवोक्तं स्वशास्त्राविधिमुत्पलन्य स्वविधिमाचरेत्। अममाणमपि कृत्वा
संप्रति स्मस्मिन्निति। स्वकर्मपरिहृत्य ज्ययदन्त्यकुरुते नरः। अक्षामादधवा लोभात्सतेनप
तिलोभवेदिति। नृकेशाखी जैवकुर्वीत स्वकीयं पुरशाखया। प्रमादाद्यदि कुर्वीत पुनः संस्का
रमर्हति। यत्रेनास्ति स्वशास्त्रावेष्टकशास्त्रोक्तं समाचरेत्। पुनर्नाहति संस्कारमन्यथाहति
चेत्पुनः। अतः शास्त्राविधानेन यदिव कृचकर्म च। कर्मवापिहितकर्म पुनः क्रूर्याद्यथाविधिः न
केशाखाविधिना कर्मघटिस्पादघृष्टाखिना। ततः कर्म पुनः कुर्वीदिति यक्षविदं मतमि
ति। करणेति। उपयाचितानि प्रायः। प्रहृष्टमिति। लभाचनवेदेव सतेनोक्तं भवति॥ १४६॥
परंतु लक्षणं विज्ञेयं पुनस्तथा लौगाक्षिदिप्रदत्तं संभवाद्गुणव्याख्या वेद्यर्थमरुचिः। यदो

१४६॥

1401

गानाभितोभिलसस्त्रेपार्वणद्वयमाम्नानात्। आनीयानामप्येवमिति केचिन्। अन्येषामि
 ति। महालये गद्या-प्राद्वेष्टे चान्वेषकास्तु च। नवेदेव तत्र मन्त्रेण मिलिवचनात्। अत्र महालये
 गद्या-प्राद्वेष्टे चान्वेषकास्तु च। शैये द्वादशदेवस्य तीर्थे प्रोष्ठे मपास्तु चेति वचनाद्यथा संप्र
 दायं पक्षत्रयमिति मयूरवः। तद्वक्ष्यति अत्र द्वादशदेवस्य स्येति। मम स्येति। एकमेव पार्व
 णेन मातृमाता महयो-धारिता र्था न्न षड्त्वा नुपपन्निरिति भावः। ब्रह्माणीति। ब्रह्माणमा
 नयति जीवयतीति व्युत्पत्तेः तेनेद्रवरुणस्त्रे ब्रह्मपदात्तनुगविधानेऽपि न दोषः। ब्रह्मणी
 वसो धारयां पूज्या एता इति याज्ञिकाः। गणश इति। एकस्य शिशोः आस कर्मन्ने माश
 नचो नोपनयनानियरा एव स्मिन्काले क्रियन्ते तदा बह्विप्राद्वेष्टं तत्रैव कार्यमित्यर्थः।
 यत्र यत्र प्राद्वेष्टं भवेत्। तत्र मानसः पूजा इति चा केचिन्नु अनेकेषां पुत्राणां कन्यानां वासु
 आनीय विजातीय विजातीयानेकोपनयनो द्वादसंस्कारे देशकालवृत्तैर्भ्याद्वि

आद्वैतं त्रेणेति वदन्ति। तत्र योगसिध्यधिकरणविरोधात्। तत्र हि सर्वफलार्थतया क्षातस्या
 पितृयोतिष्ठो मादिरेकस्मात्प्रयोगादेकमेव फलं नानेकानि फलानि। एकया सामान्या एक
 मेव कार्यं जायते इति नियमात्। तथा च तद्विहापितु पनयनविवाहादिजन्यपरमापूर्वाणा
 मनेकतत्संस्कार्यनिष्ठत्वेन तदंगमुदयिकुआद्वैतजन्यानामंगपूर्वाणामपि तन्निष्ठता
 उपेक्षितानवस्थासंभवति। उक्तं नियमपौतौ भौगौत्। अतः स्तत्र पथमेव बद्धिप्राद्वैतमिति।
 एकानेकेति। एकस्य अपत्यादेरनेकेषु नामकर्मादिसंस्कारेषु एकदिने एकेन कर्तृक्रि
 यमाणेषु देशकालकर्त्रेभ्यो बद्धिप्राद्वैतसंस्कारेण मातृणां पूजाचसत्तत्तद्वैतकोन्वयः॥
 एवमनेकेषां पत्यादेः आनकर्मादिसंस्कारे प्रतिस्वमंगपूर्वोपपत्तेरसंस्कार्याणां भेदे
 कपि तत्र प्राद्वैतमेकमेवैव परदति। तत्रानेकपदं दर्शितं केचिन्मतास्तरेष्वपि तत्र तत्र निर्भ
 रं कार्यं योगसिध्यधिकरणप्रसंगान्। न च कर्मनाशजस्य शार्दिना यत्रानेकेषु प्रादेः

२

पुनरुपनयनं तत्परतानेकपदस्य युज्यते तस्य प्रायश्चित्तत्वेन श्राद्धस्यैवाभावात्। अप्रधाना व
 त्या प्राप्ता यानां हि श्राद्धवत्तेरपवादमाह असकृदिति। मातरः श्राद्धमेवं किमर्थं चेति पाठः।
 असकृत् पुनः पुनरित्यर्थः। प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रत्येकं चेति यावत्। कर्मवत्तावपीति। अयम
 र्थः। एवं लहिः को तिष्ठो मादिषु प्रतिप्रयोगं श्राद्धं न स्यात्। असकृद्यानीति सामान्यं त एवाभिधा
 नात्। अतः कुत्र कार्यं कुत्र न कार्यमिति संदेह इति। आधानेति। नवयक्षः आग्रयणेष्टिः होमा
 दिपदं च अग्निहोत्रहोमवैधदेवाद्ये वृद्धिः श्राद्धमनुतिष्ठति तत्परमित्युक्तं प्राक्। नारायण
 स्तु होमादिनवयक्षपर्वते पुनपथरु श्राद्धं किं तु आधाने कृतमेकमेव श्राद्धमुपकरोतीत्याह।
 नष्टकास्त्विति। इदं च वचनं नित्यानुवादः न निषेधः। प्राणभावादित्याहुः। गोमिनीयानां
 होममात्रमष्टकान्तु श्राद्धमिति तत्र निषेधार्थमष्टकपदं श्राद्धपदं च मसीतपित्तगतफ
 लार्थकं कर्म। अन्यथापि तद्वत्तेन प्रसंगात्। एवं च पथगष्टकानिषेधो न व्यर्थ इति परे। स्तु

न संस्कारकर्मतया जातकर्मगं प्रादुर्भासं निषेधति। जातकर्मति। आशार्कमतमाह कात्यायनो
 तस्थिति। एतन्मते कर्मगं नान्ति प्रादुर्भासं च तत्कोपेपि न प्रधानलोपः। वद्विबदिति दृष्टं ता
 सामंजस्यं जातकर्मनिषेधवैयर्थ्यं चेत्तरुचिः। स्वतन्ममाह गौडस्त्विति। नैमित्तिकमिति।
 अत्र नैमित्तिकजातकर्मपदभाषां पुत्रजन्मनिमित्तकं प्रादुर्भासं जातकर्मगं। न सोऽप्यंती जात
 कर्मति। निषेधात्। एतेनेति। सुतास्यैव लोकेत्यत्र निरूपितत्वे तत्र। अत्र गर्भाधा
 नं शुश्रूषो यस्य चांसेत्यत्र गर्भाधानेपि निषेध इति त्रयं वाच्यमिति अत्रेति। निषेधका
 तिसोमे च सीमं लोभयने तथा। शैयं पुंसवनं प्रादुर्भासं वद्विबदत्तमिति पारस्पर्य
 रः। अत्र पुत्रस्येति पुंस्त्वमविवक्षितं। अनुवाद्यगतत्वात्। आशुदयिकं भवति। तस्य स
 मंत्रं। मंत्रवापेमानाभावात्। मन्त्रीमेताः क्रियास्त्रीणां मितियाक्षेपः। ये तु जातकर्म
 दिसंस्कारेषु मंत्रवापार्थं। एतादृशेन प्रकृता पातेषामेव परासर्गात्। यदि हि अ

151

सवमथेनचरंतीति तृतीयांतेन सांगभावनामुक्ता तस्यां तृतीयां विधीयेत एस्यामपि अंगमा
 त्रवाधः इह तु यथा यवर्णं वैकाम्या इव यस्ता उपश्रुत्वा इत्येवैषीनापि वक्रियाणां प्रथमांतपदे
 पात्तत्वात् प्रधान एव तूष्णीं त्वविधिनांगेपीति। तेन कन्याया जात कर्मादौ वद्विप्राद्वंसमंत्रमे
 वेति। मलद्वयं हृषयति तन्नेति। पूर्वोक्तदिशा वद्विप्राद्वभिन्नप्राद्वपरतया। नित्येति जात कर्मा
 दिक्कुर्यादिति नित्यं संस्कारादि कर्मनित्येन वद्विप्राद्वेन कुर्यादित्यर्थपर्यवसानात्। पितर
 इति उत्तरार्द्धेन जीवत् पितृकस्योपनयनोत्तरं विवाहमनन्तरुप्येव वद्विप्राद्वधिकारः। आभात्
 उभयाग्निहीनस्य नेत्यत्र यमिचारमप्याह समावर्तने इति। पितृयेधिप्राद्वस्ये सोमिके म
 र्वे तृतीयसवने पुरोगाशखंडैः पिंडदानं। जन्मादाविति। अयं भावः। इह ह इति वा स्येष्वप
 दंनषट्स्वेवेति प्रशिरंरव्याथं। त्रैदोष्यात्। आन्वषभ्यंगया प्राप्ते सखां यच्च मतेह। नी
 त्यादिवचनांतरा विरोधाच्च। किंतु उपलक्षणांतरा तु हृह पदस्वद्वितीयोदाहपरं। पुत्रजे

ननमिति। संस्कारसामान्योपलक्षणं। पित्रेष्टाभितिष्ठयंतु ह्यदिचतुष्टयं वायत्रप्रधानजीव
 न्त्रेपितृकस्याधिकारस्तत्र तदंगपि त्रयस्योपलक्षणं। साभात्यात्। तेनाग्न्याधाननववरेम
 प्रवेशाप्रमांतरस्वीकारतजगारासकृपापुत्सर्गलुलापुरुषादिमहादानदर्शपूर्णमासा
 दिषु जीवत्पितृकस्य नो दी प्राप्ताधिकारः। उत्तरार्धे तु तीर्थे प्राप्ताभावात्तेदस्येताभ्यां स्व
 तंत्रप्राप्त्युपलभते। तदेव वा न्वषण्यं गद्याप्राप्तौ सत्याभितिवचनोक्तमात्रान्वषण्य
 दिनेति ~~प्राप्त्यधिकारः~~ उत्तरार्धे तु तीर्थे त्रयमेव। न चैवं अहरहः प्रादुसंक्रांतिषु ग्यादिम
 न्वादिग्रहणादिप्राप्तादौ जीवन्त्रेपितृकस्याधिकाराभावे दर्शप्रादुंगद्याप्रादुप्रादुं वा
 परपक्षकं। न जीवन्त्रेपितृकः कुर्यान्निलेः श्रद्धेः प्रत्यर्पणमिति दर्शपरपाक्षिब्रुप्रादुवोः
 प्राप्ताभावात्तिषेधानुपपन्निरिति वाच्यं। तीर्थे इत्यनेन प्राप्तास्पृश्याप्रादुस्वेवायं
 निषेधः। वाच्यं तदेव गद्याप्राप्तौ मात्र ~~प्रादु~~ प्रादुस्त्वविधानात्। तत्र दर्शप्रादुपर

५२

पक्षः प्राद्वृष्टं तमिति तेन गया प्राद्वृत्तं तीर्थं प्राद्वृत्तं। प्राद्वृत्तपदस्य द्वयोः पलक्षकत्वात् द्वयोः
 कृष्णप्राप्तिः प्राद्वृत्तं यन्मात्रान्वयः प्राद्वृत्तं यन्चेति षड्सु स्वतंत्रं प्राद्वृत्तं जीवत्पितृकस्या
 धिकार इति। अथ वा सपितुः पितृकत्वेऽपि अधिकारी न विद्यते इति प्राद्वृत्तं सामान्यतो जीवत्पितृ
 कस्याधिकारी निराकृतः। न तत्र दृष्टेः पुत्रजननेत्यनेन विवाहादिषु तीर्थादौ च जीवत्पितृकं कर्त्तव्यं विधीयते। कः
 न तत्र पुत्रजननेत्यनेन पुत्रजन्मनिमित्तकं प्राद्वृत्तं विहितः। सकर्त्ता आधानाद्यं भूते आभ्युदयिष्ये
 ति देशे न लभ्यते। अतिदेशश्च निषेधकाले सोमे चेत्यादिः प्राकृपादस्मरेणोक्तः। न त्रसोमत्र
 हणमाधानाग्निहोत्रादीनां सधर्वेषां सुपलक्षणं। एवं च जीवत्पितृकेण नां दी प्राद्वृत्तं विनैवाधाना
 दिकार्यमिति न त्रमिति व्यमिति। पिउ पदस्य प्राद्वृत्तं परत्वे संवादमाह पिउ ददति। स्त्रीणामपि पूर्ण
 महादानं कृत्वा हादि आधाने धिकारा अदंगे नां दी प्राद्वृत्तं धिकारः स्पष्ट एव। न त्र जीवत्पितृ

प्रायाअजीवमर्त्तकायावाफलमाहादनादिपुपुरुषस्त्वेवस्वीयान्येवमात्पितृपार्वणानिःभत्
 सन्निधानेनजीवमर्त्तकायाःकन्योदाहेभत्तरेवमात्रादिपार्वणत्रयं।भत्तमर्त्तकायास्तुस्वीय
 मात्रादिपार्वणत्रयंसंस्कार्यपितृमालामहापार्वणद्वयंवा।नांतिश्राद्धमिति।यदितुपितादे
 शान्तरंगतःभलोवापितामहादिश्रानास्तिनदास्वयमेवनांतिश्राद्धंकुर्यात्।उपनयनेनभर्मा
 धिकारस्पृगतत्वात्।अत्रपूर्वाधेकेपितुर्नांतिश्राद्धंविधेयंवाभ्यभेदापत्तेः।किंतुस्वदि
 नीयादिविवाहेनांतिश्राद्धंकुर्यादित्येकएवविधिरिति।नेभमादिति।पितापितामहोआते
 त्वादिबेचनात्पितामहादिःस्वपितृभ्यएवनांतिश्राद्धंकुर्यादित्यर्थः।विवाहेपितामहानंतं
 उपनयनेतुपितृभ्यानंतंआत्मा।तत्रपूर्वसंस्कृतंविशेषणंतेनप्येषत्वंकभ्यतेइत्याहये
 ष्टिति।एतेनयत्रप्येषाकन्याकनिष्ठोआत्मातत्रकथंचिश्राद्धंरुपनयनेकत्वापचातलेन्याया

दानेन भवतीति सूचितं। हेमाद्रिमतमाह हेमाद्रिस्तु इति। पृथ्वी चंद्रमतमाह समावर्तनस्ये
 ति। अत्राद्यविवाहे पित्राद्यभावेऽस्तु स्वस्याधिकारः समावर्तने तु सत्यपि पितरि स्वस्यै
 वाधिकारः। समावर्तमान इति सूत्रादित्यरुचिः। पितरित्यादेशात् सवनन्येनोक्ताधिकारिणोऽ
 सत्वेत्यर्थः। पितरिति। जीवन् पितृक एव स्वरसत एतत्प्रवृत्तेः। एवं च मृतपितृकस्य कालस्य य
 त्राप चानेक संस्कारः क्रियते न त्रसंस्कार्य वित्रादिभ्य एवेत्यर्थसिद्धिः। विशेषं देवता विशेषः ब्रह्म
 विनि। अनेक निमित्तक समावेशे वाक्यमेवावृत्तेः। वृद्धितीर्थपदे जीवत्पितृकाधिकारिके प्रा
 द्मात्रो जीवत्पितृकाधिकारसमर्थनात्। तेषां देवता कान्तेत्वात्। जीवत्सन्मृतपितृकस्य
 तु दर्शनाद्वा दायकाधिकारः। उत्तरार्धेन च पितृदेवता एवैवं प्रिति देवतात्वेनोच्यते। एवं च
 जीवत्पितृकस्य मातरि मातामहे च मृते पि न स्वमाता मातामह पार्वणयोः प्राप्तिः किं

तुपितुत्रेव। पितामहेपि जीवति तन्निरूपिता एव देवताः। पौत्रस्य पितृनिरूपितत्वं संवधेन एतच्च
 कृत्वा देवप्राप्तेः। पितारि पितृजीवने पितामहादिभ्यो ददाति। अनतः पुत्रो पितानेव दद्यादित्यर्थः
 स्वापि संभवात्। अत्रत्येवावपत्तीति वदेवकारेण शब्दस्तत्तासां परिसंख्यातत्वात्। तथा
 स्वीयानामेवेति। अत्रत्येवावपत्तीति वदेवकारेण शब्दस्तत्तासां परिसंख्यातत्वात्। तथा
 स्वयंस्कारेण अयं प्रतिप्रसव इति भावः। अत्र स्वमातृपार्वणं कृत्वा पितुः पितृपार्वणं कृ
 यतीति तः स्वमातामहपार्वणं कृयतीति मातृमातामहयो रन्यतरजीवने तु पितृनिरूपितः स
 वर्ग इत्यर्थः। उभयोर्जीवने तु वर्गत्रयमपि पितृनिरूपितमेव। दक्षिणात्पारित्वमिति मतां त
 र। तु अमुपदेवत्वं। तस्मिन्निति विवेकोतिमर्तरीति। अत्र सपिंशिकरणविधीनां वद्रे १५४
 पवर्त्तनममुक्तं। प्रकृष्टहानिप्रसंगादित्युच्यते। जीवेति च। पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मा

नामहस्यचेतिपूर्वार्द्धं। पूर्वोक्तपरिशिष्टे एवकारोपादानादितिभावः। अत्र एवकारमात्रोच्यस्वी
 यमात्तमातामहपार्वणे एवभवतो नपितृपार्वणमित्यर्थकरणमुचितं। अग्निहोत्रेमात्रवर्णि
 काग्निर्सूर्ययोः। पृथग्भागेन प्रजापतिविधाविवमात्तमातामहयोः पितरो यत्र पूज्यं ते तत्र
 मातामहा अपीति पितृप्राप्तौ मातामहप्राप्तामुपजीव्यत्वेन तदुपायोगात्मानां भावाच्चे ए
 वकारोपदेशपितृर्मातादिपरिसंख्यानार्थत्वादित्यरुचिः। आत्मकर्मणो विविता। आत्मकर्मणि व
 द्विप्राद्विनिषेधात् आत्मकर्मण आदिः। तत्पूर्वमित्यर्थः। अत्र प्राशोचेति पुत्रोत्पत्तिनिमित्ति कं
 वद्विप्राद्वि। अन्यत्र तद्वत्। यथा गंगायां मत्स्यः। गंगायां चोषरति गंगा पदवत्। एकमेव शाब्दं
 भाक्तं च बोध्यं। मकारोत्तरमाह अत्रेति। अन्येति तिसृमुच्ये। अर्थ इत्यरुचिः। प्रातरिति। उ
 पविश्य कुशान् रदद्यादु नैवेद्वि हि पातिलानि तृत्तरार्धं। उभयतः प्राग्मुखान् उरुमुखान्

ये सन्ध्या वै च देवा मिति। एतैकस्य तु वर्गस्य द्वौ द्वौ विप्रौ सप्त-र्ध्व वेत्। वै च देवे तथा द्वौ च न प्रसेवेत
 विस्तरे इति धागले यवा क्णत्। नर्गस्ये सस्य वर्गस्ये सार्थात्। वर्गस्येति यथा-श्रुते प्याह त्रिके
 वेति। पूर्वा द्वौ भोजयेद्दिमान्छौ स्वर्णं प्रदक्षिण इति भविष्यात्। तथा च न वसं विप्रं चतुरस्त्रे रवजे
 स्वरेति भविष्य। तत्र चतुरस्त्रं पादस्य मंडलं उच्यते। तेन पादं ग्राह्यं। तत्र क्रियमाणे वा
 तिथिरागच्छेत्तं न वसं भोजयेदित्यर्थः। मातृ त्रिके इति द्वादश दैवत्सु परं। मातामही आहुस्य
 मातृ आहुतं कथमित्युच्यते। चतुस्त्रः प्राञ्जुरवः चतुस्त्र उदञ्जुरव इति बोध्यं। पित्रे इति
 प्राञ्जुरवः चतुरस्त्रे उदञ्जुरव इति भविष्यात्। धातो क्ये चत्वा वेवाध्व पात्राण्यभ्यु
 द पित्रे इति। वेष्टेति। पुत्रस्य मध्येष्टस्य कुरो द्वितीया विप्रकुरस्योत्तरो वेष्टु तथा। कुराये अ
 नं पवित्रस्य वेष्टु। कासायनः। सप्त परिचरेत्तथा पितृ तर्पयेत्तदेव। निपते न हि सव्य

९५५

स्थानानुमो विचलेकचिर। पाप्मेति। कार्यस्तु यवेः कार्यः। सव्येने कानुपर्वशः। पठेदिति। अन्य ए
 व जेपः कार्यः रचोमसामादिकः शुभः। त्रैलोक्ये। स्वाहाशब्दं प्रष्टुं जीतस्वधास्थाने पुत्राधिमान्।
 वद्विप्राद्वेसदापथं पशस्त्रं चकारयेत्। कुशस्थाने च हर्षास्तुभंगलस्यामि वद्वे॥
 प्राऽमुखो देवतीर्थेन वद्वे परिचरेत् पितृन्। सर्वे नैवोपवीतेन क्षिप्रं देशविमार्जनैः।
 वासाय न प्रतीक्षतमित्यर्थः। समाकृयेदिति पठेत्। पवित्रं मे त्रैलुविचे देवास आगतेति उत्तरा
 धे। पात्राश्चणीति। तामिसोमपात्राणीति परिशिष्टं। सहा यस्तपापात्रांत रसहितानी
 त्यर्थः। अर्घदानमिति। पितरः प्रीयंतामिति अपां प्रतिग्रहणं। एवमुत्तरयो रपि पिताम
 ह प्रतितामह यो सर्वे द्विर्द्विरिति परिशिष्टशेषः। गधादिनी एकैकत्र द्विर्द्विर्देयेमित्यर्थः।
 होमः अग्नौ करणहोमः। तथा एषदाऽप्यग्नौ हविः सर्वत्र तस्य भद्रं ददेत् आहुतीर्जु
 मिप्र

ॐ खयार। सर्वज्ञानकार्ये। दधि ~~वि~~ मित्रिमाऽयं पृथग्। भविष्ये। पृथग्। येन संयुक्तं दधाते
 दनमादितः। पायसं च तथामध्यं मोदकादिस्मन्मन्त्रे। रसोत्तमं। मधुरं भोजनं दधानं चा
 न्नं परिबेषयेत्। दाक्षेति पिंडे भोक्तृनिवेदयेदित्यर्थः। प्राङ्मुखोऽस्त्वथ दर्भोऽस्तु दद्यात्क्षीरा
 वसेचनं। माँ वं डे ये। नां दी मुखानां पुर्वोत्प्राक्षः पिंडे दक्षः क्रिया। प्राजापत्येन लीर्धेन य
 च किंचित्प्राजायते। पिंडाधिकारे प्राप्ते। मध्यं पुष्पं च धूपं च मशस्तमस्तु लेपनं। वासः साध्य
 तन्त्रं शुद्धं देयं च सदृशं समं। अथाक्षयोदकस्यानेदत्वाक्षीरयवादिकं। नां दी मुखेभ्यश्चाक्ष
 यमिदं मस्त्वितिसंज्ञपेत्। नां दी मुखप्रति। नां दी मुखेभ्यश्च पितरः श्रीयं नामिति वा
 येत्। वी-वेदे वा श्रीयं नामिति दाता वरीदिमात्। श्रीतामबंतु ते तं च वदे पुर्मधुराक्षरं।
 श्रीयं नामिति लब्ध्यात् पिंडान्स्वाहेति चक्षिषेत्। दाता रतिप्रार्थना तः प्राक्षप्रार्थना

मतेष्विति। मतांतरं न तदस्ति चेष्टपुत्रं। तद्विना सास्त्विति प्राग्वत्। एवमिति सर्वं प्रादुपरं॥
सति जीवति। मतेपीति। सतीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरुचिः। ब्राह्मणादीनि। दर्पादिना गोश्रा
भणाद्यभिभवाथं प्रवृत्तस्तैर्हलः स आत्मघातिहात्संवलसंयं वा बदसंस्कार्यः लावत्तत्तु
अस्य पुत्रे जन्मतीर्थं प्राप्तादौ। शुक्लमादिति। च व्युत्क्रममलसपिंडनाभावपक्षे प्रादु इति।
एवं नित्यतर्पणादावपि। शक्यपाण्यादिमतमाह एतदिति। संगवर्जिते इत्येतदित्यर्थः। ब्राह्म
णादिति। ~~स्वर्गसिद्धिर्जन्मोन्मत्तमप्यभिभवाथं प्रवृत्तस्तैर्हलः~~ ब्राह्मणादिह तेनातेपतिते संग
वर्जिते। व्युत्क्रमो मतेनेव कार्यं प्रादुदिकिं चनेति निषेधस्तु इत्यर्थः। दर्शं प्रादुमिति॥
संन्यस्तपित्रादिति। वस्तुलस्तुप्रतिनिधीभवेनानिभुक्त्यादित्यर्थः। अन्यथाऽपि का
राभावेनाप्राप्तेर्निषेधवैयर्थ्यापातात्। एवमग्रेपीति उदाहरेत् स्वस्य द्वितीयादिविवाहे प्र
थमविवाहे तु मांति प्रादुपिताभुक्त्यादित्युक्तं। पुत्रे जन्मोन्मत्तमप्यभिभवाथं प्रवृत्तस्तैर्हलः
वसिष्ठकाधिकारिभू

157

कर्मोपाध्यायिकमात्रोपलक्षणमेतत्। व्याख्यातं ब्रह्मदं प्राग्। गतेति। ननु देश्यकृत्वे धमात्रा पूर्वक
 मिसर्थः। सामान्यत इति। अवैधगमने तु पितुर्देवनाउद्दिश्य आहस्यकर्तृत्वात्। तत्तमात्तु केन
 पितृपत्नीत्वेन लाभ्युद्दिश्य दत्तामात्तुत्वेनापि दद्यादिसर्थः। वस्तुतस्तु गद्यायामिति पुरुषदत्तं जीव
 त्पितृकस्य मन्त्राणां मातरितुद्दिश्य कर्मवप्रतिप्रस्तुयते वाक्येन धैव-प्रवणान्। पुरुषासवाक्य
 च यात्रानुपादानात्तत्पूर्वक आह पुरुषासमानाभावात्। गद्याप्रसंगतो गतेति चपि मातुद्देश्य
 कयात्राया जीवत्पितृकं प्रत्युप्राप्ते श्रुत्वा दकमेवेति। स्वयंस्तुल्यस्य स्वयंपदफलमाह पदेति॥
 सोमंतवमिति। सोमंतवं च सामान्यतोऽनाहिलाम्नेः आह निषेधकं मात्रादिवाचिकाद्यकरण
 पत्तेः। तस्यादग्निस्वाधेष्टुआन्वेषणादिषु स्नाग्निर्को जीवत्पितृकः पिंडपितृयज्ञकः पविना
 आह नैक्यादिसर्थकमिति॥ पिंडपितृयज्ञपदं च आह पितृयज्ञकं नामार्थं अनुपि त
 प्रकृतेरेव विस्तारवधिकारान्॥ अहोविति॥ अपेभावः॥ जीवत्पितृनामेव कुर्यात्प्राहुं काम्यं तथा

शिवं सपितुः पितृरस्येष्टु अधिकारो न विद्यते इत्यादिवचनैः जीवत् पितृकस्य प्राप्ते निषिद्धमेव।
 एवं च जीवत् संन्यासि पितृकस्यैव पितृकस्यैव निषेधप्रवृत्तैः प्राप्ते अधिकारो न देवताविधा-
 नं नोपपद्यते सतः सर्वेष्वमावास्यादिप्रादु विषयः जीवद जीवत् पितृकसाधारणा एव स्वी-
 कार्याः ॥ तत्र जीवति पितरि दर्श प्रादुदिके पित्रादिपार्वणदेवताभावादभ्युदितेष्टाशुभांशु-
 यान्न वल्लुप्यते ॥ एतस्यैव जीवत् स्थितानेव कुर्यादित्यादिसपितुः पितृरस्येष्टु इत्यादि चानु-
 वादकं ॥ वैधदेवताप्राप्तौ पुनः प्रवृत्तं ते इति क्रमेण जीवत् जीवत् पितृकसाधारण्यमिति
 अस्यापि सौमंतवाक्यस्यापितृधात्वा जीवद जीवत् पितृकसाधारण्यमात्रं ॥ तथा च जीवद जीवत्
 पितृकः साग्निकः पिंडी पितृयज्ञकः येन प्रादु कुर्यात् ॥ निषेधस्तु स्वनुवादः ॥ तत्रा जीवत्
 पितृकस्य देवतांशो कथं नाविरहान्मते पितृके येभ्य एवेति देवलोक्तिः ॥ पितृमहेति पितृ-
 पितृमहयो जीवने इत्यर्थः विशेषः ॥ अपसव्यनिषेधादिः अधुना नन्वेवं तेषां पितृमह

५८
 प्रपितामहश्च प्रपितामहत्वेन देवतात्वं स्यादित्यत्राह विशेष इति॥ तत्र पितुः पितृपितामह प्र
 पितामहत्वेनैव॥ अथ मातुल्येन पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत्॥ पितुः सनामसंकीर्त्यं कीर्त्तयेत्
 न प्रपितामहमिति मन्त्रैः॥ अत्राद्यंतग्रहणेन पितृपितामहत्वेनैव पितामहादीनां जीव
 तृपितृकं प्रति देवतात्वं तेषु च पितृत्वादेः स्वप्रतियोगिकत्वाभावात्॥ पितृप्रतियोगिक
 त्वाच्च॥ संबंधघटकत्वेन पितानिर्देष्टव्यः॥ तथा च जीवतृपितृकैः श्राद्धलपणादपितुः पितृपि
 तामहप्रपितामहानामित्येव प्रयोगः कार्यः॥ पितृपितामहग्रहणं चोपलक्षणं पूर्वेषामिति
 सामान्यतदुपादानात्॥ तेन पितुर्मातृपितामहीप्रपितामहीनामिति पितुर्मातामहमा
 तृपितामहमातृप्रपितामहानामिति पितुः पत्न्या इति पितुर्भ्रातुरित्यादिरेव प्रयोग इति॥
 एवं स्वाधिकारिकं यन्मातृमातामहपितृपितामहपितृपितामहीनामिति पितुर्मातामहमा
 तृपितामहमातृप्रपितामहानामिति पितुः पत्न्या इति पितुर्भ्रातुरित्यादिरेव प्रयोग इति॥
 एवं स्वाधिकारिकं यन्मातृमातामहपितृपितामहपितृपितामहीनामिति पितुर्मातामहमा
 तृपितामहमातृप्रपितामहानामिति पितुः पत्न्या इति पितुर्भ्रातुरित्यादिरेव प्रयोग इति॥

यात् ॥ पित्रा पधिकारिकं चेतस्त्रिरितः करोति तदा अमुकस्य यत्नमानस्यः पितृमातृपत्नीभ्यां तृणामित्या
 दिभ्यो गः ॥ अधिकं तत्रैव दृष्टव्यं ॥ मातामहे जीवतीति ॥ मातामहादीनां एकद्वित्रिषु जीवत्सु एवं पितृ
 पार्वणादित्यर्थः ॥ एवमिति ॥ मातादिष्वप्येवं न्यायस्याप्यदित्यर्थः ॥ न च मातामहानामप्येवं प्रादुर्भू
 याद्विचक्षण इत्यत्र मातामहे जीवति च शब्दाभ्यां लटि च जीवन्त्यां मातृपितामहप्रपितामहा
 दिभ्यो देयमिति वाच्यं ॥ एवं शब्देन अतिदेशवाक्यस्य येभ्यः पितादद्यात्तेभ्यो दद्यादित्यादिसा
 द्वादिधा यकवचनैर्धीधारा ॥ तत्तु मूलपितृकृपरे ॥ आदिना जीवन्त्यात्कः पितुः पितृमाता
 दिभ्यो दत्त्वा स्वमातामहेभ्यो दद्यात् ॥ तथा जीवन् पितृमातामहकः पितुः पितृमातामहादि
 भ्यो दत्त्वा स्वमातादिभ्यो दद्यादित्यस्य ग्रहः ॥ न दप्रसंगादिति स्वीयमातृमातामहादिभ्यो द
 नाप्रसंगादित्यर्थः ॥ कक्षणायां मानाभावादिति भावः ॥ मूलमातृकादिरपि पितु रेव पितृ
 मातृमातामहादिभ्य एव दद्यादिति निर्दिष्टार्थः ॥ कुलार्थं संकोहेन सभावायामिति वाच्यं न

हीदम्हंविधत्तेन्यायप्राप्तानुवादकत्वात्। अतएवचयथान्यायमिति। मातामहपार्वणस्यमा
 तामहानामप्येवमित्यनेनातिदेशेनप्राप्तौअपूर्वप्रसुक्तत्वात्। मंत्राणांकेचिद्दोभवतिकेचित्तुना
 तत्रशुद्धेतामातामहाइत्याधुः॥ शुद्धंतांपितरद्वैतादिवाक्येपितृपदस्यजनकपरतयामाता
 महादोवाधितार्थत्वात्॥ एतद्वःपितरोवास्तइत्यादौन। पितृपदस्यसुपिंडनांतप्रादुर्जन्यपितृ
 त्वावधिन्नार्थकृतया। तादृशार्थावाधादिति॥ दाशार्तावितिबुद्धममलसुपिंडनाभावपक्षेइत्यनु
 वर्तते॥ अथकाश्चित्। प्रलिविधत्तकार्यमित्येवंपरमिदं॥ अथथाप्राप्तभावेननिषेधायो
 गादितिभावः॥ आत्माप्राप्तिः॥ अविबक्षितं॥ अविभक्तानामित्येतावन्मात्रंविबक्षितं॥
 तेनपितृपितामहपुत्रपौत्रादिष्वविभक्तैषुसुपिंडेष्वेकएवधर्मइत्यर्थः॥ अनेनचदेशका
 ऽकत्रादीनामेवैकर्मणस्तत्रेनबोध्यतेएकप्रयोगकत्वेनन्यायेनेवतत्प्राप्तिः॥ किंचवि
 भक्तत्वेदेवचमात्॥ तेनप्रौढस्मार्तगिराध्यास्तावदुर्माअविभक्तानांपृथगेवेआहु
 क्त

वहनीयत्वावस्थादीनां ससंबंधीकृतेन मेदात् ॥ एवं पितृभ्रातृपुत्रादीनाममावास्यादोऽग्राह्यादिपथ
 मेवादेवतामेदात् ॥ भ्रातृणां तु निरग्निफानां तंत्रेणैव देवतौ भव्यात् ॥ प्रवासादीनां देशमेदेतुमिच्छते।
 साग्निकानामग्निसाध्यान्पिभिच्छते ॥ गृहस्थस्य देवताप्रजादिवैद्यदेवादिचेकमेवेत्याहेकपाकेने
 ति ॥ एतच्च निरग्निपत्रं ॥ न्यूनतां परिहर्तुं माहाग्निहोत्रशब्द इति ॥ पितृभ्रातृपुत्रादीनामात्मा
 दिग्रहः ॥ इत्येति ॥ काम्येदस्य नुवर्त्तते ॥ एकैमेवेति ॥ तत्रापि ज्येष्ठ एव कुर्यात् ॥ एकैमेव तु कार्यं निरु
 विभक्तपनेषपीति वचनात् ॥ सपत्न्यानां भ्रातृणां तु ज्येष्ठे स्वल्पस्वस्वमात्मा धर्मिकं उगन्वय
 यं ॥ स्वस्वमात्मा महर्षिकं च भवत्येव ॥ सुख्यपुत्रत्वाच्च सुख्यदेहिनेत्या ॥ सुख्याभावे तु स
 पत्नीपुत्रे ज्येष्ठ एव कुर्यात् ॥ एवमविभक्तेषु भ्रातृपुत्रकस्य चिदेव स्तुतस्तस्कारः स्वद्वितीया
 उदाहृता लक्षणा एव वद्विभ्रातृकुर्यात् ॥ तस्य तन्मात्रकर्तव्यत्वात् ॥ लीर्थे यदा एक एव ग
 पति लक्षणा वलीर्थं भ्रातृकुर्यात् ॥ लीर्थं मातेर्निमित्तस्य गानत्वात् ॥ इत्येव सर्वेषां ग
 नेमिनिर्दिष्टावश्यकत्वात् ॥

गमनेऽपेष्ट एव कुर्यात् ॥ एकैर्नैवेद्यस्येहापि भविष्यति ॥ यदापित्रा सह पुत्रास्तीर्थंगता तदा पुत्राणां
 नष्टकृतीर्थं प्रादुं ॥ पित्राधीनत्वेनास्वातेत्यात् ॥ पितुश्चात्मा प्रतिबंधे तुल्यप्रतिनिधित्वेन भवत्ये
 वा यदि तु पितृत्वात्तीर्थं स्ति पुत्रेऽगमः तदा स्वातेऽपेष्टानि मिश्रितरूपानि तत्कालमेवेन तदुपपत्तीव
 नास्तेभवात् ॥ एतत्कृतीर्थं प्रादुं कुर्यादेव ॥ एवमेवऽपेष्टमातरि तीर्थंगते कृनिष्ठस्य तत्र गमने प्रादुप्रा
 तिर्द्रव्या ॥ विभक्तानां तु परस्परं सहापित्रा वा सह तीर्थंगते पितरि तीर्थं स्थेवा तीर्थंगमने प्रागु
 क्तैर्विवचनात् ॥ एतदेव तीर्थं प्रादुं ॥ संन्यस्तादि पितृकाणां च विभागेऽपेष्टे नैव विभागे तु सर्वैः
 कार्याणीति प्राग्वत् ॥ एवं विभागाद्विभागो निर्णयः तर्पणेऽपि द्रव्यः ॥ मात्राद्यौर्ध्वदेहि के तु व
 श्यति ॥ मात्राया मधिकारिणा आह तत्रेति ॥ पत्न्या मधिकारिणा आह तत्रेति ॥ प्रायश्चित्तीति यात्रा
 यां प्रायश्चित्ताथं गमने अपत्नीकस्याप्यधिकार इत्यर्थः ॥ स पत्नीकस्येति ॥ पत्नी च पालिब्रत्वा
 दिभ्युक्ते वा ॥ पुत्रांशुणवती भायां यो वा सक्ता प्रयाति हि ॥ तस्य पुंण्यफलं सर्वं यथा भवति ना

न्यथेति धर्मोक्तेः ॥ गुणवतीमित्युक्तेरपतिव्रतायास्त्यागेन दोषः ॥ एवं च सा जेदिति अतंत्रं ॥ मित्र
 जेदपि संग्रहस्यावश्यकत्वात् ॥ आत्मण इति चातुर्वर्ण्यस्याधिभारः ॥ यत्तु जपस्तपस्तीर्थयात्रा
 प्रव्रज्यामंत्रसाधनं ॥ देवताराधनं चेति स्त्रीशूद्रपतनानि षडिति मानवांतत्पतिते वाहीनाया
 किंवाः विप्रापसेवकस्पर्शद्रव्यचनिषेधकं एवं निरंतरतीर्थयात्राया अपितु भयं स्पष्टमिषे
 धः ॥ निरंतरं तीर्थसेवा संन्यासो मंत्रसाधनं देवताराधनं ॥ तेषां पापा बहं परमिति शास्त्रात् तपो
 क्तैः ॥ तेषां शूद्राणां ॥ अत्रापि विप्रसेवो जेदेनात्यर्थं बोध्यं ॥ भर्तृसेवो जेदे तु स्त्रियोपि ॥ स्त्रीशूद्र
 यस्तथाधर्माणस्त्युक्तेः ॥ एतदिति वाच्यं यौवनवस्थावायुव्यायावापियोषिता न स्वातंत्र्येण कर्त
 व्यं किंचित् कावर्गहेच्छां विनिमन्यते ॥ रश्नेत्यन्यां पिता विन्नां पतिः पुत्रास्तु बार्हृके ॥ अभावे
 शान्तपुत्रेणां न स्वातंत्र्यं किंचिदस्त्रिया इति योऽप्युक्तेः ॥ सहेवेति ॥ नास्ति स्त्रिणां वधा यक्षो न
 व्रतं नाप्युपोषणं ॥ पतिसंसेवनादेनालोकानिष्ठान् व्रतं तिहीति वचनात् ॥ यक्ष परस्वती

१६९

१०५ पलक्षणत्वात् ॥ मातुरिति ॥ तीर्थं मात्राद्यस्थिते पक्वामस्य सर्वस्याप्यधिकारः ॥ प्रसंगेन
 तीर्थं प्राप्तो नुशंखः ॥ तीर्थं प्राप्य प्रसंगेन रत्नानं तीर्थं समाचरेत् ॥ रत्नानं फलमाप्नोति ॥ ती
 र्थयात्रा कृतं ननु ॥ प्रसंगेन ॥ धर्मिण्यराजसेवा प्रसंगेन ॥ पैठीनसिः ॥ उपर्युक्तं तीर्थं फलं यस्य
 यः प्रसंगेन गच्छति ॥ षोडशं शंखं सलभते यः परार्थेन गच्छति ॥ प्रसंगेन नु दिश्यतीर्थं तत्र प्रसं
 गेन ॥ परार्थेन वेतनं गृहीत्वा ॥ परार्थेनेति पाठे परार्थं भुंजान इत्यर्थः ॥ तीर्थयात्रा मिति ॥ यात्रा
 मुहूर्तादिनात् प्रपूर्वदिने एकभूक्तं हविष्यभोजनं ब्रह्मचर्यादि नियमाः कार्याः ॥ नियमः च गित्यु
 क्तः ॥ तदुत्तरदिने सुंजनं कृत्वा उपवासं संकल्प्य कुर्यात् ॥ ततः परदिने प्रातर्निषकृत्वा नंतरंगणेशो
 ष्ठदेवते संपूज्य च तत्राहुविधाय यथासक्तिर्वस्त्रालंकारादिभिः आत्मणान् संपूज्य यात्रासंक्र
 म्यं कृत्वा कार्पटिकवेषेण मुहूर्तसमयगणेशं नमस्कारादि कृत्वा गायामानिर्गम्य कोशं त
 रस्थं वासगामं प्रदक्षिणी कृत्य गत्वा प्रादुशोषयते न पारणं कुर्यात् ॥ तदुत्तरदिनादौ स्नात्वादि

विधायगपेरिसर्थः॥ उपवासासामर्थ्यं नक्तं हविष्यान्ममोदनं वेत्यादित्यतिनिधिभिः श्रावः॥ ए
 नदेवानुपदं दर्शयन्निधिष्यति उपवासदिना॥ आगतेति तीर्थयात्रां कृत्वा गृहागतेन पु
 नः श्राद्धं कार्यमित्यर्थः॥ नियमानां सेतौ विस्तरः॥ उपवासादिति॥ उपवाससंस्कृत्यैव दित्यर्थः॥
 तेन पूर्वदिने तदुत्तरदिने एव वा सुतेन क्षतिः॥ एकेत्युक्तं चिः॥ अत्र च तीर्थयात्रायां मितिसामा
 न्यउपादानात्॥ यद्यप्युच्यते स्तुतयामंगं तु मित्यग्निमवाक्ये गद्यापदं प्रयते तथापि तस्य प्रकृताभि
 प्रायकाले पादतरोपलक्षणत्वात् एवकार्षीतेषोपि सर्वयात्रासु शिष्टसंमतइति॥ गद्या-
 दार्थिनेति॥ अन्यथा गद्यायात्रार्थिनेति श्रूयान्॥ गणेशं चेति चकारादिष्टदेवतासंग्रहः॥ अत्र
 पितृनिति घनश्राद्धपरं॥ तत्र देवता आह-श्राद्धं चेति॥ लिंगादिति॥ अनेनार्थवादेन पुर्वदिने उ
 पोष्यदित्येति श्राद्धं कृत्वा गणेशान् दीनत्वा पादणं कृत्वा प्रस्थानं कर्कदिति विधिर्लभ्यते
 रित्यर्थः॥ बहुस्तर्पित्विति सविंशुख्यं द्रव्यं कुरुमिति भट्टः॥ तीर्थान्द्रप्रस्थागमेपि चेत्पनेन ती

१६२

162

धात्वात्प्रत्ययान्तः॥ ग्रामांतरे कृत्वा वासः परेणिहृत्प्रहानिष्टदेवतां संप्रत्ययं च तेन पावर्णश्राद्धं कृत्वा
 श्राद्धाणां संप्रत्ययस्वग्रामे प्रदक्षिणीरुसकार्पटीवेषं वहिरेव सत्कागृहं प्रविश्य श्राद्धशेषं च तेन पार
 णं कुर्यात्प्रदितिसूच्यते॥ वस्तुतस्तु आगत्य चाभ्यर्च्य चेति वचनात्॥ गृहमागत्य श्राद्धं कर्त्वा ननु सकलप्रा
 स्थानिकधर्मश्च निबोध्यामभ्युदयिकश्राद्धाद्वारणाय वदति॥ एवं च यात्रांगवद्विश्राद्धोक्तं ये सत्रनिर्भरो नकार्ध
 कार्पटिवेषः कषायवेषः॥ गमनमात्रे इत्येके॥ सदैवेत्यन्ये॥ धृतस्येति॥ धृतस्यैवेत्यर्थः॥ तस्य मुख्यद्वयत्वात्
 भोजनमिति॥ एतदेव पारणं॥ श्राद्धोत्तरमिति॥ कृत्वा श्राद्धं न गच्छेत्तत्र अध्वनिकोशपूरणे इति निषे
 धादित्यर्थः॥ एतदिति कार्पटिकवेषधारणादित्यर्थः॥ गद्यामुपक्रमेव तद्विधानादित्यर्थः॥ भावः॥ केचि
 दिति स्वमते गद्याशब्दस्य प्रकृतपरतया सर्वतीर्थयात्रायामेतदितिसूचितं॥ चतुर्गुणमिति॥ स्वयंग
 यन्त्राभ्यांगमयेत्तत्रेदं॥ एवमेव नेताचलमर्षीन्द्रयस्मात्तेन तेष्वगुणं फलमिति भारतवचनात्॥ या
 त्रामध्ये इति दैवकर्मणि पित्र्ये च पंचमेहर्निशुध्यतीत्युक्तेः॥ यात्रायां देवकर्मत्वात्॥ पंचमेहनिशुजोनि

वनौससामित्युक्तं॥लीर्थेगच्छन्चरत्संध्यास्तिस्त्रएकत्रमानवः॥आस्मानोनाशुचिधिर्नभुक्ते
 नचस्त्वकीतिपुराणाश्च॥विवाहदुर्गयज्ञेषुयात्रायांलीर्थकर्मणि॥नतत्रस्त्वकंतद्वत्कर्मपक्षादि
 भारयेदितिषेठिनसिंवाभ्यस्थमार्गवेषम्यादिभागंत्यंतराधानपरत्वात्॥यद्यपिरजसितथाप्रा
 चीनग्येथेषुनोक्तंतथागत्यंतराभावेस्त्वकीवदित्याशयः॥यानमिति॥साक्षात्स्वशरिरव्यापारा
 साध्यबुद्धिपूर्वकदेशोत्तरप्राप्तिसाधनयानंतत्रगोयानेगोवधःप्रोक्तोदययानेतुनिष्कृतं॥नर
 यानेतदध्वंस्यात्पक्ष्यांतश्चचतुर्भुजं॥चतुर्भुजंचतुष्पादंपूर्णमितिवाच्यं॥अतेचतुर्भुजो
 धर्मइतिवत्॥गोभिलः॥गोभिर्भुक्तेनयानेनलीर्थयानांकृतोलियः॥सयातिनरंभोजंयावन्ति
 रोमसंख्ययांलीर्थयात्रापक्ष्यामेवकार्या॥लीर्थानुगमनंपक्ष्यांतपःपरमिहोच्यते॥नदेवभूत्वा
 यानेनस्नानमात्रफलंलभेदितिप्रभासखंडात्॥अशक्तस्त्वगुगोभिलः॥असमर्थस्तुयानेनली १६३
 र्थयात्रांसमाचरन्॥तुक्तंफलमाप्नोतिस्वशास्त्राधर्ममाचरन्॥कोर्मनरयानेचाद्यतरीह

अश्वरथयानमपिहययानमेव

१६७
 वारिसहितोरथः॥ तीर्थयात्रास्वशक्तानां॥ यौदोषकरं न हि नोकापि पानमेव॥ परंतु यत्र नावा
 विना गमनं दुर्घटं शंखोद्धारं गंगासागरादौर्मर्गस्य नदीपरतीरे च तत्र न दोषः॥ अन्यत्र दोष एव
 निस्पृष्टं सेतो॥ एवं यात्रा कालशुद्धिः॥ नीचस्थे वक्त्रे संस्थे रत्नादिना यं ध एव निसेतो चोक्ता॥
 कचिच्च गुरुमोठपादेर्न दोषः॥ गोदावर्यं गयायो च श्रीशैलग्रहणद्वये॥ सुरासुरगुरूणां च मौढ्य
 दोषो न केविन धे॥ वायवीये गयायां सर्वकार्ये पुपिंडं दद्याद्दिधानतः॥ अधिमासे जन्मदिने अ
 स्ते च गुरुशुक्रयोः॥ न सक्तं पंगवा प्राहं सिंहस्थे पितृहृत्पतेः॥ तथा॥ अधिमासे च जन्मक्ष
 अस्ते च गुरुशुक्रयोः॥ तीर्थयात्रा न कर्त्तव्या गया गोदावरीं विना॥ यदि तीर्थयात्राये च लितः
 परावर्त्तते तदा गारुडे॥ तीर्थं चलित्वा यः कश्चि कोपि पुनरायाति वै गृहे॥ अनुशातः शुभे विप्रैः
 प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥ संकल्पबाधनिमित्तकं प्रायश्चित्तं ब्राह्मणा नृक्षया चरेदित्यर्थः॥ यदा
 तीर्थं प्रचलितः तीर्थं मप्राप्यैव मृतस्तदोक्तं गारुडे॥ यस्तीर्थं संमुखो भूत्वा ब्रजन् न शाने क

निवे निवे दंलरा तुजणी पांसं डलं ब्रजे दिति । चकारा ध्याता रात्र ॥ अनशने मासो पचासा दिव
 लेच कलेदस्यर्थः ॥ तथाचोभयनाप्यंतरालमरणे च विनो क प्राप्तिरित्यर्थः ॥ मार्गे इति । मार्गं
 गधतः सरस्वती भिन्न नदी प्राप्ते परतीरे स्नानादिसरस्वसास्तु अर्वा कली रे तवेत्यर्थः
 अत्र सरस्वती भिन्ने नद्यामर्वा कली र्थ विशेषः सरस्वत्यास्तु परपादे नत्रेकमेव प्राग्
 परस्मिन्ने च तीर्थ स्नानादि कार्यं तीर्थ रूप निमित्त सत्त्वात् ॥ तीर्थ प्राप्ताविति । तीर्थ प्राप्तिदि
 नं कथं ॥ याना नीति ॥ याना रूढः सो भानको वा यदा तीर्थ प्राप्तिदिने यानो पानहो परित्य
 ऽप्यवावा न् मार्गे गंतु मशायः ॥ लालन् मार्गं पाद चारेणा गच्छेत् ॥ तीर्थ दृष्टे सादृशं गं प्रण
 मेत् ॥ सादृशं गप्रणा मस्तु । पक्ष्वा कुराभ्यां लाभुभ्यां शिरसा चोरसा तथा । मनसा वच
 सा दृष्ट्या प्रणा मोष्ठो गतु च ते ॥ इति लक्षितः ॥ अत्र शिरो वसुं धनं कं चुकादिमा यशस्त्रा
 दिषाः पंक्षा चारात् ॥ नतो अमु कली र्थं यनम इति पुष्पाक्षत फुलादि युक्तं संजलिं दद्यात्

164

यथाशक्ति फलवस्त्रहिरण्यदिचोपायनं स्यादयेत् ॥ रिक्तपाणिर्न पश्येत्तित्युक्ते ॥ प्रथममिति ॥ चा
 लयेत्स्पर्शोत् ॥ प्रणमेन तीर्थं स्पर्शयथा वस्त्रयोगतः ॥ अवागत्पुस्तके लस्नायादिसर्थः ॥ मंत्राश्च
 स्नाने प्रसिद्धा एव ग्राह्याः ॥ तत्र प्रथमतः तीर्थं प्रार्थना कार्या तत्र मंत्रमाह मंत्रं चेति ॥ सर्वेषामेव
 तीर्थानां मंत्रे एव उदात्तं तत्पुनश्चार्चनमस्तत्स्नाने कुर्याद्यथा विधीतं तिवचने इत्युच्चार्य नम
 स्कुलेत्युक्तं मंत्रं स्पृशतीर्थं प्रार्थनां गत्व प्रतीयते ॥ अथवा सागरस्वरनिर्घोषं देहं स्नातुं सुरांतकं ॥
 गच्छन्त्यर्जुनं नमस्मिन् नमस्मिन् सुदेव ॥ तीक्ष्णं दंष्ट्रमहाकायकं ॥ पातदहनो यम ॥ प्रैरवायन
 मस्तुभ्यं मनुशां तातुमर्हसीति ॥ अन्यत्रापि इमं मंत्रं समुच्चार्य तीर्थं स्नानं समाचरेत् ॥ अन्यथा
 ते फलं स्यात् ॥ तीर्थं शोहरति ॥ अत्र मित्युक्ते ॥ प्रार्थनां मंत्रयोश्च विकल्पः ॥ स चैव स्नाने तिपाठः ॥
 तथा च प्रथमं प्रणवेन जलं स्पृशेत् ॥ ततः स चैवं मंत्रं स्नायात् ॥ ततो वपनं कृत्वा समं च प्रार्
 थ्य समं स्नायादिति सिद्धं ॥ विरजमुक्ल्लदेशे ॥ आं क्रोतं दैत्यजदं धर्मेण विरज्यादिना ॥ ना

भिरुपसमीपे तु देवि तु विरजा स्थितेति वा यवीये ॥ तत्र गद्यासुरनाभौ धर्मराजेन विरजा
 दिः स्याप नोक्तेः ॥ दक्षिण देशस्य मया हलोणा रमिति ॥ एवं कृते विधाने स्मिन् विरजे वि
 रजो भवेदस्य पुराणे तस्य विरजोक्तेः ॥ केचिन्तु नैमिषं पुष्करं गयामिति पठेति ॥
 ननु सर्वेषां लीर्था नोक्तानां नंदानां तन्मा नोक्तं धर्मिषु त्राह मसिद्धेति ॥ महत्पदं च यत्र का
 शपादौ उन्मा निमिषि विधानि लीर्था नितत्र तदकरणार्थं ॥ मास्ते अग्नि लीर्था दीनि वहुं पुका
 अन्ये च बहवः लीर्थाः सर्वपापहराः शुभाः ॥ तेषु स्नात्वा दिवं याति ये मत्तास्ते पुनर्भवः ॥ ए
 वं कुरुष्व कौलेय सर्व लीर्था मिषे च न ॥ यावन्जीवन् तं पापं तत्क्षणादेव नश्यतीति स्म
 र्वाशब्दस्य मन्त्रस्य कललीर्था परत्वात् ॥ एतच्च सुउक्तं निषेधे विधाये ॥ निषेधाच्चरथा
 रसो रिवा रेपु रात्रौ पाते ब्रह्माह नि ॥ ब्राह्मणः प्रतिपदि का भद्राः शोत्रेषु वर्जयेत् ॥ षष्ठ्य
 मा पूर्णिमा पान चेत्तु दशमं षष्ठी पुच ॥ नक्षत्रे पुनर्नक्षत्रं तपस्विन्द्रजा लो भवेन्नरः ॥

१६५

165

नमोऽष्टपदयोः कार्यं नैवाग्नेये तु भारत ॥ दारुणोऽनुसर्वेऽनुष्ठाता रं विवर्जयेत् ॥ अं मे कर्म कृतं
 केचैव कृतं न्यायां कारुण्यैरवो ॥ रोमरवेऽंगुहस्यस्य पितृन् माशयते यमः ॥ विवाहमौजी च ॥
 सुवर्षमर्चं तदर्थं कं ॥ अंतर्वन्त्यां बजातायां नेष्यते केशवापनमित्यादयः ॥ तदपवादश्च ॥
 ओरं नैमित्तिकं प्रासनिषेधे सत्यपि शुभं ॥ पित्रादिमृतिरीक्षास्तु प्रायश्चित्ते च तीर्थ
 कुरति ॥ अत्र वपनं करिष्येदति संकल्पः ॥ यानि कानि च पापानि श्रमहत्या समा निच
 केशानाश्रित्य तिष्ठंति तस्मात्केशान् वपाम्यहमिति संत्रलिंगात् ॥ यत्नेनेति ॥ फलेऽप्यायं
 तु अत्रापि कार्यं नत्वा वश्यं कृतमित्यर्थः ॥ न दानद्वयपनं शस्तमितिवारत्नीयपादपाठः ॥
 योजनत्रयमिति ॥ योजनत्रयाधिकदेशादागते नैव कार्यं ॥ न तु तन्मध्यवर्तिना ॥ न वै
 संवेत्सरे कर्मात्प्रयागे वपनद्वयमिति निषेधात् ॥ विधिवत्स्नात्वेत्यन्वयः ॥ तत्र त्रिंशत्
 (नीसेतो प्रायश्चित्तं नोक्तं ॥ इदानीं तन्नास्तु वपनात् प्राक् न तु संकल्पयेति ॥ प्रायश्चित्ति

तं यथाशक्त्या द्वा दशा द्वा र्धम र्धकं ॥ आदौ गोमिथुनं दद्यात्प्रायश्चित्तं चतुर्विधमिति
 वचनं च पठंति ॥ तत्सर्वं मनुमन्यामहे ॥ धीर्गमिनो हितत्वात् ॥ केशोतिपाठक्रमे
 शरमशुक्रमेणवपनं कार्यमित्येकेशणमपि क्लृप्ताचारप्रसंगवारणार्थं शमश्र
 कूर्चयोरादौ वपनं कार्यं तत्तु केशानामित्यन्ये उदकसंस्थानीति ॥ दक्षिणे कर्णमार
 रभ्यधर्माथं पापसंचये शिरवाचं नवसंस्कारे शिरवाचं तं शिरोवपेदिति स्मृतं ॥ ध
 र्माथेति र्थादिवपने दक्षिणकर्णदि उदकसंस्थं वपेत् ॥ पापसंचयनिमित्तकेशिरवा
 मादिभूत्वा धस्ता उदकसंस्थं सर्वं लोवपेत् ॥ नवसंस्कारे कर्णकरणे दक्षिण
 कर्णादिरवां तं शिरवामारभ्यवास कर्णं ॥ तंच वपेदित्यर्थः ॥ यानि भिरिति ॥ चतुसंधि
 ष्वेवेति परिसंख्यानात् ॥ यत्प्राक्षिणां तु स शिरवा यतिः शरद्रुच्यविधवा स शिरवे वप
 नं चरेदिति स्मृतं ॥ तत्तस्मान्मिति ॥ पृथिव्या सर्वं लोकेषु स्नात्वा पुंयेषु च द्विजाः

॥ १५६

मुचनेपातकैः सर्वे समस्तैरपि पुरुष इति। कौर्मत्त। नावलो नावलात्मा च नावलो चित्तपरः। स्ना-
 नितीर्थेषु कोरव्यन च वक्रमतिर्नरश्वादि कृतु व्यक्ता देस्ती। र्थस्नानेऽनधिकारार्थः॥ विप्ररीत
 प्रवाहो दोली र्थस्नाने न कार्ये। प्रसावलो दके स्थानं वऽर्पे न चांदि जातिभिः। तस्यां रत्न कृती र्थे तु
 दशहस्तेन वर्जयेदिति स्मृतिः। अग्राद्या स्वागताद्या पो न चाः प्रथम वेगजाः। प्रक्षोधि स्ना-
 केनापि तधाती र्थादि निर्गता इति च स्मृतिः। गंगायां तु नानिषेधः। प्रलिखो लो रलो यो मे रथा
 नल निवेशनं। गंगायां न प्रदुष्यति स्नाट्टि प्रत्न प्रवेः स्वयमिच्छुक्तेः। किंचिं शोभनी तिलिनिं निं
 वक्रं जा-
 र्हाहरी लकी ति वा पाठः॥ कोविद रक्कपि थार्क न दर्चे रं डशि ग्वः॥ शोभु-
 र्वादि रक्षे षां स्नानं ध्याया सु वर्जयेत्। रात्रौ संध्यादौ च स्नानं निषेधः। आकस्मिक तीर्थ-
 प्राप्तौ न प्रवर्तते। नेमि तिकत्वात्॥ रात्रौ स्नानं न कुर्वीत होम दानं च रात्रिष्ठाने मिति क्वच
 कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिष्ठाने मिति शास्त्रात्। रात्रौ तीर्थे स्नानं महानिशायां न कार्यमि-
 ति केचित्। अत्राकस्मिक तीर्थे स्नानं तु रात्रौ न कार्यमेव॥ आकस्मिक तीर्थे स्नानं

आशौचैपि कार्यं विवाहस्य यज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि न तत्र सुलभं तद्वत्कर्म यथाधिकार
 यदि निषेधेन सिवाभ्याम् प्रासंगिकं तीर्थस्नानं तु सलमासेपि कार्यं तीर्थस्नानं तपो
 होमो यवव्रीहिलिप्तादिभिः कार्याणि सलमासेपीलियमोक्तैः प्रवाहाभिमुखः स्नानं कुर्या
 त्प्रवाहाभिमुखो मन्त्रैः यत्रापि मन्त्रवहेति चेत्स्थावरेषु च सर्वेषु आदित्याभिमुखः
 स्थित्वा लिङ्गावालि वाभ्याम् कुशप्रतिकलिं कुशग्रंथिं न त्रिमन्त्रे मन्त्रः कुशोसि कुशपुत्रो
 सि ब्रह्मणामिर्मिलस्वयेत्येयि स्नानेन स स्नातो यस्येदं ग्रंथिबंधनमिति प्रलिङ्गपुरुषं
 धिमेदः इदं परार्थस्नानं प्रलिकलि स्नापनं च जीवतामेव अजीवतां तु पर्जन्या आहूय
 निबोध्य अकाले रात्रौ दोहनादौ अन्नादिना पिबाले उपरात्रौ दोहनादि रात्रौ च प्रा
 त्तीर्थं त्वस्याधिकारि विशेषणत्वाद्गृहणादिवत्सर्वस्ववत्स्यास्तु आहूय कार्यमिति भावः का १७
 ने इति लुब्धकांतः नर्पणमिति स्नानां गालर्पणं त्वस्यापश्चादेवर्षिर्नर्पणं च साक्षुर्प्यास्वपि
 त्ने तीर्थदेः नर्पयेत्तत्तदिति ग्रंथिं न त्रेः एवं निबोध्य लिङ्गावालि मन्त्रैः देवास्तुतास्त

१६७
 दयः पिण्डदाननिषेधादनपि तीर्थप्राप्तेन प्रवर्तते । आमेति तावत्तैव वचनचरितार्थात् । ननु पा
 कोपिकार्यः । मानाभावात् । पाकप्राप्त्युत्तरात्रिंशद्वयोर्भुक्तवत्तदपरदिने एव । तत्र आशौचे तु
 आशौचापममेतदानीमपि तीर्थसंबंधत्वादिसुधः । आसद्वयेति विलंबनिषेधात्मकमासे । आ
 कशुध्यापवाधिव्याध्यामन्वादि कृतैर्धिकां च कुर्यात्मासद्वयेपि चेति रूपा क्त्वा च । न चेद
 सुभयत्र तीर्थप्राप्तिपरं । एतद्व्यतिरेकेणेव तदा प्रादुसिद्धेः । देविपुराणे । तीर्थेषु प्राप्तेनैव
 परिक्षेपकदाचन । पातिसादिदोषयुक्तस्तदेव एव । तथा अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजांगुष्ठनिवेशनं । तस्मिन्प्रश्नचविकिरंतीर्थ
 आदिविवर्तयेत् । अग्नौकरणं विसर्जनं च न कार्यः । इदं च तीर्थनिमित्तप्रादु एव न तु तीर्थाधिकरणप्रादु इति बोध्यं । देवलः । न च
 त्रयेन गृहप्रादिपक्षिणः प्रतिषेधयेत् । तद्व्यास्तत्रपितरः समायातीति वैदिकं । आमप्रादु यदा कुर्यात्पिण्डदानं कथं भवेत् । गृहपा
 कास्तमुद्धृत्य सक्तुभिः पापसेनवाः पिण्डदानेन भवतीति शेषः । आमगृहपाकसक्तुपायसानां यथा लाभं व्यवस्था । आमप्रादु तस्मिन्
 प्रादिनिषेधः । मैत्रोहस्य पूर्वमुक्तः । सर्वथा प्रादु शक्तोऽपि ण्डदानमात्रं कार्यमित्युक्तं प्राक् । यत्तु नेकप्रादु द्रव्यं कुर्यात्समानेह निमु
 त्रयिदिति तदेकनिमित्तकप्रादुपरं । द्विवहनिमित्तानि ज्यायेरज्जेकवासरे । नैमिषिकाभिकार्याणि निमित्तानि सप्तनुकेमात्
 इत्युक्तेः । उपवासमुदनेतुसकदेव्यापकतीर्थेऽथैव तद्विधानात् । यत्र तु व्याप्यतीर्थे प्रादु करणात् व्यापकतीर्थेपि सिद्धिस्तत्र न प्रादु
 शक्तिः किंतु तत्रमिति । यथा गंगावेणिप्रयागनिमित्तकानां यथावा गंगामणि कर्णिकाशीनिमित्तकानां । अथ प्रादु संपाते तीर्थप्रा

160

त्रिदिनेष्वर्षिकं भिन्नमेव कार्यं देवताभेदात् ॥ तीर्थप्रादुर्ग्रथमतः कार्यः विलंबासहत्वात् भेदमिति कत्वाच्च ॥ राशिदेयुगा
दिमन्वादि संक्रांत्यादि प्रादुर्ग्रथितु पाकेन तीर्थप्रादुर्करणे पृथक् न कार्याणि ॥ ग्रामादिना तीर्थप्रादुर्ग्रथक
र्षाणि ॥ एवमेवेति नित्यप्रादुर्ग्रथं पितृतीर्थप्रादुर्ग्रथं पाकेन तदानुष्ठेयं ॥ ग्रामादिना चेनदापृथक् ॥ देहप्रादुर्ग्र
थेर्नार्थो रजोदर्शनादि विभिन्नेनामनेमपदे ॥ ग्रामहेमतीर्थप्रादुर्ग्रथेन सिद्धिः ॥ अत्र तीर्थप्रादुर्ग्रथः चिकीर्षितदेव
ताभ्योक्ताः ॥ अत्र विशेषांतराणीति ॥ दिगर्थस्तु पुराणांतरे कश्चिवा संवत्सरे कश्चिदस्य दूरस्थोऽपि ब्राह्मणो
मनिष्ठुं नानावस्त्रं भक्षणं ज्ञातिदत्त्वा प्रादुर्ग्रथः सर्वदा वा शीतः ॥ वाराणस्यां वा नयं ब्राह्मणस्य
द्वयोर्विधः पृथक् सत्तारव्यं च ॥ तस्मात्तत्र स्थाप्य भोज्यं प्रयत्ना हि प्रो राजन् दूरगो नापि सुप्तौ ॥ वर्षास्ननं तु यो
दद्यात्काश्यां सीदकुटुंबिने ॥ यावंत्यद्वा नित्यावन्ति पुणानि दिवि पूज्यते ॥ वसुकोटिगुणं पुण्यं काश्यां वा स
धितुर्ध्रुवं ॥ ग्रामानंतरा ये घला नोदौ वा सपिला यतः ॥ इत्यादि इति सूत्रमात्रावां तीर्थप्रादुर्ग्रथः ॥

१६६॥

५ ग्रामात् गम्य जीवसितकस्य गमादोपि ननु सयायाने मातुर्यं जमानपत्नीत्वेन अननुज्ञया यानेन उपितपत्नीत्वेन रा
जमिपादिभं सचयति ॥